

8111

ԱՌԱՔԵԼ Մ. ՔԷՉԵԱՆ

Șos. Iancului 59, București IV

ԿԱՐՄԻՐ ԴՐՈՒԱԳՆԵՐ
ՀԵՐՈՍՆԵՐՈՒ ԿԵԱՆՔԷՆ
1918 - 1921

Գ. ՀԱՏՈՐ

Գին 100 Լեյ
Գաւառ 120 »
Արժանահման 1 Տոլար

ՊՈՒՔՐԷՇ
Տպ. «ՀԱՅ ՄԱՄՈՒԼ», Str. Oborul Nou 15
1940

891.99

Բ-44

Վ. ՎԱՆԼԵԱՆ

ՏԵՆԹԻՍՏ

str. Ion Tăranu 9 (colț cu Arionoaiei)

գիտական ամեն յառաջդիմու-
թիւնները լրացնող գործ եւ խրդ-
նամիս դարձանում: Հիւանդ կ'ըն-
դունի բացի կիրակիներէ ամեն
օր կ. վ. ժամը 3—8 իր բնակա-
րանը:

Telefon 4.21.70

Doctor Emil Brandeș

INTERNE RADIOLOGIE

București Str. Alex. Lahovari, 36

Consult. 9—12, 3—6

Cafea „Sultan“

Hacik Atamian

Str. Zece Mai 1, Bacău

Այս առաջնակարգ սուրճի վաճառատունը, կը գերազանցէ Պազրուի
բոլոր վաճառատունները, վայելելով պատուաբեր ժողովրդականու-
թիւն եւ վստահութիւն

UNICUL ATELIER ARTISTIC DE

LINGERIE FINA

Barbăntasca

după măsura

LA
Berberian

Str. Regală 4 etaj II, ascensor (colț Academiei) Թէլեֆոն 5.22.16

ԱՌԱՔԵԼ Մ. ՔԵՉԵԱՆ

ԿԱՐՄԻՐ ԴՐՈՒԱԳՆԵՐ
ՀԵՐՈՍՆԵՐՈՒ ԿԵԱՆՔԷՆ

1918—1921

Գ. ՀԱՏՈՐ

ՊՈՒՔՐԷՇ

Տպ. «ՀԱՅ ՄԱՄՈՒԼ», Str. Episcopul Radu 15

1939

1185 89A 61

ԱՆԹՈՆԻՍ ԹԻՇԱՏԱԿԻՆ
ՀԱՆԳՈՒՑԵԱԼ

ՏԻԿ. ՎԱՌՎԱՌԷ ԳՐԻԳՈՐԵԱՆԻ,

որ

հազուադիս նուիրումով, հանդիսացաւ հայ տոմարի դաստիարակութեան իւրաքանչիւր կողմէն մայր եւ դաստիարակ:

Կը նուիրեն՝
Իւ սգաւոր սիրասուններ
ԳՐԻԳՈՐ. ՄԱՔՐՈՒՀԻ եւ ՍՈՒՐԷՆ
եւ ամուսինը՝
ԱՐՄԵՆԱԿ ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ
Ամերիկա—Ռիչմոնդի Վ. Ա.

835-2002

ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆ ԾԱՆՈԹՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Հանգուցեալ Տիկին Վառվառէ ծնած է Խարբերդի մէջ Ակնցի ծնողէ: Դուստրն է Ապուշեյցի Փափագեան Քերովքէ Էֆենտի — պետական պատժաւար — եւ Մեղրեցի Տիկին Սրբունի Զպուհեան-Փափագեանի եւ քոյրը՝ անմուսնաւի եւ յաւեւ ողբացեալ հայրենասէր Լեւոն Փափագեանի¹: Տիկին Վառվառէ իր ծնողքին շունչին տակ ստացած է խնամոտ հայեցի դաստիարակութիւն, ինքնագնորքամբ եւս զարգացնելով իր միտքն ու հոգին: Ամուսնացած է Ակնայ ազնուական գերդաստանի մը շառաւիղներէն պ. Արմենակ Գրիգորեանի հետ, ունենալով երեք զաւակներ, Գրիգոր, Մաքրունի եւ Սուրեն:

Զաւակները, Պոլիս եւ Ամերիկա՝ միշտ անբաժան մնալով իրենց ծնողքէն, Տիկին Վառվառէի շունչին տակ ստացած են տոմարի կրթութիւն մը: Դուստրը՝ Մաքրունի, ծանօթ է Ռիչմոնտի հայ գաղութին իր երգով ու դաշնակով. որ միշտ տալիս էր իր ինքնուրուշ մեջ սարսուռ հանգիստ խնջոյքներուն: Հանգուցեալը եղած է հայրենաբաղձ հայունի մը, որուն հետեւանով միշտ տալիս էր իր հայրենիքին եւ հայրենասիրութեան, իր նիւթականով ու բարոյական ծառայութիւններով:

Համալսարանային պատերազմի տեղափոխեան, Պոլսով մէջ, իր

¹ Հայ արժուեքոյնին Հաճնոյ՝ Վերջին կռիւներու վարիչներէն էր Լեւոն Փափագեան, որ նոյն քաղաքի եղբորական վախճանին՝ Նախապետելով իր և իր ընտանիքին սպասող ահաւոր զարհուրանքը, ընդվզում պատճառող մտածումով մը, որ հազուադէպ ու հերոսային է, իր ձեռքով կը նահապտակէ կինն ու զաւակը, ինքն ա՛լ իյնալով անոնց առջնութեմը՝ զինակցի մը, Դէորդ Զաւուշի զնդակովը, որուն պարտադրած է արձակել ազատարար այդ հարուածը...

ամուսնոյն ճանը մեջ փակուած սարիներու ընթացքին, արի եւ այր մարդու դերը կատարած է, ստանձնելով տունին պաշտպանութիւնը, անձնութեան կուրծք տալով սառապանքի ալիքներուն, միշտ ջանալով սէր, սիրտ ու հոգի ցանել իր ճան մէջ:

Տիկ. Վառվառէ զինադադարին՝ իրեններուն հետ փոխադրուած է Ամերիկա իր անձնուէր եղբոր Տիգրան Փափագեանի հետ: Հոգուով միշտ շնորհ ու սնաշէն հայ կիներ՝ նեցուկ կեցած է իր ընտանիքին բարձրացման՝ հասցնելով զանոնք ներկայ լաւագոյն վիճակին:

Այս վերջին 15 տարիներուն սակայն, խաղաղութեան մէջ, մաշուելով եղբրաբաղդ իր ծնողաց եւ եղբոր անմահ լեւոնի կսկիծներով, Տիկ. Վառվառէ ունեցաւ ֆիզիքապէս քայքայման շրջան մը, եւ իրեններուն կողմէ շուրջուած խնամքներուն հակառակ, 1937 Մայիս 31ին փակեց իր աչիւնը, յաւիտեան կանութեան խաղաղութիւնը ապրելու համար: Հանգիստ իր ոսկորներուն եւ լոյս ու արեւ իր հոգիին:

«Հ. ԿՈՉՆԱԿ»

ԿԱՐՄԻՐ ԴՐՈՒԱԳՆԵՐ ՀԵՐՈՍՆԵՐՈՒ ԿԵԱՆՔԷՆ

1918—1921

Գ. ՀԱՏՈՐ

ԺԲ. Մ Ա Ս

ՀԱՅ ԸՆՏԱՆԻՔՆ ՈՒ ԿԻՆԸ ՅԱՍՄԻԿԻ ԱՄՈՒՍՆՈՒԹԵԱՆ ԱՌԻԹՐՈՎ

Յասմիկ՝ որուն տառապագին կեանքի բոլոր անցքերուն հետեւեցաւ ընթերցողը, սկսելով անոր մանկաւոր տարիքէն, երբ իտէալ դաստիարակութիւնով մը ուսուցացաւ ու հասակ առաւ ան, անկէ ետք, դեռատի այդ աղջիկը, հետեւելով իր մօր Տիկին Արշակունիի ցուցմունքներուն, յամբընթաց ու հաշուուած քայլերով, բայց համողուած վստահութիւնով մը, իր անձը կապեց արժանաւոր ու նոյնքան արժէքաւոր մէկու մը հետ, որպիսին էր Բժիշկ Սմբատ: Յետոյ ալ, ընթերցողը հեւհեւ հետեւեցաւ անոր գլխին պայթող բոլոր անակնկալ բօթերուն ու այրող ցաւերուն, որոնց հանդէպ ցոյց տուաւ զմայլելի ու հերոսային թոյլքներ ու խիզախումներ, և որոնց ընթացքին, նախապաշարուածի հաւասարող անդրդուելի հաւատքով մը, միշտ յաղթանակներու տիրացաւ, բարձրանալով ու բարձրացնելով իր սեռն ու ցեղը, թիւ մըն ալ աւելցնելով հերոսունիներու այն փառանքին վրայ, որոնք մեր յեղափոխական մարտնչութիւնը երկարատեւ զրուագներուն մէջ՝ լուսաշող ու երփներանգ աստղերու հոյլ մը կը կազմեն:

Մենք՝ հիացումով տեղանք, թէ ան՝ իր խաչելութեան բո-

վանդակ ճամբու երկայնքին, իր կոշումին գիտակցութիւնովը մշտարթուն, թէև միշտ առաջնորդուեցաւ իր արիւնէն ու հոգիէն, ղուլումի ու մահուան հեղեղէն քշուող իր ցեղին ծառայելու բարձր մտածումով, բայց նաև, մեր կարեկից ակնարկներէն չվրիպեցաւ այն ճշմարտութիւնը՝ թէ Յասմիկ իր բոլոր ներշնչումը ստացաւ իր հոգեկից խօսեցեալէն, բժ. Սմբատէ, որուն հանդէպ իր մէջ ծնունդ առնող սէրը, թէև հայու աղջկան բնատուր ամօթխածութեան շառայովը քօղածածկուած՝ բայց տակաւ իր մէջ դարձած էր հեւաբախ հոգեգրաւ ոյժ մը, անոր սրտին մէջ դնելով զսպուած ու անխօս խռովքի մը կրակը...:

Գոնիայէն Պոլիս ու անկէ ալ Եգիպտոս, խենէշ ու անբարոյ առեւանգիչներու բռունցքներուն մէջէն, իր գլխին տեղացող հարուածները անգօսնելով՝ դէպի փրկութիւն ու յաղթանակ անոր թռիչքը, մենք միշտ գտանք ներշնչուած ու ներմղուած սրբայոյշ այդ սէրէն, որուն դժնդակօրէն, կարծես Աստուած ա՛լ նախանձեցաւ ու խլեց զայն անոր ձեռքէն այնպիսի պահու մը, երբ այլևս մահուան խորշակէն մազապուր, անոնք հասած էին ապահով հանգրուան մը, ուր այլևս պէտք էր որ՝ անոնց երկնապարգև վարձատրութիւն մը շնորհուէր, երկու եղերաբաղդ հոգիներուն վերջնական միացումովը, ու անոնց մէջ ու մահուան դողերուն առջև, մոռցուած սէրը կեանքի ու յոյսի դովութիւն մը ցողաթորէր, հոգեհաղաք երգի մը օրօրող հեշտանքովը պարուրելով անոնց սրտերը:

Գութի Աստուածը, այդ գեղեցիկ շնորհը զլացաւ անոնց, ու ընթերցողը ցաւագին յուզումով մը տեսաւ, թէ չարաղէ՞մ ճակատագիրը՝ չարախանձ տնօրինութեան մը ենթարկեց զանոնք, ու մահուան խորշակը անգամ մըն ալ ճախրեց անազորոյն հարուածով մը անոնց գլխին վրայ: Բժիշկ Սմբատ, Յասմիկի խանդակաթ խօսեցեալը, ապրելէ դադրեցաւ, ու տարաբաղդ աղջկան յոյսի պէս պայծառ սէրն ու սիրտը, անգամ մըն ալ թաղուեցաւ սուգի և սև խաւարի մէջ...:

Յուզում, վրդովում ու կիրք, և յետոյ ալ կարեկցութիւն,

թախիծ ու մորմոքում պատճառող իրերայաջորդ այս պատկերներուն ականատես ընթերցողը սակայն, որ այս ամէնէն ետք անակնկալօրէն տեսաւ Յասմիկի ամուսնութիւնը ուրիշի մը, իր երբեմնի բարերարեալին Զէյթունցի Սրթինի հետ, անշուշտ՝ ու շատ իրաւամբ հարցում մը պիտի ուղղէ մեզ...:

«Ի՛նչ բոցաշունչ ոյժէ կախարդուած, Յասմիկ մէկ հարուածով արմատախիլ տապալեց իր մէջ այնքան խոր հաշիւներով կառուցուած սիրոյ խորանը և իրմէ դուրս վանելով վիշտն ու սուգը, սուրաց նոր երազներու երկնքի մը վրայ, հոն՝ նոր ու ջեռուցիչ սիրոյ մը յուսաշող արշալոյսը գտնելու արտորանքով»...:

— Մեզ ուղղուած շատ իրաւացի այս հարցումին պատասխանելու և ընթերցողին մօքէն վանելու համար կասկածն ու չփոթութիւնը Յասմիկի բարոյականին մասին, պահ մը պիտի խորացնենք մեր խօսքը, խօսելու համար նկարագրին, մշակոյթին ու հաւատալիքներուն վրայ հայ կնոջ, որուն կարկառուն ներկայացուցիչներէն մին էր անս Այս աշխատութիւնը օգտակար նկատեցինք այն համոզումով, որ հայ կինը ըլլալով ցեղին կենսաբաշխ ակը, բաղձալի է որ շատ անգամներ ուսումնասիրութեան ու խօսքի առարկայ դառնայ ան, իր կոշումին ու դերին մէջ, արքաբերած ցգուն իր առաքինութիւններով զայն ծանօթացնելու համար նորերուն, որպէսզի մեր ցեղային տեականութեան սիրուն, ամէն բանէ առաջ, անխախտ պահուի հայ կնոջ տեղը մեր տուններէն ու մեր սրտէն ներս, ու դերը՝ ցեղին հաւաքականութեանը մէջ:

Քիչ չեն այն ազգերը, որոնք մեզի հետ ու միեւնոյն աշխարհամասին վրայ ապրեր են, որոնք սակայն այլևս պատմութեան անցեր են, սրբուելով ապրող ազգերու ցանկէն: Հետաքրքրական, զարմանալի ու հիասքանչ իրողութիւն է մեր գոյութիւնը, նոյնիսկ ներկայ պայմաններով, որուն հպարտացրնող ազգակները նոյնքան հետաքրքրական, զարմանալի ու հիասքանչ են:

Մենք՝ այդ ազգակները պիտի գտնենք հայ տունէն ներս,

երբ քննենք հոն տիրող օրէնքները, կենցաղը հայ ընթացիկին մեզ...

Օրէնքներ՝ որոնք դարերու հնութիւնն ունին, նուիրակա- նացած ու պարապադրուած սերունդէ սերունդ, օծուելով ու սր- բանալով իրերայաջորդ կրօնքներէն, դառնալով հայ ընտանիքին ու ժողովուրդին հանգանակը, որոնց կառչած՝ հայ ժողովուրդը ապրեր ու դիմադրեր է դարերու ընթացքին իր գլխուն տեղա- ցող բազմահազար զուլումներուն, չարչարանքներուն ու մահ- ուան սարսափներուն...:

Պարսի ու իրաւունքի ճանաչումը հիմն է այդ օրէնքներուն, որոնք ներմուծուած են հայ տունէն ներս, դիտակցութեան ամ- րակուռ ոգիով մը, որ փոխադարձ սիրոյ ու յարգանքի ոգեւորիչ լոյսին տակ, ուսուցանող ու բողոքող են, կեանք տալով բարիին ու վսեմին, սրաւորու խորէն դուրս բերելով ինքնարուխ ձգտում մը դիմացինին հանդէպ, սիրտէ սիրտ նետելով անքակտելի կա- պեր . . .

Սերը, կենսաբաշխ արեւն է հայ տան: Սիրոյ գգուանքներուն տակ, հոն կը թրինն այդ անգիր օրէնքները, որոնք կը զատորո- չեն ընտանիքին մէջ իւրաքանչիւրին տեղն ու դիրքը, անոնց հոգիներուն մէջ կռանելով հայ ոգին ու կեանք տալով ընտա- նեկան բարոյականին:

«Ընթացեալ քաղաքացի հայ տունն են» ահա՛ աղբիւրը, կուռանը հայութեան դարաւոր տոկունութեան ու կեանքին...:

Հայ տունէն ներս գտնուող այս անգին, գանձին պահակը, զայն պաշտամունքի բարձրութեան մը հասցնողը սակայն. «Հայ կիներն է»... մայրը սերունդին... Այս անվիճելի ճշմարտութիւնը ոչ միայն մենք՝ այլ նաեւ հայ ժողովուրդով հետքերը ու օտար- ներն ալ, նոյնիսկ մեր ամենամեծ թշնամին՝ թուրք մտաւորա- կանութիւնն ալ ընդունած ու վկայած են¹:

¹) Այս ծանօթագրութիւնով թուրք համալուար աղբիւրա- կան, թթու հայատեաց և արիւնաբերան իթթիհատական, կով- կասցի Ահմէտ Աղայէֆի կարծիքներն ու վճիռն է որ պիտի տանք,

Հետեւաբար, երբ մեր առջև ունինք արեւն և մահուան ծովերէն անցնող հերոսութիւնի մը, Յասմիկի սիրտը, դրուած մեր քննութեան սեղանին վրայ, չափելու համար անոր բարոյական արժէքը, պէտք է որ այդ քննութեան մօտենանք հայ ընտանի- քէն ներս տիրապետող բարոյականութիւնովը...:

Հայ ընտանեկան բարոյականութեան գաղափարական մայրն էր Տիկ. Արշակունի, որ իր դաստիարակութիւնը հայ տունէն ներս ստանալէ ետք, Հայունհացի դասասեղաններուն վրայ կռանուած ու մշակուած էր, որուն՝ յետոյ ալ, տիպար դաստիարակներէն եղաւ:

Տիկին Արշակունի, Յասմիկի մայրն ըլլալէ զառ, չափեալ հայ

յետոյ անցնելով մեծանուն փաշայի մը ևս՝ ցոյց տալու համար թշնամի մտաւորականութեան այս երկու կարկառուն թիբերուն միտքն ու սիրտը հայ ժողովուրդին ու անոր ընտանիքին հանդէպ:

«Պոլիս՝ Օսմանեան սահմանադրութեան խանդավառ օրե- րուն, երբ իմամն ու տէրաւոր միւսնոյն գծին վրայ կ'աղօթէին, միւսնոյն հոգեշունչ խօսքերով հայ եւ բուրժուայի լոյսը քա- րողելով, Բերա՝ Օսման պէյի զօրաւորային մէջ, Գրագէտ Գրի- գոր Ծղիկեանի ներկայութեան, քանի մը կուս. ղեկավարներ, Թուրքիան ապստամբութեան մեջ դնելու համար, Թուրքիոյ փոքր- մասնաւորութիւնները ոչնչացնելու միջոցները քննելու առիթ, մէկը հարց կու տայ Ահմէտ Աղայէֆին:

— Պէ՛յ, սահմանադրական երկրի մը մէջ ջարդ կարելի չէ, ուրիշ ի՞նչ միջոց ցոյց կու տաք, երկիրը ազատելու համար փոք- րամասնութեանց, մահաւանդ Հայերու հաւանական վտանգէն:

Ահմէտ Աղայէֆ կը պատասխանէ.

— Հայերու ամուսնեանց «միջնաբերդ»-ը հայ ընթացիկն է, եթէ քանդուի այդ միջնաբերդը, անոնց բոլոր ամուսնիւնները կը քանդուին եւ զանոնք այլեւս ջարդելու պէտք չի մնար...:

Ուրիշ մը՝ Յաւրէտտին փաշա, պետն ու հաշտարար դա- տաւորը Պարսիկ և Աֆղան սահմանագծային յանձնախումբի մը,

երբ քննենք հոն տիրող օրէնքները, կենցաղը հայ բնագիծին վեջ...

Օրէնքներ՝ որոնք դարերու հնութիւնն ունին, նուիրակա-
նացած ու պարագայրուած սերունդէ սերունդ, օծուելով ու սր-
բանալով իրերայաջորդ կրօնքներէն, դառնալով հայ ընտանիքին
ու ժողովուրդին հանգանակը, որոնց կառչած՝ հայ ժողովուրդը
ապրեր ու դիմադրեր է դարերու ընթացքին իր գլխուն տեղա-
ցող բազմահազար զոհողներուն, չարչարանքներուն ու մահ-
ուան սարսափներուն...

Պարսի ու իրաւունքի նախադրմը հիմն է այդ օրէնքներուն,
որոնք ներմուծուած են հայ տունէն ներս, դիտակցութեան ամ-
րակուռ ոգիով մը, որ փոխադարձ սիրոյ ու յարգանքի ոգեւորիչ
լոյսին տակ, ուսնացեր ու բողբոջեր են, կեանք տալով բարիին
ու վսեմին, սրտերու խորէն դուրս բերելով ինքնարուխ ձգտում
մը գիմաղինին հանդէպ, սիրտէ սիրտ նետելով անքակտելի կա-
պեր...

Սերը, կենսաբաշխ արեւն է հայ տան։ Սիրոյ գգուանքներուն
տակ, հոն կը թրեմն այդ անգիր օրէնքները, որոնք կը զատորո-
շեն ընտանիքին մէջ իւրաքանչիւրին տեղն ու դիրքը, անոնց
հոգիներուն մէջ կռանելով հայ ոգին ու կեանք տալով ընտա-
նեկան բարոյականին։

«Բնագեղական բարոյականը հայ տունն են» ահա՛ աղբիւրը,
կռուանը հայութեան դարաւոր տոկունութեան ու կեանքին...

Հայ տունէն ներս գտնուող այս անգին, գանձին պահակը,
զայն պաշտամունքի բարձրութեան մը հասցնողը սակայն. «Հայ
կիւնն է»... մայրը սերունդին... Այս անվիճելի ճշմարտութիւնը
ոչ միայն մենք՝ այլ նաեւ հայ ժողովուրդով հետքերքրուող օտար-
ներն ալ, նոյնիսկ մեր ամենամեծ թշնամին՝ թուրք մտաւորա-
կանութիւնն ալ ընդունած ու վկայած են¹։

¹ Այս ծանօթագրութիւնով թուրք համբաւաւոր աղբաշա-
կան, թթու հայատեաց և արիւնաբերան իթթիհատական, կով-
կասցի Ահմէտ Աղայէֆի կարծիքներն ու վճիռն է որ պիտի տանք,

Հետեւաբար, երբ մեր առջեւ ունինք արեւն և մահուան
ծովերէն անցնող հերոսութիւն մը, Յասմիկի սիրտը, դրուած մեր
քննութեան սեղանին վրայ, չափելու համար անոր բարոյական
արժէքը, պէտք է որ այդ քննութեան մօտենանք հայ ընտանի-
քէն ներս տիրապետող բարոյականութիւնով...

Հայ ընտանեկան բարոյականութեան գաղափարական մայրն
էր Տիկ. Արշակունի, որ իր դաստիարակութիւնը հայ տունէն ներս
ստանալէ ետք, Հայունհացի դասասեղաններուն վրայ կռանուած
ու մշակուած էր, որուն՝ յետոյ ալ, տիպար դաստիարակներէն
եղաւ։

Տիկին Արշակունի, Յասմիկի մայրն ըլլալէ զառ, նաեւ հայ

յետոյ անցնելով մեծանուն փաշայի մը ևս՝ ցոյց տալու համար
թշնամի մտաւորականութեան այս երկու կարկառուն թիբերուն
միտքն ու սիրտը հայ ժողովուրդին ու անոր ընտանիքին հանդէպ։

«Պոլիս՝ Օսմանեան սահմանադրութեան խանդավառ օրե-
րուն, երբ իմամն ու տէրտէրը միեւնոյն գծին վրայ կ'աղօթէին,
միեւնոյն հոգեշունչ խօսքերով հայ եւ բուրժուէրքիւն քա-
րողելով, Բերա՝ Օսման պէյի զրօնավայրին մէջ, Գրագէտ Գրի-
գոր Ծղիկեանի ներկայութեան, քանի մը կուս, զեկավարներ,
Թուրքիան ապանուիրեան մէջ դնելու համար, Թուրքիոյ փոքր-
մասնութիւնները ոչնչացնելու միջոցները քննելու առնել, մէկը
հարց կու տայ Ահմէտ Աղայէֆին։

— Պէ՛յ, սահմանադրական երկրի մը մէջ ջարդ կարելի չէ,
ուրիշ ի՞նչ միջոց ցոյց կու տաք, երկիրը ազատելու համար փոք-
րամասնութեանց, մահաւանդ Հայերու հաւանական վտանգէն։

Ահմէտ Աղայէֆ կը պատասխանէ։

— Հայերու ամուրթեանց «միջնաբերդ»-ը հայ բնագիծն է,
եթէ քանդուի այդ միջնաբերդը, անոնց բոլոր ամուրթիւնները կը
քանդուին եւ զանոնք այլեւս ջարդելու պէտք չի մնար...

Ուրիշ մը՝ Ֆախրէտտին փաշա, պետն ու հաշտարար դա-
տաւորը Պարսիկ և Աֆղան սահմանագծային յանձնախումբի մը,

մայրն էր: Այդ հանգամանքով և ուժովն էր որ ան՝ ի տես իր սըր-տահատորին ենթարկուած յուսախաբութեանց, մտալիկումին ու խորեակուած սիրոյն, անքուն գիշերներու լուռ խորհրդածու-թիւններէ ետք, վճռական ու հասուն որոշումով մը, օր մը, մօ-տեցաւ իր աղջկան, զայն առաջնորդեց զաղտնապահ անկիւն մը ու բացաւ իր սիրտը: Շունչ շունչի անոր հետ խօսեցաւ հին օ-րերէն, յիշատակներ դգեկոչեց և իրենց ամբողջ անցեալը ամ-փոփեց, սկսելով իր հանգուցեալ ամուսնոյն մահուան օրէն մինչև նորերը: Բոլոր այն անցքերը, որոնց ծանօթ է ընթերցողը, ուր՝ մենք տեսանք թէ, թիկին Արշակունի, միշտ մայրական իր դե-րին մէջ, քաջ առաջնորդ մը եղաւ իր ծաղկատի աղջկան: Ինչ

Պարսկաստանի մայրաքաղաքին մէջ կը սարքէ դասախօսութիւն մը, խօսելով քիւրտե հայ ժողովուրդներու և անոնց աղգային ու քաղաքական վերադարձնումէն թուրք և Պարսիկ պետութեանց գալիք վնասներուն մասին ու կ'ըսէ.

— Ժողովուրդ մը կայ, որ բաժնուած է երեք պետութեանց մէջ, — կ'ականարէ Ռուսիան, Թուրքիան և Պարսկաստանը — այդ ժողովուրդը վաղուց կորուսեր է իր ազատութիւնը, բայց մինչեւ այսօր ա՛յ, ոչ միայն չէ կորուսեր իր ազգային անհատականու-թիւնը, այլև դարեր շարունակ կռուեր է իրմէ անհամամատօրէն ուժեղ եղող այդ երեք պետութեանց դէմ: Կոտորուեր, ջարդուեր է, բայց չէ պարտուեր, գոնէ չէ ընդուներ իր պարտութիւնը: Եւ իրաւունք ունի ան՝ որովհետեւ, էութեան մէջ, ան կ'ապրի, կը յաղթէ և օր օրի կ'ուժեղանայ:

— Երեք մեծ պետութիւնները, մահաւանդ երկուքը, նոյն իսկ բռնի միջոցներ կիրարկած են միշտ այդ ժողովուրդը վերջ-նականապէս գինաթափելու համար, բայց ան չէ գինաթափուած, ան իր շատ մը ամբողթիւնները թողած է, բայց իր «միջնա-բերդը» չէ ինկած, մնացեր է անխորտակելի, ետ մղելով թշնա-միներու յարձակումները: Վերջին մեծ պատերազմի ընթացքին,

օգուտ սակայն, որ սե ճակատագիրը, միշտ դժժան եղաւ, նոյն-քան դժժան դերակառարութիւնով մը, չկամենալով պարգեւել անոնց բարին, նեաեց զանոնք պակուցիչ կեանքի մը գոհնե-րուն մէջ, միշտ անբաժան վիշտէն ու սուգէն...:

Յասմիկ, որդիական հլութիւնով զխահակ, արցունքը կո-պերուն, փշրուած սրտով, կը լսէր իր մայրը, որովհետեւ կը ճանչ-նար իր մայրը, որուն սիրտը համակ սիրոյ, նուիրումի, համբե-րատարութեան ու տոկութեան տարրերով հիւստուած էր. որ եր-րեք յուսահատիլ չէր գիտեր, և ոչ ալ կը նահանջէր ունէ նպա-տակի առջև, հերիք էր որ, անգամ մը ուղիղ և օգտակար նկա-տէր զայն: Հետեւաբար, Յասմիկ չառարկեց, չընդդիմախօսեց իր

հակառակ իր փոքր թուին, ան՝ քանի մը ճակատներու վրայ վճռական ազդեցութիւն բերաւ, պատերազմի ճակատագրին վրայ ազդելով: Նոյնիսկ այն օրերուն, երբ այդ փոքր ժողովուրդին կէսը կոտորուեր էր, ու լքուեր էր իր հզօր դաշնակիցներէն, այդ փոքր ժողովուրդը, մինակ, արիւնաքամ ու քաղցած՝ կուրծք թուաւ իրմէ անհամամատօրէն աւելի ուժեղ թշնամիին, չպար-տուեցաւ ու նոյն իսկ յաղթեց: Եւ այդ միայն անոր հա՛մար, որ իր «միջնաբերդ» ամուր, անառիկ եւ անպարսելի էր:

— Այդ փոքր ժողովուրդին «միջնաբերդը» իր բնանկիւն է, իր բնանկեկան կազմակերպութիւնը, իր բնանկեկան մաքրութիւնը, պատուոյ մասին իր ունեցած հասկացողութիւնը:

— Այո՛, այդ ժողովուրդը կազմող ամէն մի ընտանիքի պատուոյն պաշտպանութեանը ամբողջ ժողովուրդն է որ կը հիւնէ: Ժողովուրդը պատուոյն է ընտանիքին, և ընտանիքը հիմն է այդ ժողովուրդին և պահապանը, անոր բոլոր բարոյական և մարդասիրական յատկութեանց ու սրբութիւններուն...: Ահա թէ ինչո՛ւ. ես այդ ժողովուրդի ընտանիքը «միջնաբերդ» անուա-նեցի: Ու այդ ժողովուրդը զգալով որ, իր բնանկեկան կեանքի իր միջնաբերդն է եւ ան է որ զինքը կը պահէ, ուրեմն կը դժգոյ ու կը գուրդուրայ անոր վրայ, ամէն գնով պաշտպանելով զայն,

մօր, ընդհակառակը, իր երեւոյթին ու շարժումներուն մէջ համակերպութեան իմաստալից նշաններ զբաւ, որոնք ցոյց կու տային Յասմիկի անհուն վստահութիւնն ու յարգանքը իր մօր հանդէպ, վերաբերում՝ որ իր ստացած տոնմային դաստիարակութեան խորու-թիւնը ցոյց կու տար:

Հիօղելով որ օթարը մուսք գործէ անկէ ներս: Այդ ժողովուրդը հայ ժողովուրդն է...

— Պատերազմը, և պատերազմին հետևող ղէպքերը սակայն հիմը դրին այդ փոքր ժողովուրդի «միջնաբերդ»ին, ընտանիքին քայքայման: Տարագրութիւնները, տեղահանութիւնները, թըշուառութիւնները, օտարութեան մէջ տիրող բարքերու իւրացումները, ամէն կողմն ունեցան իրենց ուժեղ ազդեցութիւնը այդ ժողովուրդի զաւակներուն վրայ, և սկսեց միջնաբերդի պաշտպան ուժերու թուլացումը, տոհմիկ արժէքներու ստորազնահատումը, միջնաբերդի ապագայի վերաբերմամբ, անհողութիւն և անտարբերութիւն...

(Ծ. Հ. Ո՛վ որ ականջ ունի լսելու քող լսէ):

Այժմ աղգաստեր ու յեղափոխական հայ մայրն էր որ կը խօսէր... :

Յասմիկ, միշտ նոյն հիւսթեամբ, ու նոյն համոզիչ արտա-
յայտութիւններուն մէջ, մօտիկ կ'ընէր իր մայրը. որ իր խօսքը
կ'եզրափակէր սապէս.

Ահա՛, հայրուն վրէժը, իր ոճրածին թշնամիին ճակատին նետուած, որ երէկ զազիր վարդապետութեան մը նշանաբանով, կը փորձէր քեզի պէս բազմութիւններ քաշկռտել ու տանիլ հարէմանոցներէ ներս, հայ իգական սեռին անհամեմատօրէն բարձր ու վսեմ անհատականութենէն շաղախելու համար վաղուան թուրք սերունդը, զայն ազնուացնելու և քաղաքակիրթ մարդ դարձնելու համար...

Հոսք հայ կիներ, ու թաղուեցաւ աղօթողի մը վերացումի խորհրդաւոր լռութեանը մէջ...

Յասմիկ, իր մօր ոգեւորող այս խրատականին մղիչ ոյժէն քշուելով, ինքն ա՛լ տարուած էր նոյն խոր մտածումներու հոսանքէն: Իր մօր բոլոր այս խօսքերը, որ կը հաւատար թէ մայրական մշտահոս գուրգուրանքի ակէն՝ սրտէ՛ն էր որ կը ջրվիժէին, հրապուրող քաղցրութիւնով մը պարուրեցին զինքը, ու ցնցեցին իր սիրտը՝ երբ մանաւանդ իր մայրը արտասանեց «Հայուն անմեռ բազմահազար նահապետներուն կսակն ալ այս է» խօսքը...

Իր յիշողութեանը անդունդներէն հոգեհոսագ արձագանք մը կը հասնէր իր լսողութեան: Իր մայրը, տարաբաղդ Սմբատին վերջին կտակն էր որ կը վերլիչեցնէր, կարծես կարգացած ըլլար անոր վերջին հրաժեշտի նամակը, որ դեռ խանդաղին գուրգուրանքով մը զայն կը պահէր իր կուրծքին վրայ:

Զգաց թէ նուաճուած էր իր մօրմէն, ու կարծես՝ իր հաւանութիւնը տուած ըլլալու համար, հանեց այդ մասունքը եւ յանձնեց իր մօր, ու ինք՝ եղէգի մը պէսազաղուն ու անդօր՝ ինկաւ իր մօրկան զրկին մէջ:

Տիկին Արշակունի, իր այս յաջողութենէն գոհ, գերյուզումի մը տակ, արցունքն աչքերուն եւ զսպուած՝ կարդաց իրեն յանձնուած այդ նամակը, որուն մէջ, հիացումով ու զմայլանքով գտաւ, որ իր հէք փեսացուն ալ, իր անհուն սիրոյն իբր հետեանք, նոյնը կտակած էր իր աղջկան, հրահանգելով ու արտօնելով որ իր «մանուանեն մեկ տարի ետք, ազատ ընտրութեամբ մը, ամուսնանաւ Յասմիկ արժեքաւոր հայու մը հետ»: Վահանձն ու ազնուական բժիշկը, իր այս կտակը կը սրբագործէր միշտ յեղափոխականի անհունօրէն վսեմ ոգիով մը, որ կը խտանար հետեւեալ նախադասութեան մէջ:

«Անձիդ հանդէպ, իմ մէջ, ինձ հետ մեռնող անհուն սէրս կը հրամայէ այդ բանը, եւ ես՝ կը կարծեմ՝ այդպիսով անգամ մըն ալ ծառայել ազգիս ու հայրենիքիս, որուն ազատագրումը,

այլեւ իրականութիւն է ինձ համար: Այս աշխարհէն մեկնումս, երանական թովանք մը կը պատճառէ ինձ, երբ կը խորհիմ թէ քեզմով իմ ձգած գործս է որ պիտի շարունակուի: Ահա թէ ինչո՛ւ քեզ կ'ուզեմ կեանքին կապել, որ կեանքն է հայրենիքիս ու ազգիս, որովհետեւ կը հաւատամ թէ դու տիպար հայ մայր մը ըլլալու արժանիքներն ունիս, օրինակ՝ դառնալով շատերու՝ որոնք նոյնպէս կը հաւատամ թէ, մենէ ետք, մեր վրէժին քարոզիչները պիտի դառնան, այդ ոգիով սերունդներ դաստիարակելով...»:

Յասմիկի մօր համար, երջանկայիշատակ Սմբատի այս նամակը, իրեն մաաքրութեանը սատարող մեծ ոյժ մը եղաւ. ուրկէ ստացած կորովովը առկուած, կրցաւ փչրել իր աղջկան վերջին ընդդիմութիւնն ալ, առաջնորդելով զայն համակերպող նոր ուղիով մը:

Մայր ու աղջիկ կաթողին յոյզով մը գիրկընդխառնուած, գերազոյն ճիգով մըն էր որ Զէյթունցի Արթինի հետ ամուսնութեան որոշում մը տուին առանց Արթինի հետ նոր բանակցութիւններու, քանի որ ան՝ իր կամքն ու որոշումը կանխաւ յայտնած էր Տիկ. Արշակունիի, ընդառաջելով անոր առաջարկին:

Ահա՛ թէ ի՛նչ պայմաններու տակ էր որ Յասմիկ, զաղափարական նուիրումով մը, խեղդեց իր մէջ ապրող հին արիւնահեւ յիշատակները, եւ ամիսներ տեղ լուրջ խորհրդածութիւններէ ետք, երկրորդ անգամ, իր կեանքն ու սիրտը ուրիշի մը կապելու հաւանութիւնը տուաւ, վերադառնալով կեանքին՝ որ իր մէջ նոր սէր մը պիտի բողբոջէր, նախկինը չարատաւորող ու անոր տեղը բռնող սէր մը, որ նոյնքան սրտագրաւ, լիւրեղ ու երկնային պիտի ըլլար, որովհետեւ, երկուքն ալ իրենց հոգիներուն մէջ, իրարու հանդէպ փոխադարձ երախտագիտական պարտականութեան մը գիտակցութիւնն ունէին, զիրար գտած ու ճանչցած ըլլալով մօայլ օրերու ու դէպքերու մէջ, իրարու բարերարելով ու զիրար ազատելով կորստեան խոր անդունդներէն, որոնք հրաշագեղ ապացոյցներ էին իրենց հոգիի ու սրտի աղնուութեան: Այս ուժեղ գետին վրայ էր որ կը հիմնաւորուէր, օրի-

նական պայմաններու տակ, իրենց միացումը իրր խօսեցեալ ու
ամուսիններ...:

Անոնց այս միացումով, սէրը իրենց մէջ փոխադարձ բա-
րութեան ու մխիթարութեան լուսանձրե մը դարձաւ, շուտով
մարմին ալով կեանքի կարօտահեծ երգերուն, քանի որ զիրար
ճանչնալու և իրարու հոգիներն ու սրտերը չափելու համար ժա-
մանակի պէտք չունէին անոնք, ատոր համար ալ, անոնք շու-
տով գրաւուեցան ոսկեղնիկ երազներէ, որ իրենցմէ հեռացուց
պահ մը, թախիծն ու վիշտը, անոնց տեղ պարգևելով յոյս, ժպիտ
ու կեանք, որ զիրենք սրառուիչ օրհներգութեան մը առաջնոր-
դեցին...:

Ե Ր Ջ Ա Ն Ի Կ Չ Ո Յ Գ Ը

Երջանիկ էին Յասմիկ ու Արթին, և հետեւաբար ամուս-
նական կեանքը քաղցր ու թովիչ թուեցաւ իրենց. Որովհետեւ,
Ջէյթունցի երիտասարդն ալ ընաանկական սրբութիւննե-
րու ջերմեռանդ հաւատաւոր մըն էր: Իր ծննդավայրին մէջ
երջանիկ ճանչցուած ընտանիքներ, իրենց կենցաղով, ինչպէս
նաե իր հայրն ու մայրը իրենց առած դաստիարակութիւնով
այդ գիտակցութիւնն ու ըմբռնումը տեղաւորած էին իր մտքին
մէջ, ու ան կը հաւատար, թէ իր առնել երջանկութեան բոյն մը
դարձնելու համար, պէտք էր սիրէր, զոհաբերուէր ու վստահու-
թիւնով պարուրէր իր կինը:

Իր շնորհներով հարուստ հայ տղուն ճշմարտութիւնն ու
հաւատքն էր այս՝ որ շուտով արձագանգ կը գտնէր նաե աղջկան
կոյս սրտէն ներս...:

Այս կապով, այս հիմունքով և այս սպառազինութեամբ է
որ դարերու զարհուրանքներու ընդմէջէն, հայը, զմայելի մար-
տընչումով մը, թէ և յաճախ անճիտուեր, հիւժեր ու մահացեր է,
բայց և այնպէս դարձեալ ծլարձակեր ու աճեր է ան՝ իր այդ
առաքինութիւններովը զրահուած, մեռնողներու տեղը նորեր
ծնելու ապշեցնող ստեղծագործութեամբ մը, նոր տուն ու ըն-
տանիք է կազմեր...:

Այդ ընտրանիէն էին երկուքն ալ, որ զիտցան իրենց նոր
բոյնէն ներս, կենսաշող սիրոյ մը կրակը վառել և կապուելով
իրարու, նուիրուեցան կեանքին, զոր արդար միամտութեամբ մը
այլեւս տեւական ու անքակտելի կը նկատէին...:

Երջանիկ ինքնախաբէութիւն, որուն թելադրող կոյր մղու-
մին անձնատուր, չկրցին տեսնել ու գուշակել ապագան, որ նոր
փոթորիկներու կլանող ալիքները պիտի կուտակէր իրենց գլխուն
վրայ...:

Քալեցին անոնք, սիրոյ և վայելքի ճամբաներէն լաւա-
գոյնօրէն ապահովուած նիւթական պայմաններով: Ու ատոր
համար ալ, անոնք իրր նուիրում, վերստին մղուեցան ցեղին
հոգերուն ու ջանքերուն, չմոռնալով նաե իրենց սիրտն ու սէրը,
որոնք միշտ լրջութիւն կը ցուցնէին...:

Այս անգամ ալ՝ անոնք Հ. Բ. Ը. Միութեան գործունէու-
թեան աշխատանքի կրկէսն ինկան: Հոն՝ ուր հայ ճիգն ու քըր-
տինքը իրարու խառնուած հայ վերածնունդը ստեղծեցին:

Վերապրող ու հայրենի հողը վերադարձող կիսամեռ ժողո-
վուրդին, կեանք պարգևեց Բարեգործականը: Հայ վերածնունդի
յուսածեւ ու երանական այդ օրերուն էր, որ Բարեգործականը
յայտնուեցաւ իր բուն դերով, որուն մէջ, անոր մեծանուն
հիմնադիրներուն սիրտն ու հոգին էր որ փայլեցաւ. ճանչցնելով
մեզ և արար աշխարհին թէ՛ ի՛նչ խորատես խորհրդով ու լայնա-
ծաւալ սեւեռակէտով ծնունդ ու մարմին տուած էին Բարեգոր-
ծականին:

Հայ ազգի ազատագրութիւնը հռչակուած էր, Հայուն ան-
կախ բոյնը պիտի կերտուէր, բայց ի՞նչ վիճակ ունէր անոր կա-
ռուցուածքին գործածելի ատաղձը, հայ ժողովուրդը . . .:

— Զախջախուած ու փչրուած կտորուանքներու դէգեր:
Անապատներու կիզախանձ ամայութիւններէն, ու արեան ծո-
վերու եզերքներէն, ժողովուրդած փչրանքներով էր որպիտի փոր-
ձուէր ազգը կերտել, անոր մէջ կեանք ու ոյժներարկելով ստեղ-
ծելու համար չարժող ու կենդանի զանգուածը, որպէսզի ան՝ ժո-

835-2002

դովուրդ եւ ազգ կոչուէր, կեանք ու ընդունակութիւն, ոյժ եւ արժանիք ներկայացնէր, խօսելու և պահանջել կարենալու համար իր հայրենիքն ու անկախութիւնը: Արդարեւ՝ ապշեցնող սաեղծագործութեամբ մը, վերածնաւ հայ ազգը, փիւնիկներու թեւածութիւնով յաղթանակը ճախրելով: Այդ հրաշքը տեղի ունեցաւ հայ ժողովուրդին բնատուր ճիգովն ու իրեն ընձեռուած օգնութիւններով: Արաքսահամանի հայութեան, օտար բարեկամներէ, մանաւանդ Ամերիկեան մեծ ազգէն՝ եկող այդ օգնութիւններուն սիրտն եղաւ Բարեգործականը, և անոր ու անոնց շնորհիւ, յամառ ու զմայելի տքնութեամբ, հայ ազգը վերածնաւ, վերստին ի յայտ բերելով տոհմիկ իր քաղաքակրթական ու ստեղծագործող արժանիքները:

Խօսելով միայն կիլիկեան կեանքէն, հոն խռնուող հայ տարագիր ժողովուրդին մէջ, օգնութեան ստիպողականութիւն ունեցող առաջին գործն էր, մտահոգուիլ քառամեայ կրծող տառապանքներու երեսէն, հազար ու մէկ ցաւերու ու խոցերու ենթարկուած ուժասպառ և հալ ու մաշ ժողովուրդին առողջական վիճակը: Ու արդէն, կազմուեցան շրջուն առողջապահական մարմիններ, դարմանատուններ, դեղարաններ և հիւանդանոցներ: Որոնց կողքին չմոռցուեցաւ նաեւ կցել ձրի սննդատու խոհանոցներ:

Ժողովուրդէն մաս մը մերկ էր, և որպէսզի ան ինքզինքը մուրացիկ չնկատէր, նախապատուեցաւ աշխատանք տալու ձեւը, որուն շնորհիւ շուտով դարմանուեցաւ այդ կսկիծը:

Որբ աշխարհ մըն էր կիլիկիան: Անոնց դէպի Պոլիս, Հայաստան ու այլուր առաքումը չբաւարարեց սպիացնելու կրծող այդ վէրքը: Շուտով բացուեցան տիպար որբանոցներ: Բայց, ի պատիւ Բարեգործականին, պէտք է ըսել, որ ան, բարեգործական գործի ակնոյցով չնայեցաւ անոնց: Որբանոցները հիմնուեցան լայն ծրագրի մը վրայ՝ որ առաւելապէս ազգակերտական էր: Այդ որբանոցները արդիական դպրոցներու վերածուեցան, ուր աղուն մաքին հետ, նկատի առնուեցաւ նաեւ անոր ֆիզի-

քականը՝ մարմնակրթանքի դասընթացքներ հաստատելով: Ինչպէս նաեւ անոր նիւթական պապգան չմոռցուեցաւ, հիմնելով արհեստանոցներ: Այս ամէնուն նպատակն էր, պատրաստել ուշիմ, առողջ ու ինքնաբաւ ապագայ մարդը, նորազատ Հայաստանին հայրենատէր ու պետականացած հայ քաղաքացին...

Անդին՝ կար նաեւ վերանորոգման հոգերով տապկուող ժողովուրդը, որ չէր կրնար հասնիլ իր զաւակներուն կրթական հոգին: Ազգային ծխական վարժարանները, կազմակերպութեանց կրթարանները, կարօտ էին օգնութեան, աւոնց ալ օգնութեան հասաւ Բարեգործականը, այդ կրթարաններն ալ օժտուեցան գուհացիչ պայմաններով:

Երկու տարուան կարճ միջոց մը, շնորհիւ ընձեռուած այս աջակցութիւններուն, բաւական եղաւ, որ կիլիկեան հայ ժողովուրդը վերափոխուէր, կազմուէր ու ունենար նուաճումներ, դառնալով նոյնիսկ դիտող օժարներու հիացիկ ակնարկներուն առարկայ և այս ամէնը շնորհիւ հայ ճիգին, անոր շոյալուած բարիքին ու Բարեգործականին...

Յասմիկ, ուսուցչուհիի պաշտօնով անթոշակ ու ինքնակամ նուիրումով մը մխրճուած էր ծանր աշխատանքի մը, իր բոլոր գործերուն մէջ դնելով սրհատնում այնպիսի թափ մը, որ տակաւ խանգարեցին իր առողջութիւնը, մինչև որ ստիպեցին զինք երկար հանգիստի մը:

Տօթագին ամառէն ետք, աշունը, կիլիկիան գեղածիծաղ երկնքին տակ, կազդուրիչ ու խորհրդաւոր հմայք մը կը ստանայ: Գարունը հոն՝ աշնանավերջին՝ անակնկալ վերադարձ մը կ'ընէ. ծառերը, թուփերն ու բովանդակ դաշտը ծածկելով ծաղկազարդ նոր դալարիքով մը, որ բնականաբար կարճ կը տեւէ, տեղի տալով վերահաս ձմրան խոնաւութեան ճնշումին, թէեւ մեղմ ու առանց ձիւնի: Յասմիկ ու իր ամուսինը, օգտուելով բնութեան պարգեւած գեղեցիկ այս առիթէն, նետուեցան դաշտերը, լեռներն ու անտառները, մտերմիկ պտոյտներով թռչկոտով բարձունքէ բարձունք, ըմբոշխնելով ու ծծելով աշնանավերջի կենսա-

տու առողջութիւնը մայր բնութեան, որ այնքան շատ է հայկական այդ հողին վրայ: Անոնք, երբ իրենց կամ իրենց ձերբակալութիւնը կը զգային, իսկոյն կ'իջեանէին գիւղ մը, այսպիսով յարաբերուելով գիւղացի մշակին հետ, ուսումնասիրելու համար գիւղացին ու հողը, իր բարքերով, կլիմայով ու արդիւնաբերութեամբ:

Բնապարգէն հրաշալիքներու կը տեղեկանային, որոնց իւրաքանչիւրը իր Պոլսեցի կնոջ կը բացատրէր Արթին, որոնց կը նայէին զմայլանքով, ազգային զգացողութեամբ, նուաճումներու կարելիութեանց ակնոցով ու ապագայ քաղաքակրթութեան հեռանկարով:

Հող մը, որուն համար գիւղացիութիւնը կը վկայէր, թէ տարին երեք հունձք կը ստանար, առանց մեծ ձիգի, նախնական ու պարզ գործիքներով ակօսներ գծելով միայն: Երուն այլևս ո'չ ջուր պէտք էր և ո'չ ալ քաղհանում: Ինչե՛ր սխալ չափազանց էր աշխատանքը մեքենայացուէր հոն՝ ու մշակութեան գիտական հիմունքներ կիրարկուէին: Հրաշալիք մը չէ՞ր բնութեան շոյշաւած այն անհուն բարիքը, որ գարունէն մինչև աշնանավերջ, ամէն գիշեր, կարծես մեքենական ճշգրտութիւնով, հարաւէն փշող այրեցնելին տաք հովը, անցնելով Միջերկրականի վրայէն, անոր զովութիւնովն ու ջուրովը լիացած, կու գար բաղնիկ Տաւրոսի ու Ամանոսի հսկայ կողերուն, ուր բնութեան հրաշալի տնօրէնութիւնով մը, հոսանքը կը կքի, կը փշրուի ու կը լճանայ, վար՝ Կիլիկիան դաշտերուն վրայ ցնցուղելով իր մէջ խտացող ու կաթիլներու վերածողը ջրածինը . . . :

Լուսազէս երկնքի մը տակ, ամէն գիշեր ընդհանրապէս ճշգրտութիւնով շարունակուող այս բնապատկերը, որ գիտականօրէն տաքին ու պաղին գիրկընդխառնումէն ծնող «թորում» է, իսկապէս, անձրևին կենսատու դերը կառարող նախախնամական օրհնաբեր շնորհն է Կիլիկիան հողին շնորհուած, որուն արքայաքնններն, եգիպտականին համարժէք մետաքսաթել բամպակը, շաքարեղէն ու բանջարը, նոյնքան հիւթեղ, կտաւաժը, ծխախոտը,

աֆիոնը, ցորենն ու գարին: Խաղողը, թուզը, ձիթապտուղը, նարինջն ու լեմոնը, իրենց բոլոր տեսակներով, որոնք մշակութեան նախնական պայմաններու տակն իսկ, արտասահմանէն ներս, ոսկի կը քաշեն: Անոնք տեսան տակաւին անտառներն ու արօտավայրերը, որոնց մէջ արածողող անթիւ հօտերն ու նախիրը, անաշխատանք կալուածները գիւղացիին՝ կ'արտադրեն իւղ, պանիր, բուրդ, մաղ, մորթ ու միս: Տաւրոսի ու Ամանոսի լեռներէն վար հոսող գետերուն ու գետակներուն առջև, անոնք՝ տարուեցան անհամեմատ հաշիւներով, որոնցմէ անհուն բարիքներ էր որ ձեռք պիտի բերուէին, եթէ երեք այդ գետերն ու գետակները ենթարկուէին մարդուն մտքին ու գիտութեան հաշիւներուն, արտադրելու համար, շարժիչ ոյժ, ձերմակ ածուխը...

Իրականութիւններ էին ասոնք, զորս անոնք դիտելով ու հաշուելով չէին կշտանար, ու մերթ ալ, կ'անցնէին հաշիւներու միւս էջը, մտնելով քաղքի շուկան, ուր վաճառականն ու արտածողը, ծովերէն անդին պիտի հոսեցնէին Կիլիկիան հողին պարգեւած բոլոր այս բարիքները, փոխարէն երկիր քաշելով ուրիշ հարստութիւններ, ուրիշ ուղիով ճիւղացնելու ու գեղեցկացնելու համար հայ աշխարհը:

Ու անոնք, այս բազմազան ոսկի երազներուն լուսաթեւ տեսլապատկերովը յուսադրուած՝ ուրախ ու երջանիկ պահեր ապրեցան, իրենց ամուսնութեան առաջին գողթրիկ շրջանը համեմելով բնութեան գաղտնապահ ու գաղտնալի ծոցին մէջ, անձառ խորհուրդներու անձնատուր: Ու առաւօտ մըն ա'լ վերադարձան քաղաք, վերստին խառնուելով քաղքենի հրայրքոտ կեանքին, որ ան ալ իր մէջ, իրենց համար հոգեզրաւ պահեր ունէր վերապահած:

Անոնք Ատանան աւելի չէնցած գգան, Երկու ամսուան իրենց բացակայութենէն վերջ, աւելի բազմամարդ դարձեր էր քաղաքը: Արտասպանմանէն, մանաւանդ Ամերիկաներէն, վերադարձող առոյգ երիտասարդութիւն մը, նոր աշխարհին զարդարանքովն ու տարագովը, պէսպիսութիւն մը բերած էր ներս:

Աչքառու ճոխութիւն մը՝ որ իրեն կը քաշէր բոլորին ակնարկը։ Ան՝ երկիր վերադարձած էր կարծես ուխտով մը, պարապականութեան մը համար։ «Ամուսնանալ ու տուն կաղմել»։ Ու մանաւանդ ընտրութեան մէջ «նախապատուել անոնք, որ թրքական խէնէշութեանց լեզին էին ճաշակեր, ըմպելով մահուընէ դառնադոյնը, անպատուութեան բաժակը»։ Սրբամաքուր, նախանձելի ու փառաբանելի շարժում մը, որ վերապրող ու վերադարձող հայ երիտասարդութիւնը ստեղծեց, շունչ ու ժպիտ և թոյր ու երգ կաթեցնելով տարագիր առեւանգուած հայ աղջկան կիլախանձ հոգիէն ներս, որ թէև փեռեկտուեր ու կորսնցուցեր էր իր վարդ կուսութիւնը, բայց անոր մէջ մեռած չէր, հայ աղջկան հոգիին ու նկարագրին յատուկ աղապատանքը իր մաքուր սիրոյն, որ վերապահեր էր հայ աղուն։ Անոր՝ որ օր մը, իրեն պիտի գար ցեղին վիշտը իր սրտին, նախանձախնդրութենէն հրաբորբ ու վրէժին սարսուռովը առլի, գետնէն վերցնելու համար նամուսը ցեղին, ու սրբելու համար պղտոր նախատինքը անոր ճակտէն... :

Ապրի՛ն անոնք՝ որ պրծեցուցին իրենց կոչումն ու պատիւը, որուն շնորհիւ հայ կինը վերստին դարձաւ դիւթական վարդը հայ պարտէզին... :

Աշնանավերջի օրերուն զուգադիպող հարսանիքներու անվերջ այս շարքը, ազատաշունչ մթնոլորտի մը մէջ սարքուած բոցաշունչ պատկերներով լի բեմական ներկայացումները, ժողովուրդը օրուան շունչովն ու ոգիովը դաստիարակելու կոչուած իրերայաշորգ դասախօսութիւններն ու բանախօսութիւնները, մանաւանդ՝ աղգային նկատուած փառատօները, որոնք նաւասարդեան խրախճանքներու միասիկ ինքնամոռացութեանը տանող թռիչք մը կուտային ժողովուրդին, որոնք իրենց մէջ խորհուրդներու հանգոյց մ'ունէին, որովհետեւ մահուան յաղթող ցեղին կամքին հզօրութիւնը կը ցոլացնէին։ Այս ամէնը միանալով ժողովուրդին շինելու ու շէնցնելու խօլական վաղքին, Կիլիկեան մայրաքաղաքը, տօնական օրերու մշտապէս հանդիսութիւնները կ'ապ-

րեցնէին։ Խանդաբորբ շարժում մը, որուն հոսանքին խառնուեցան նաև Յասմիկ և իր ամուսինը։

*
*
*

«Կիլիկեան» թատրոնի սրահին մէջ, ողջամբ Ատանա ժամանող հերոսներու ի պատիւ փառքի հանդէս մը սարքուած էր։ Սրահը ներկայ հրաւիրեալներուն նեղ կուգար։ Զարդարուն բեմ մը, հայկական ու համաձայնական դրօշներով նաչխուն, որոնց կեդրոնը գրաւած էր ընդհ. պատերազմի տեղութեան պատ-նէչի վրայ ինկող նահատակներու յիշատակին կանգնուած փառքի խորան մը, շքաւորուած «Արարան» ու Կովկասեան «ճակատը» խորհրդանշող պաստառով մը, որուն առջև, աստիճաններու վրայ, առանց անձի ու հոսանքի խտրութեան, կարգաւ շարուած էին, Պոլսոյ Բսաններուն, աքսորի ճամբուն վրայ նահատակուող մտաւորականներու, յեղափոխական գործիչներու, լուսադէմ նկարները և իւրաքանչիւրին կցուած փառքի ու յիշատակի վերտառութիւններ։ Յետոյ կու գային վերապրող բացակայ հերոսներու նկարները, տեղ գրաւելով բեմին կողերուն վրայ։

Բեմին առջև պատուոյ աթոռները գրաւած էին ներկայ հայդուկները, Ճէպէճեան, Արմաղանեան, Զէյթունցի Արամ, Աւետիս աղա, Զաթցի Սամուէլ չաւուշ, Ուրֆայի, Սուէտիոյ, Ֆրնստըճաքի ինքնապաշտպանութեանց ղեկավարները...

Փառահանդէսը ունէր գեղարուեստական ճոխ բաժին, բանախօսներու շարք մը, որոնք բոցավառ ներբողականներով պանծացուցին հերոսներու կեանքն ու գործը, պաշտամունքի երկիւղածութիւնով մը պատուելով սրբազան նահատակները, որոնց թափած անհաշիւ ու սուղ արեան գնովն էր որ գնուած էր նորածին ազատութիւնը։

Կարգը եկած էր նաև ներկայ հերոսներուն։ Խանդավառ ժողովուրդը կը բաղձար ու կը պահանջէր լսել նաև դանոնք, իրենց

բերնէն ականջալուր լսելու համար իրենց կռուի կեանքէն ու
յաղթանակներէն գոնէ մէկ մէկ դրուազ:

Սարգիս ձէպէճեան, Հաճնորդին՝ որուն բոցավառող աչքերը,
ցցուն կեցուածքը, համեստութեան կարմիրով օծուն գիմազծով
մը, Հաճնցիին հոգեկան ու ֆիզիքական առաքինութիւնները կը
մարմանացնէին, խօսք առնելով նկարագրեց, Ռուսական մեծ նա-
հանջի օրերուն, Կարնոյ մէջ մղուած յետսապահի կռիւներէն
դրուազ մը, լարելով ունկնդիրներու ջիղերն ու մաքերը և մաս-
նակից ընելով զանոնք այն հպարտութեան, զոր ունեցած են
այդ օրերուն, հայ զինուորն ու բանակը:

— 1918ի Մարտ 12ին էր որ Կարնոյ բերդերուն ընդհ. հրա-
մանատարը, մեր մեծ պետն ու հերոսը Զօր. Անդրանիկ, ելքի
իբրեւ միակ միջոց, հրամայեց պարպել Կարինը...

Առաւօտեան ժամը 5ին և յետոյ 7ին, քաղաքէն ու բեր-
դերէն, հեռացան նախ ժողովուրդը ու յետոյ զինուորները: Անոնց
ապահովութեան համար, որովհետեւ ժողովուրդին նահանջը տեղի
կ'ունենար խիստ դանդաղ, թշնամիին դէմ յետսապահ երկու
գունդեր ձգուեցան, մին վեհոգի Մուրաթի, իսկ միւսը իմ հրա-
մանատարութեանս տակ: Ժամը 9ին թուրք զօրքն ու խուժանը,
կռահելով մեր բանակին նահանջը, գրոհեցին մեր վրայ: Անոնք
իրենց յարձակողականին թիրախ ընտրեցին քաղաքին երկու
դռները, Խարբեղինը ու Տրապիզոնինը, անշուշտ վստահելով Կար-
նոյ թրքութեան աջակցութեան, մեզ տեղն ու տեղը գերի բռն-
ելու հաւատքով: Արդարեւ յուսահատական էր մեր դրութիւնը,
որովհետեւ թշնամին մեր վրայ կու գար անհամեմատ մեծ թի-
ւով մը, սպառազէն ու գերազրգիւ յաղթանակի գինովութիւնով,
մինչդեռ մենք սահմանափակ միջոցներ միայն ունէինք: Բայց
կռուիլ պէժ էր. ամէն գնով գօտեմարտիլ՝ որպէսզի նահանջող-
ները կարենային մինչև հին սահմանադուր հասնիլ, մինչև որ
մեր ալ նահանջի հրամանը գար:

Թշնամիին գնդացիի ու թնդանօթի տեղատարափը սոսկալի
էր, սակայն մենք կը չարունակէինք կռուիլ յուսահատական

մարտնչութիւնով մը, կառչելով մեր իտէալին ու զինուորականի
եօին ու պատիւին, քանի որ նոյնիսկ մեր կորստեամբ, հաղա-
րներ էին մերիններէն՝ որ պիտի փրկուէին:

Եղաւ վայրկեան մը սակայն, որ մենք բոլորովին վտանգ-

ՍԱՐԳԻՍ ՁԵՊԵՃԵԱՆ

ուեցանք: Ամիսներէ ի վեր Կարնոյ մէջ սմբած թշնամի ժողո-
վուրդը, որ իրականին մէջ պատրաստուած էր այս օրին, դա-
ւով մեզ սպառնացող վտանգը, իր կարգին ան ա'լ, գրոհեց մեր
թիկունքին վրայ: Այլևս մեր կռուի ճակատը երկուք էր: Ներսէն
ու դրսէն միացած թշնամին, անշուշտ պիտի տապալէր մեզ:
Մա'հն էր որ մեզի կու գար, զայն ուշացնելու և թերեւ ալ ետ
վանելու մէկ միջոց միայն կար, կռիւ... միայն կռիւ... ու
եթէ կարելի ըլլար՝ վերջին խմբական գրոհ մը...:

Մուրաթին հետ մեր ղատողութեան ու կորովին վերջին
փշրանքներն էր որ կը թափէինք մեր կռուի խումբերուն մէջ:

«Հա՛ տղաք... հա՛ առիւծներ... ցեղին կեանքին ու պա-
տիւին սիրոյն, հայրութեան փառքին համա՛ր...» կը պոռայինք

ու կը խրախուսէինք զանոնք, որոնցմէ շատեր ինկան, սպան-
նուած իրենց կուրծքէն ու ճակատէն զէն ի ձեռին:

Յուսատական վիճակի մէջ, բայց մեր բոցաշունչ ազգամիկ-
ներուն հրաշագործ խոյանքներուն պատճառած հպարտութիւ-
նովը ոգեւորուած՝ ժամեր անող այս անհաւասար կռուին մէջ,
թէն անսակ մը խելառ ինքնամոռացութեան մաշնուած էինք,
և սակայն ելքի մը մասին մտածել խղճի պարտք մըն էր երկու
հրամանատարներուն համար: Երկուքս ալ կը տանջուէինք մեր
խղճերուն ճշունմին տակ: Երկուքս ալ, նոյն մտածումն ու խոր-
հուրդն ունէինք, բայց ոչ մէկս նախաձեռնարկ կ'ըլլայինք քայլ
մը առնել համարձակելով: Իրարու կը նայէինք մռայլ նայուածք-
ներով, զսպուած անհամբերութեամբ մը ու արձանային սառ-
նաւարտութիւն կը կեղծէինք միշտ մերմարտիկներն հրահրելով...

Այս էր մեր դրութիւնը, ու ահա՛, մեր հաւանք, քաղաքի
փողոցներու մէջէն, խլացուցիչ աղմուկ մը լսելի եղաւ: Մարդ-
կային ազաղակներ, խառնուած ձիերու ուժեղ ու երկարատեւ
խրխնչիւնին, դէպի մեզ կը մօտենային: Խուզարկող ակնարկնե-
րով, երկու հրամանատարներս մօտեցանք իրարու, ու դեռ խօսքի
չընտելած՝ անգամ մըն ալ լսեցինք բարձրադաղակ խրխնչիւնը
ձիերուն, որուն յաջորդեց բարձրակոչ գոռում մը: Երկու ձա-
յներն ալ ծանօթ էին մեզ, անակնկալ ցնցումով մը պարուերուե-
ցանք, հեշտալի սարսուռ մը անցաւ մեր երակներէն: Այո՛, ինքը
սարերու արծիւն էր, հերոս Անդրանիկը, իր հետեորդներով...:
Դարձեալ լսուեցաւ «հապօն», քաջն'ը, դէպի առաջ, դէպի ղեռ-
ներէն դուրս, սուրնաւոր ու ռմբածիգ կրակով...: Անոր մոռնելը,
Աստուածային պառգամի մը համազօր անոր այս հրամանը,
խառնուեցաւ կռուող հայդուկներու հո՛ւրաններուն, ու կոհակուող
մարդկային ալիքը, կլանող ու փչրող ուժգնութեամբ մը ինկաւ
թշնամի դիրքերուն վրայ: Փաշան՝ իր սիրական Ասլանին վրայ
թեւամբարձ, սուրը ձեռքին, թռաւ ու անցաւ զինուորին առջեւ,
զայն կախարդող իր անմեկնելի խիզախութիւններով, առաջնոր-
դելով բանակը կրակին մէջ:

Յուսատական այս շարժումին առջեւ, թշնամին ահարե-
կած՝ ետ ընկրկեցաւ, լքեց իր դիրքերն ու փախուստի մաշնուե-
ցաւ...:

Մեր օրերու Սուրբ Զօրավարը՝ Քաջն Անդրանիկ՝ յաղթա-

Սարեւու Արծիւը Զօր. ԱՆԴՐԱՆԻԿ

նախէ էր: Զինուորը խրխնչանքի հուրաններ բարձրացուց, որ
արձագանգեցին լեռներն ու պարիսպները: Կայծակնային շար-
ժումով մը, բանակը շարժեցաւ ետ, անցաւ քաղաքէն, որ հոն՝
ներսէն դործող դաւաղիրներուն մահն եղաւ, ու քաղեց քաղքէն
դուրս՝ բանալով նահանջի ճամբան...:

Փողովրդական հերոսը, անգամ մըն ալ «իրրե արծիւ» սա-
ւառնելով, իր մագիլներով վտանգը բզկտած ու կեանք տուած
էր հայկական բանակի յետսապահ խումբերուն և նահանջող ժո-
ղովուրդին...:

Ճէպէճեան լռեց: Դող մը՝ որ վերյիշած դէպքերուն պատ-
ճառած պարումներէն կը ծնէր, տեսակ մը թուլացում ու ընկճում
սրտից իր էութենէն ներս: Իր դէմքին յապուկ վարդ կարմիրը

խոյս ասուած էր իրմէ, ուր՝ յայտնապէս դաշկուծիւն մը կը պարզուէր: Հերոսներու յառուկ հեշտաւէտ յուզում մըն էր անորինը, որ ծովերու զայրոյթին կը նմանէր. շուտով վերագտաւ իր հանդարտութիւնը...:

Խլացուցիչ ծափահարութեան մը յաջորդեց ժողովրդեան յարգանքի ցոյցը, անհամար ծաղիկներ նետուեցան անոր կողմը. մինչ երգչախումբը վերէն կ'երգէր:

— Իբրեւ արծիւ սաւառնում ես լեռ ու ժայռ
Թնդացնում ես երկինք զեփն սենջալառ,
Քաջ անունդ պիտի յիշուի դարե դար,
Հսկայ լեռինք քեզ ապաստան, Անդրանիկ:

— Հայոց կուսանք դափնեայ պսակ բոլ հիւսեմ,
Քնքոյս ձեռամբ քո նակասը պսակեմ,
Անվախ կուրծքդ գոհարներով զարդարեմ,
Կեցցե՛ս յաւեհ դու անաստան, Անդրանիկ:

* * *

Կարգը Սերաստացի առիւծ Սարգիսինն էր. Այդպէս կ'անուանէին զինքը բանակին մէջ: Ան այդ անունը իրեն հետ բերած էր Պուլկուրական բանակէն երբ հոն դարձեալ Անդրանիկի սպաներէն էր:

Արդարեւ, Արմաղանեան, իր կռուի խոյանքներով, խիզախ բնաւորութեամբ, կեցուածքով ու շարժումներով, որոնց վրայ կ'աւելնային նաեւ իր գէմքին տիրապետող գծերը, զինքը արժանաւորապէս նմանեցուցած էին առիւծին: Ոտքի ելաւ ան ու բարձրէն խորունկ ակնարկ մը նետելով ունկնդիրներուն՝ խօսք առաւ.

— Ես զէնքի ընկերոջմէս պիտի չբաժնուիմ, ըսաւ ան, պիտի պատկերացնեմ դրուագ մը, որ շարունակութիւնն է անոր

գծա՝ գեղեցիկ նկարագրականին, որովհետեւ երբ ընկերս ձէպէճեան Կարնոյ նահանջին յետսապահ գունդերէն միոյն հրամանատարն էր, ե՛ս ինքս ալ, նոյն այդ գունդին հեծեալներու խմբապետն էի, որ կը զրաւէինք Կարնէն քիչ հեռու, Տինիկ—Կարմիր վանք—ըղածոր զիծը կէտ մը, որ քաղաքի պաշտպանու

ՍԱՐԳԻՍ ԱՂԱՄԱԼԵԱՆ

թեան գծէն դուրս էր և կը ծառայէր՝ ի ղէպ պահու անցնելու թշնամիին կռնակը, զայն թիկունքէն ու կռնակէն հարուածելու համար: Մարտ 12ին հրամայուած Կարնոյ նահանջը, մենք կ'անդիտայինք միամիտ հանդարտութիւնով մը սպասելով նոր հրամաններու, չէ՞ որ մասնաւոր միսիոնով մը զրկուած էինք հոն...:

Առջիկի մէջ ամրացած թշնամին ևս, կարծես նոյն պաշտօնով հոն դիրք բռնած ըլլար, ա՛ն ալ, իր կարգին անշարժ էր:

Սիրտատնում ու սպասողական այս վիճակին մէջ, սասափօրէն կը մտաածանջէին մեզ, հեռուէն, գարնանամուտի մեղմ հովերուն հետ, մեզ հասնող պայթող ռումբներուն խուլ ձայները, որոնք

մեր հաշիւներուն համաձայն, բերդերու կողմէն կու գարին: Յայտնի՝ էր որ քաղաքին առջև, արտակարգ ու ջղայնոտ պայ-
քար մը կը մղուէր: Թեր հեռախօսը, որ կապուած էր թնդանօղա-
ձիգ հրամանատարութեան, ի ղուր կը փորձէր կապ պահել և տե-
ղեկութիւններ ուղել: Ամէն անգամ հազիւ բառ մը կամ երկուք՝
լսելի կ'ըլլար, իսկոյն կատղեցնող անտարբերութիւնով մը, մեր
խօսքի թեւը կը կտրուէր, մեզ մատնելով դաժան մտաածան-
ջումի մը:

Ու ահա՛ յառաջագահներ՝ մեզ բերին թրքական գերի մը,
որ առանց նեղը դնելու, մեղ յայտանց նաանջի իրողութիւնը,
ինչպէս և կռուին բնոյթը, որ սխալած չէինք, յետսապահ
մեր գունդերուն վերջին ոգորումի ճիգերն էին անսնք։ Ան՝
բացատրեց նաև թրքական ուժին մտադրութիւնը, որ ուրիշ
բան չէր եթէ ոչ՝ պաշարել ու գերեւարել մեզ։

Ստո՞յգ էին այս թեղեկութիւնները, թէ ոչ, գերին, մեղ
բարոյալքելու պաշտօնը ունեցող նուիրուած գործակալ մըն էր։

— Զեկնք գիտեր...: Եւ սակայն, թափանձող սուր ակնարկներով ես կը սուզուէի անոր աչքերէն ներս, խուզարկու ակնարկներով կը քննէի անոր դէմքին արտայայտութիւնները ու կը հասնէի այն եզրակացութեան, որ՝ գերին չէր ստեր: Որովհետեւ, խաղաղ հանդարտութիւն մը կար անոր դրսերեւոյթին մէջ, հաղիւ նշմարելի զոդով մը, որ անտարակոյս իրեն հանդէպ մեր վերաբերումի անորոշութենէն կը ծնէր:

Մինչ այդ՝ մենք նշմարեցինք թշնամի դիրքերուն մէջ նոր շարժում մը: Խմբակներ կը բաժնուէին կեդրոնէն, ու կը ցրուէին աւելի հեռուն: Մեզ համար պարզ էր շարժումին նպատակը, հետեւաբար՝ մենք ալ համապատասխան միջոցներ ձեռք առինք: Խորհրդակցութիւն մը խմբապետներուս հետ՝ ու մենք ալ նահանջիկ որոշեցինք, քանի որ հաստատուեցաւ, որ մեր գունդը լքուած էր մերիններէն: Մեր թիկունքի ճամբան մեզ համար բաց էր, առոր համար ալ որոշեցինք, կոիւէ խուսափիլ ու քայուիլ: Մենէ անձնագոյն մը գերիին հետ, անձնատուտութեան

ԴՐՕՅՈՎ մԵ ԴՐԿԵԹԻՆՔ ԹՆՆԱՄԻ ԴԻՐՔԵՐԸ, ՄԻԼԵՆՈՅՆ ԱԶԵՆ ՆԱՀԱՆՂԻ
ՀՐԱՄԱՆՆ ԱՐՃԱԿԵՆՈՎ:

Ճակատագրականութիւնը, որ դուրս կը մնայ զինուորական հաշիւներէն, այդ գերագոյն րոպէին սակայն, կարծես հակառակ, փաստելու համար, հեզնանքով մը ջցուեցաւ մեր առջեւ։ Մի՛ զարմանաք երբ ըսեմ թէ անսպասելիօրէն ապշեցնող իրողութեան մը առջեւ գտնուեցանք։ Մեր նահանջի գծէն, որ մեր միակ յոյսն էր, ու մերիններէն պաշտպանուած ըլլալու ապահովութիւնն ունէինք, այդ կողմէն հրաձիգ ուղմըներու տեղատարափ մըն էր որ մեր վրայ տեղալ սկսաւ։

Ռուսները մերն էին, ռաբակոժոզները նոյնպէս մերինները։ Սխալո՞ւմ մը, թէ նպատակ մը կար հոն... Չէինք կրնար լռեէ իմաստ տալ։ Հարիւրապետներէս Ասանայի հայդուկ Միսաք Չառուչ, իսկոյն մտրակեց իր ձին, փորձելով սլանալ մօտակայ

ՄԻՍՍՔ ԶԱԽՈՒՇ

բարձունք մը, հոնկէ թերեւ նշանակով մը արգիլելու համար
անիմաստ այս արարքը, բայց ահա՛, սուլացող գնդակ մը փռեց

զայն գետին իր ձիուն հետ, որ վիրաւորուած էր, ու մենք հաղիւ կարողացանք ազատել մեր ղինակիցը: Այժմ, թշնամիէն ու տնուորէն եկող երկու հարուածներուն մէջ, բոպէին պարտադրած սահմակեցնող այս չարիքին առջեւ, որ կը սպառնար իսպառ փճացնել մեր գումարտակը, մեզ կը մնար անվհատ ու անվարան, նախընտրել սպառնացող երկու վտանգներէն մին...: Ու մենք՝ նախապատուեցինք թշնամիէն եկող մահը...: Խմբապետներու վճիռն ալ այս էր. «Գրոհել Արջիկի թրք. ուժերուն վրայ, ղգետները գանոնք ու անցնիլ Լղտաձորի շրջանը», ուրկէ պիտի կրնայինք հասնիլ մեր նահանջող բանակին:

Այս որոշումն ու ճամբան. գիտակից մահուան ճամբան էր, որուն մէջ նուիրման մը հպարտութիւնն ու պարտականութեան մը գիտակցութեան խոր իմաստը կար: Որովհետեւ, մենք այնպէս կը հաւատայինք, թէ մեր մահովն իսկ, պիտի արժէքաւորուէր մեր կոչումը, և պատմագիրը պիտի արձանագրէր վսեմին դէմ, նաեւ ժգեղն ու ոճրայինը, մեզ փճացնելու դաւադրութեամբ գործուած այս արարքին հեղինակները առարկայ դարձնելով յաւիտենական թուքի ու մուրի...:

Դայն առնուած էր: Զինակից խմբապետներուս հետ անցանք գունդին առջեւ, յարձակման կրակէ հրամանն արձակեցինք, ինքզինքնիս յանձնելով ճակատագրին ու մեր ուժերուն...:

Վտանգէն ահաբեկ հոգիներու ու սրտերու մէջ հրաբորբ կիրքը բոցավառելով, ոգեկոչեցինք մեր բոլոր սրբութիւններն ու ցոյց տուինք յաղթանակէն յուսացուած փրկութեան աստղը, և անկէ յափշտակուած՝ փոթորկավար ամպակոյտի մը պէս, մեր գունդը լեռնացաւ Արջիկի բարձունքներուն վրայ, ու յուսահատներու խելառութեամբ գրոհեց թշնամիին ղիրքերը, կուրծք կուրծքի ահեղ կռիւով մը, սառ ու մահ ցանելով պնոր վրայ: Ան, մեր այս գրոհէն ահաբեկած՝ փշուռեցաւ ու փոշիացաւ, այսպէսով պատենոթիւն ու ճամբայ տալով մեզ, որպէսզի նուազ կորուստով, բայց փայլուն յաղթանակով մը, քաջութիւնք Լղտաձորի շրջանը, անկէ ալ անցնելով նահանջի գիծը:

Փիչեր մը ամբողջ, Մարտի խենդ հովերուն ու անձրեւախառն ձիւնին տակ ծեծուած, բայց մեր յաղթանակին պատճառած գինովութեան ուժէն մտրակուելով, առտուանց կանուխ հասանք նահանջող մեր բանա՛լին գիրկը, ուրախութիւն ու խանդակաթ ընդունակութիւն մը գտնելով հոն...:

Արմաղանեան լռեց պահ մը, սպասելով որ վերջ գտնէ ժողովուրդէն բարձրացող հուրաներու և ծափերու որոտը, ուրկէ ետք, իր հեւացող կուրծքէն զովացնող շունչ մը պարպելով հանդարտեցաւ, և մեղմ ու թովիչ ձայնով մը շարունակեց իր խօսքը:

— Այժմ Զեղ պէտք է ըսեմ թէ՛ ի՛նչ ղիրք բռնեցինք մենք այդ դաւադրութեան հանդէպ: Իբր մարդ, բնականաբար ունէինք մեր ե՛սն ու կիրքը, հեռաբար, պէտք էր իսկոյն մեր բռունցքներուն տակն առնէինք այդ սեւերես զինուորական պետը, որուն Միրզախանեան անունը կուտային, անոր տալու համար իր արարքին արդար պատիժը: Բայց իբր բանակայիններ, բանակին կարգապահութեան սիրոյն, ուրկէ կախում ունէր պաշտպանութիւնը մեր հայրենիքի վերջին կտորին, մենք հարցը ղրինք հրամանատարութեան սեղանին վրայ: Օրէնքին հետ, օրէնքի ճամբով հասնելու համար մեր նպատակին, որ դաւադրութեան պարզումն ու դաւադիրներուն տրուելիք արժանի պատիժն էր ի՛նչ օգուտ սակայն, հակառակ մեր զգոյշ քայլերուն, դէպքին բնոյթը զրգուեր էր բանակին սիրտը, որոնցմէ բազմաթիւ մարտիկներ արդարութեան աղաղակ կը բարձրացնէին: Դուրսը, ժողովուրդն ևս անտարբեր չէր կրցած մնալ, անոր մէջ ալ ծաւալիլ սկսած էր փոթորիկ մը, թեր ու դէմ խուլ պայքարի մը ծնունդ տալով: Այսպէս, սիրելի հայրենակիցներ, ստեղծուած էր անախորժ գրութիւն մը, որուն մէջ ծուարուած երկիւղ մը կար, ներքին բաղխումի մը վախը, ուրկէ կը սարսափէինք ամէնքս ալ: Ու ահա՛ լուր տրուեցաւ թէ Փաւսն կու գար...:

Բանակատեղիէն ներս անոր չքեղ մոլտքը, միշտ՝ փառա-
տեսիլ եղած է:

Երբ Անդրանիկն էր որ կու գար, դէմքերու մոայլը հաճելի
ժպիտի կը փոխուէր, որովհետեւ, հաւատացած էինք թէ ան՝ կողմ
չէր ճանչնար: Անոր սէրը ղինուորին հանդէպ աննկնդ էր, ու ի-
րեն հետ կը բերէր խանդադին ինքնամոռացութիւն մը, այնպէս
որ բոլորը՝ իրարու հրապուրելի ու սիրակցորդ եղբայրներ կը
դառնային այլեւս:

Ժողովրդական հերոսն եկաւ, զինուորններու շարքերուն
մէջէն անցնելով, սպաներու խումբի մը առջեւ կանգ առաւ ու
իր նժոյգին վրայէն՝ խօսքը ուղղեց բանակին, ու իր հասկցած
ոճովն ու բառերովը խօսեցաւ իր կրակոտ բանախօսութիւններէն
մին, որուն մէջ մօքի բիւրեղազարդ յստակութիւն մը կար,
անսքօղելի դառնութիւն մը, որ իր ներքին զգացումները կը ցոյցնէր

Այո՛, Անդրանիկ իր խօսելու յատուկ ձիրքով, որ ռամիկ ժո-
ղովուրդին լեզուն է, իրականին մէջ սակայն, կը գերադասեց մեծ
հռետորներունը: Որովհետեւ, անոր լեզուն ու ոճը, իր ռամիկ
զարդարանքներով, ժողովրդական բացառիկ քնարական ցոլք մը
ունի, որ սիրած ու հոգի Անդրանիկը կը ներկայացնէ: Իբրա-
ւերն ու խօսքերը հրամաններ ու վճիռներ են, բայց ունկնդիրը
չեն վիրաւորեր, ընդհակառակը՝ առանց փուշի վարդերու կը վե-
րածուին, կը փայփայեն, կը խրախուսեն ու կը բարձրացնեն բա-
նակը հոգեպէս: Այս բանին մէջ խորհրդաւորութիւն մը կայ, որ
կը հասնի զանգուածային այն հաւատքին՝ թէ Անդրանիկ անկեղծ
է ու անկաշառ...:

Այդ հաւատքէն է որ կը ծնի այն հմայքը, որ զինուորին
վրայ կ'իշխէ հայդուկը, իրեն համար դառնալով բնատուր կոչում
մը՝ որուն ազդեցութեան տակ, Անդրանիկ կը կախարդէ սրտերն
ու մտքերը, թռիչք տալով հոգիներու...: Ահա՛, թէ ինչո՞ւ հայ
զինուորը Անոր հետ կ'երթայ մահուան գիրկը, սովորական շար-
ժումի մը պէս:

Ուր Անդրանիկը կայ, հոն կ'իրքերը կը հալին, գաղտնիքները

կը պարզուին, ու խռովութեան բոյները, սրբայոյզ խաղաղու-
թեան տաճարներու կը վերածուին: Իսկ ատելավառ մարդիկ՝ հո-
գեխանդ սիրով աուցուն, կայտառ մանուկներու կը փոխուին
իրմով: Այլ անկէ ետք, Ան գիտէ չափահաս այդ տղաները տե-
սիլքներով կախարդել ու զանոնք առիւծներու վերածելով կրա-
կին մէջ քշելու գաղտնիքը...:

Այդ օրն ա՛յլ ան՝ գիտցաւ նժարինմէջ նետել իր այդ ուժերը:
Ծակող կծու ու ժանգոտ բառերով խարանեց գործուած դաւադ-
րութիւնը, դրուածեց վտանգուածներս, որ նախապատուած էինք
օրէնքը, հարցը տանելով հրամանատարութեան սեղանին վրայ,
ու սրառուռ բառերով գգուեց ու շոյեց բանակայինները, եւ
մառնանշելով օրուան քաղաքական ու զինուորական իրավիճակը,
յանձնարարեց, նոյնիսկ հրամայեց՝ մոռնալ պատահարը, եղբայ-
րական ձեռք վերակցելով իրարու:

«Ոչ մէկ առակութիւն, այսպէ՛ս կը ցանկամ, ու այսպէ՛ս
կը հրամայեմ...»: Եզրակացնելով:

Ու դառնալով մեր գունդին, ձայնեց. — հոս ե՛կ, պալա
Սարգի՛ս...:

Իր առջեւն էի, ձիուս վրայ պատուոյ դիրք բռնած: Հրամա-
նատարս, հօր մը գորովալի ու թափանցող աչքերով, որուն կո-
պերուն ընդմէջէն յուզումի արցունքներ կը կայլակէին, ծռե-
ցաւ ինձ, որ արդէն ինքս ալ գերուած ու ծռած էի իրեն,
փաթթուեցաւ վզիս, հօրենական տաքուկ համբոյրով մը վար-
ձատրելով զիս ու հերոս զինակիցներս...:

Ներուժի ու սիրոյ կենսաբաշխ պալասանով օծուած էին մեր
վիրաւոր սրտերը, ուր՝ այլեւ հաշտութիւնն ու եղբայրութիւնն
էր որ կը ծաղկէր: Նահանջի ցաւերը և տարապայման խոնջէնքը
դարմանող խնկարոյր ու հեղասահ երեկոյ մը եղաւ այդ իրիկունը...:

Ունկնդիրները Արմաղանեանի բերնէն լսուած այս հոգեգրաւ
դրուագին ի լուր, կրկնող յարգանքի ցոյցի մը մէջ, սրառ-
ուռ վերաբերում մը արժայայտեցին, մինչ զարձեալ, երգչա-
խումբը «Հեռոսր մոնչեց»ը կ'երգէր...:

Ամանոսի լեռներու անպարտելին՝ Զէյթունցի Չօլագեան Արամն էր որ պիտի խօսէր:

Ան՝ սարերու խանդաբորբ նոյն հայդուկը, խաղաղութեան ու հանդիսութեանց մէջն իսկ, միշտ, անբաժան իր ֆէտայի տարազէն, բրգացող իր մարմնով, բեմին առջև ճեղքեցաւ, սպասելով, որ վերջ գտնէին զինքը հրահրող ծափերն ու աղաղակները, ուրկէ ետք, չնորհալի շարժումով մը ու ժպտաղէմ, որ ծաղկող հակառակութիւն մըն էր իր հսկայի երեւոյթին վրայ, խօսք առաւ.

— Ե՛ս, ըսաւ ան, դժբախտաբար օրուան մարդը պիտի չդառնամ, ինձմէ առաջ խօսող զէնքի երկու ընկերներուս ներկայացուցած երկու հերոսային ու զմայլելի դրուագներուն հրահանգող ազդեցութեան տակ, մտադրեցի Ձեր վշտախանձ հոգիները զովացնող նոր դրուագի մը տեղ, պատմել եղբերգութիւն մը, նոյնպէս հրահանգող ու խուսելու արժանի, որ 1915ի եղեռնին կատարուեցաւ հայ արժուեքոյնին Զէյթունի մէջ, պատճառ դառնալով ամենի փուլումի մը, որուն փրկականներուն տակ ոչնչացաւ հայուն պարծանք քաջերու այդ բոյնը...

Պէտք չէ՛ր այսպիսի խանդավառ մթնոլորտի մը մէջ փորձել վիշաւ ու տխրութիւն ցանել, ի՛նչ օգուտ սակայն, որ այն ամէնը, որ լսեցինք քիչ առաջ, այնքան սերտ նմանութիւն ունէին ծննդավայրիս Զէյթունի մէջ տեղի ունեցող ղէպքերուն հետ, որ ակամայ մղումով մը, ուզեցի իրարու մօտեցնել Կարինն ու Զէյթունը, անոնց մէջ տեղի ունեցող ղէպքերուն նմանութենէն ու արդիւններէն եզրակացնելով ըսելու համար, թէ ինչո՛ւ Կարնոյ առջև հայ բանակը հակառակ ճգնաժամային իր դրութեան, կրցաւ փրկել հայուն պատիւը, իսկ Զէյթունը՝ ունեցաւ այրող ու բզբտող սև վախճան մը:

Եթէ Կարնոյ մէջ ու Կովկասեան ճակատին վրայ կռուող ուժեր կային, Զէյթունի մէջ ալ կային: Այս վերջինը, մանաւանդ իր բնատուր անառիկ շիրքերով ու պաշտպանողական կռիւներու հարկադրանքով, ունէր իր անբաղդատելի պռակելութիւնը: Կարնոյ կռիւը, հակառակ նահանջի կռուի իր հանգամանքին,

յաղթանակի վերածուեցաւ, որովհետեւ հոն կար հնազանդող ոյժ մը, կախարդող, առինքնող ու տիրապետող հրամանատարութեամբ մը օժտուած: Մինչդեռ Զէյթուն՝ այս վերջին պայքարին առջև, ինքզինքը գտաւ քայքայուած, մերկանալով դարաւոր իր աւանդական օրինապահութենէն և կռուելու իր ցայտուն ընդունակութիւններէն:

Ի՛նչ առաջ մենք լսեցինք, թէ ինչպէ՛ս Անդրանիկ, Կարնոյ

ԶԵՅԹՈՒՆՅԻ ԱՐԱՄ ՊԵՅ

դուռներուն առջև, մազապուր փրկեց յետսապահուողները վերջին անակնկալ յաղթանակով մը ոգեւորելով զանոնք, ու յետոյ ալ, բանակը ձերբազատեց պառակտումի մահացու սոսկումէն, զայն վերստին կռանելով համերաշխութեան ու միութեան սալին վրայ, վերստին առաջնորդելով կռուի ու մահուան ճամբաներէն: Մինչդեռ Զէյթունի մէջ, օրուան մեծերէն ոմանք, բաժանում ու անհասկացողութիւն սերմանող ցեցեր՝ կիրք ու առեւելութիւն ցանցեցին մեծերուն ու ժողովուրդի խաւերուն մէջ:

Ո՞վ չգիտեր թէ Անդրանիկի կեանքը հպարտացնող ու գե-

ղեգրիկ աշտպիսի դրուագներու մարգարածաշար մը եղած է, ու մեր ընկերները քիչ առաջ, այդ շարքէն օղակ մը միայն վեր առին ներկայացնելով մեզ: Այդ մէկը սակայն, բաւական եղաւ զիս մղելու հեռունները, մինչև ծննդավայրս Զէյթուն՝ անոր փառապանքներուն ի տես, մտքով ու հոգիով ողբալու համար աւելին ու անհետացող բաղմահազար հայրենակիցներս: Եղբակացիներու համար նաեւ թէ, եթէ իմ ծննդավայրս ա՛լ ունենար իր Անդրանիկը, հո՛ն ալ հիմնապէս ձեւափոխուած պիտի ըլլար կացութիւնը, և այս օրուան իմ այս անհաճոյ ողբիս տեղ, մենք պիտի կրնայինք հոս հերոսներու այս փառատօնին մէջ, լիշատակել նաեւ Զէյթունը, անոր ցուցաբերելիք նոր յաղթանակներուն ու նոր հերոսութիւններուն պանծացումն ընելով: Սիրտս արիւնով կը յորդի, ու ծակող վշտէ մը մղուած անդուսպ կը դառնամ, ու կը տարուիմ ընդլայնել իմ մեղադրանքս, անոր չըջագծին մէջ առնելով նաեւ, մեր աղբային իշխանութիւնները, անոնք մա՛նաւանդ՝ որոնք քաղաքական կազմակերպութիւններ են, և որոնք՝ յաւակնութիւններ ունէին կառավարելու մեր ճակատագիրը: Ինչո՞ւ արդեօք հեռատեսութիւն չունեցան, և թշնամիին թագուն ու մահաթոյն ծրագրներուն տեղեկանալէ ետքն ալ, չլսեցին այս ժողովուրդին ծոցէն ծնող մայր կազմակերպութեան փրցուցած ահազանգը, և հաւանականութիւնները կանխատեսելով չխորհեցան գոնէ Զէյթունի տիպով, կռուի ընդունակ հնոցները օժտելու մէկ մէկ Անդրանիկով, զօրքը վարելու, սրածրը վառելու և կռիւը սրբազան տեսիլքի մը վերածելու համապարփակ կարողութիւններ ունեցող հրամանատարներով, ինչպէս պատահած էր 1895ի մեծ կռուին, Հնչակեան վեց առաքեալներու առաջնամով, որոնք կռուի ամբողջ տեղութեան, հրաշքներ գործեցին, Զէյթունի կռուի հնոցին սիրան ու տարրերու միութեան ջիգը դառնալով...:

Թալեաթներու, Պ. Շաղիրներու խօսքին ու պատիւներուն վստահող հայ երեսփոխաններ՝ իրենց երեսփոխանական աթոռներուն վրայ, հաշիշային գինովութիւնով մը, վստահութեան ծափ

զարնող մեծեր՝ իրենց պատկանած կազմակերպութեան խողովակով, գոնէ՝ կռուէ խուսափելու հրահանգներ չտային... «Հրահանգ»ներ, որոնք թոյն սփռեցին Զէյթունի մեծերուն մէջ, Անոնք՝ յետոյ ալ, անթաղ, ու բրգացող նահատակներու աճիւններուն առջև, պատասխանատուութեան ուրուականէն սահմակած, փորձեցին Սեպուհ Ակունիներու գրչով, ոճիրին հեղինակութիւնը փաթթել կիլիկեան Տան Աթոռակալին Սահակ կաթողիկոսի վղին, անոր Պալտոյ Ս. Պատրիարքին հետ ի պաշտօնէ շառ բնական յորդորները հիմ բռնելով...:

Բայց խօսքը տանք, դէպքերուն ու իրողութիւններուն:

1915 Մարտ 24ին Մարաշի հրամանատար Ալի Հայտար փաշայի հրամանատարութեամբ, 5000 զինուորներ Արեգնի գիւղերուն առջև կանգ առին: Մարաշէն միասին բերուած պատուիրակութիւն մը, որուն մէջ էին պատ. Շիրաճեան, Տէր Սահակ քհ. և ուրիշներ, որոնք կը ներկայացնէին Մարաշի հայութիւնը, խօսելու համար անոնց անունով, զիմեցին Արեգնի գիւղերու մեծերուն և յետոյ ալ Զէյթունի իշխաններուն, «հնազանդութիւն և զէնքերու ու զինուորացիներու յանձման» առաջարկ դնելով:

Դրուած առաջարկը խորքին մէջ՝ Զէյթունի մահն էր: Դրերու արիւնոտ գծի մը վրայէն. իր զէնքին ու զինուորին զիմաղրական կարողութիւններուն շնորհիւ, թուրք տիրապետութեան ձեռքը գերի դարձած հայ աղգէն մասնիկ մը, Զէյթուն՝ կրցած էր հասնիլ մինչև 1915ի ահաւոր օրերը, պահել կարենալով իր գոյութիւնն ու կիսանկախ վիճակը: Այժմ՝ զինքը կը գնէին երկրնարանքի մը առջև:

«Իմաղբել՝ շարունակելով իր դարաւոր ազատ կեանքն ու ուղին, եւ կամ զինաքափուիլ ու մահանալ...»

Պաշարման բանակը 5 օր պայմանաժամ միայն տուած էր: Հինգ օր տեղող հրայրքոտ ու հեասպառ ժողովներով, յայանուեցաւ որ Զէյթուն այլևս հին Զէյթունը չէր: Հայ արծուերոյնը, այս անգամ մերկացած էր իր պատմական հպարտութենէն ու

չնորհներէն, մխրճուելով քաօսին մէջ, որ անպատուարեր ու մահաբեր էր:

Երեք ճակատներ կաղմուեցան, որոնք յետոյ բնականօրէն վերածուեցան երկուքի:

Իշխան Նաղարէթ Նոր Աշխարհան՝ իր Եղիա, Նշան և Խաչեր հարազատներով, Փանոս ու Մեսրոպ Չօլագեան, Չաքրեան Փանոս, Մանուէլ Չաւուշ, Տէվլէթ Հաճի Մէրկէրեան, Վարդեար Նօխուտեան, Խաչեր Եղուպեան և Յակոբ էֆ. Դանիէլեան, բոլորն ալ մեծեր՝ բոլորն ալ ժառանգորդները իրենց քաջարի պապերուն՝ 1895ի Զէյթունին ոգիովն ու շունչովը սնած՝ կուրծք ցցեցին ու կուռի ու ընդդիմութեան թէզը ընդդրկեցին: Բաժնուելով ուրիշներէ, անոնք ղրմեցին Արեղնի 14 գիւղերու իշխաններուն՝ միացեալ կուռի ճակատ յօյտարարելու առաջարկով: Այն Արեղնին՝ որ սերունդն էր Զէյթունի Պապիկ իշխաններու տան, որ Զէյթունի պատմական 36 կռիւներուն ալ, ստաճնած է յառաջապահի դերը, յաղթանակներու տիրացնելով միջնաբերդը, Քաղաք Զէյթունը . . . : Այդ Արեղնին սակայն՝ այս անգամ ողբերգական մտայնութիւնով մը, քա՛ր դարձաւ, իր սրտէն աւելի ուրիշներու սրտին ու դգացումներուն հետեւելով, «Քանի մը քա՛մ գլուխներու համար, պէտք չէր ժողովուրդը վսանգել»:

Այս եղաւ իրենց տեսակէտը, ու Արեղնի Միքայէլ և Վարդան Մըսիւրվանեսեան, Ալպաշ օղլի, Յակոբ Չօփարեան, Արթին Շարայեան, Մանուկ Գերգոյեան, Փանոս Մխայէլեան. Փանոս Ալպաշեան, Վարդան և Խորէն քահանաներու պէս հղօրագոյն մեծեր՝ մերժեցին եկած առաջանկը, միանալով քաղաքի ընդդիմադիրներուն՝ որոնց մէջ յայտնի դիրք բռնած էին իբրեւ Բ. ճակատ, Պապ աղա Սուրէնեան իր Կարապետ հարազատին հետ, Հայկ և Ասատուր Ասմանաններ և Կարապետ Պալճընան:

Պարտուած էր առաջին ճակատը, Արեղնի գիւղերը ճամբայ տուին Ալի Հայտար փաշայի բանակին, որ պարերգով մտաւ Զէյթուն և դրաւեց զայն:

Լեռ. Բարձրացող կուռի կողմնակից բուռ մը քաջերէ զատ, մնացեալ 50000 Զէյթունցիին ճակատագիրը ծանօթ է ամէնուրեք:

Առիւծ Զէյթունը փշրուած ու մահացած էր ոչխարային հլու-թեամբ մը...:

Արամ պէյ, —այսպէս կ'անուանէին զինքը— վերջացուց իր խօսքը եղբարեակելով:

Ահա՛ թէ ինչո՛ւ ինկաւ Զէյթուն, անիմաստ և անհիմն պատճառաբանութիւններով, որոնց տակ ծածկուած էին մեծերուն մէջ խօսող կիրքն ու անհաճականութիւնը, խմբակ խմբակի ու անձ անձի դէմ: Ու ահա, թէ ինչո՛ւ կանխաւ յայտարարեցի թէ Զէյթուն մահացաւ՝ Անդրանիկի մը չգոյութեանէ: Եւ ահա՛, թէ ինչո՛ւ խօսեցայ եղբրական նիւթի մը շուրջ՝ որ կրնայ օրինակ մը ծառայել յառաջիկային ալ, որովհետեւ, մեր կեանքին ու աղատագրութեան սպառնացող մեծ վտանգը դեռ վերջ գտած չէ...: Ու սխալ կը նկատեմ երկարումը այն խանդավառութեան, որ սկսաւ Կիլիկիան գրաւումով և Կովկասեան դաշտերուն մէջ փոքր Հայաստանի մը սեղծումով: Թուրքը, դարաւոր խորամանկ իր զիւանազիտութեամբ, կրնայ վտանգել մէկը կամ միւսը, ու նո՛յնիսկ երկուքն ալ...: Զգոյ՛շ և արթուն՝ ահա իմ խօսքը...:

Ամանոսի հայդուկը ալ ըսելիք չունէր, լռեց: Բայց չնստաւ, ձեռքի շարժումով մը ոտքի հրաւիրեց ժողովուրդը, բազմահազար հայ նահապետները յարգող ջոյց մը կազմակերպելով: Նուագախումբը թաւ ու թրթռուն հնչումով մը տխրազղու մահերգ մը երգեց...:

Թողունք որ ժողովուրդը շարունակելով հերոսներու փառատօնը, յուզուի, հպարտանայ ու խանդավառուի: Մենք ձգենք հանդիսավայրը, ուր այլեւս մեր նիւթը հետաքրքրող պատկերները վերջ գտած էին, անցնելու համար, ուրիշ տեղ մը, շարունակելով նիւթէ նիւթ մեր հասկաքաղը:

*
*
*

Հրաւիրեալներու բաժնին մէջն էին Արթին ու Յասմիկ, Զէյթունցի երիտասարդը իր հայրենակցին բերնէն լսելով Զէյ-

թռնի տարագրութեան զէպքերն ու ժողովուրդի եղբրական վախճանը, յուզուած ու չփոթութեան մատնուած էր: Նահա-
առները յիշատակին կառարուած ցոյցէն ետք, այլևս չկրցաւ
նստիլ, ու Յասմիկի թէն առնելով:

— Երթանք սիրելիս, ինքզինքս դէշ կը զգամ, մութ խոհեր
կը ճնշեն զիս... Երթանք ու բաց օդին մէջ քիչ մը զովանանք,
ըսաւ, ու հանդիսականները ճեղքելով սահեցան դուրս...:

Մեծ հրապարակին վրայ շրջան մը ընելէ ետք. «Տաւրոս
գարեջրատան ամառնային բաժնին մէջ անկիւն մը գրաւեցին,
ինքզինքնին յանձնելով ծովէն փչող գիշերուան մեղմ քամի-
ներու զովութեանը: Յասմիկ իր ամուսնոյն տխրութիւնը փա-
րատելու համար, թռչնիկի մը ոստումներով նիւթէ նիւթ խօսիլ
ու ճռուողել սկսաւ: Արթին իր սիրասուն կնոջ նեղագող այս
վերաբերումով գրաւուած, խանդաղին ինքնամոռացութենէ մը
տարուեցաւ: Կեանքը վերստին երջանկութիւն ու իաշալ դար-
ձաւ, միտքարուած էր... Ահա՛ թէ ինչո՛ւ ըսած են թէ՝ «ճշմա-
րիտ սէրը ամուսնական կեանքը դրախտի կը վերածէ, անկէ
դուրս վանելով վիշտն ու տառապանքը...»:

Ի՞նչ ետք նորեկներու կարգին, երեսց իրենց սրտակից երի-
տասարդ մը: Ան՝ շրջառիկ ակնարկէ մը ետք, նշմարելով իրենց
ներկայութիւնը, մտերմիկ վերաբերումով մը մօտեցաւ իրենց
սեղանին: Շուտով խօսք բացին անոնք, «հերոսներու» հան-
դիսութեան շուրջ, ունենալով կարծիքներու փոխանակութիւն,
չատ հետաքրքրական և սրտառուչ գտնելով Կիլիկեան արծուե-
բոյնին, Չէյթուէնի վերջին աղէտալի անցքերուն շուրջ, Չօլագ-
եան Արամի մերկացումները, զոր Տիկ. Յասմիկ. հակառակ միւս-
ներուն՝ կամ ջիւղեալ, իր ամուսնոյն կրած յուզումէն ազդուած՝
քիչ մը անտեղի, և փառասօնի մը սարքաւորումին անհամա-
պատասխան կը նկատէր: Արթին կենցաղագիտօրէն, իր կնոջ
դիտողութիւնը իրաւացի գտնելով հանդերձ, Արամին այդ չե-
ղումը իր հայրուկային հոգեբանութեան և հայրենասիրական
գիւրազգացութեան վերագրեց ու եզրակացուց: Արամ, իր նիւթի

ընտրութիւնն ըրաւ տեղւոյն վրայ, իրմէ առաջ խօսող երկու
հայրուկներուն նիւթէն առնելով: Պիտի ըսեմ որ ան չսխալեցաւ,
երբ ընդունինք, թէ նպատակ ունեցաւ զէպքերէն դասեր հանել
և ինքնամփոփուիլ օրուան հրամայական պահանջներուն մէջ,
վերջ դնելով չափազանցուած այս գինովութեան ու խանդավա-
ռութեան, որ արդարեւ երբեք չի համապատասխաներ այլևս.
մերինին պէս ժողովուրդի մը վիճակին, որուն քաղաքական կա-
ցութիւնը դեռ պայծառ չէ, և ենթակայ է կասկածելի վերաբե-
րումի մը, զոր «փրկիչներ» կոչուող յաղթական մեծեր՝ տակաւ
սկսած են ցոյց տալ հայոցս հանդէպ:

Նորեկ երիտասարդն ևս համամիտ գտնուեցաւ Արթինի,
Ֆրանք և Բրիտանական խուլ հակամարտութենէ մը ըզխող,
թաքուն և վառագաւոր ծրագրի մը արդիւնք նկատելով Անգ-
լիական զբաւման բանակին Կիլիկեան հողէն քաշուելու իրողու-
թիւնը: Եւ աւելցուց, հզօրներու միջև գոյութիւն առնող այս
պառակտումը կրնայ վտանգել նաեւ հայ ժողովուրդի յոյսերը...:

— Ո՛հ... ի՛նչ յոյսե՛ր, չափազանցուած ու միամիտ՝ որքան
որ կ'ուզէք... պատասխանեց Արթին, և շտկուելով իր աթոռին
վրայ, շարունակեց:

— Ինչով որակել դարերու ընթացքին մեր ազգին՝ այսպէս
յամառօրէն. արտաբերած Ռոմանթիկ ու վերացական այդ սէրը
ու հաւատքը հանդէպ Եւրոպայի շահամոլներուն, անոնցմէ
սպասելով կարեկցութիւն և ազատագրութիւն... Միշտ խաբուեր,
բայց չէ դադրեր յուսալէ, միշտ տուժեր ու նոյնիսկ մահացեր՝
բայց չէ դադար հաւատալէ...: Ու իր ձայնին մէջ մեղմութիւն
մը դնելով:

— Մաթէ՛ ճան, — այս անունով կը ճանչցուէր ան— Ես
չատ մութ կը գտնեմ մեր ապագան, իմ հայեացքով, ահաւոր
փլուզում մը կը սպասէ մեզ: Որովհետեւ, դարձեալ քաղաքական
դաւադրութիւն մը կ'ընդնշմարեմ մեր դատին շուրջ: Եւ Ես
յուսահատ եմ ո՛չ թէ անոր համար որ կը դաւադրուինք, այլ՝
անոր համար, որ հայ ժողովուրդը ընհանրապէս, իսկ հայ ղե-

կալարները մասնաւորապէս, չեն տեսներ ու ըմբռներ խաղարկութիւնը, որ՝ ինքնին մերկ ու խօսուէն է պերճօրէն...

— Բայց ի՞նչով կ'արդարանայ Ձեր այդ յոռետեսութիւնը, հարց տուաւ Մաթէ:

Ինչով... ինչպէս ըսի, այդ գաղափարը պարզ ու թափանցիկ է: Անով՝ որ Անգլիան կոչկասը պարպեց, իր բանակին պիտոյքները յանձնելով Թուրքին: Անով՝ որ արեւելեան նահանգները հակալէռող անգլիական բոլոր սպաները ետ կանչուեցան, և Թուրքը ազատ ձգուեցաւ իր տան մէջ: Անով՝ որ առկառուեցաւ Թրքական բանակը ապաղինոյ գինաղաղարի պայմանը: Անով՝ որ Սուրիայէն և Կիլիկիայէն անգլիական զրաւման բանակները ետ կանչուեցան, վերջ դնելով արեւելեան միացեալ բանակներու «անսահման իրաւասութեան» տիտղոսը կրող Ձօր. Ալէմպիի հրամանատարութեան...: Անով՝ որ Սամսոն գտնուող ութը հնդիկ գերիներու ազատութիւնը պատրուակելով, Մալթա քսոյրուող միլիոն մը Հայերու ջարդարար ղեկավարները, որ 1915ին՝ համաձայնակ ան պաշտօնական ծանուցադրով, անձնապէս պատասխանատու հռչակուած էին, ազատ արձակուեցան՝ փոխանակելով ութը հնդիկները 350 ջարդարար պատասխանատուներու հետ: Այս ամէնը և Միջազգէտքէն էմիր Ֆայսալի հսկաֆրանսական ելոյթները, ցոյց կու տան թէ՛ Ֆրանսան ևս, Թրքական հողերէն դուրս քշելու ճիգ մը կը կիրարկուէ: Այս ամէնը ցոյց կու տան նաեւ թէ՛ քաղաքական ծրագրի խորունկ փոփոխութիւն մը գոյութիւն ունի Անգլիոյ մէջ, որուն պիտի զոհուինք նաեւ Հայերս ա՛լ...

Մաթէ արձանացած ու ակնապիշ՝ կը ղիտէր Արթինը, որ այդ պահուն՝ իր աչքերուն մեծ մարդ մը ըլլալ կը թուէր, քան իրական մեծերը...: Որովհետեւ, անոր թուած փաստերը անհերքելի էին, և հետեւարար դատողութիւններն ևս ճիշդ: Ուրեմն, կրնար իրեն սրտակից ընկեր մը ըլլալ, երբ ինքն ևս անոր պէս յոռետես էր: Եւ սակայն չբաւականացաւ ու նոր հարցում մըն ալ ուղղեց:

Բայց սիրելի՛ս, ինչո՞ւ այդ դաւադրութիւնը Անգլիոյ կողմէ, որուն նախարարներն են դեռ, Լ. Ճորճներն ու Դըրզընները: Անոնք չէի՞ն, որ ի պաշտօնէ յայտարարեցին, թէ «Թուրքիոյ աւերակներուն վրայ ու նահաւակուող Հայերուն անխնայութիւնը Հայաստան մը պիտի կերտեն...»:

Լեռնորդին ժպտեցաւ, իմաստալից ու հեգնական ծիծաղով մը, ու պատասխանեց:

— Անոր համար որ, Մաթէ ճա՛ն, ոռոսական յեղափոխութեամբ՝ դէպի Միջերկրական կամ Պարսից ծոց, «Մեծ արջուն» վայրէջքը, այլևս հեռացած է: Այսինքն «Հնդկաստանի ճամբաները այլևս ապահովութեան մէջ են...»: Կրցի՞ հասկցնել . . . հարց տուաւ ու իր կարգին ակնապիշ, իր խօսակիցէն պատասխան սպասեց:

Մաթէ, ֆր. զրաւման քաղաքական բաժնին մէջ կարեոր պաշտօնատար մըն էր, և այդ առիթով, շատ աւելի տեղեկութիւններ ունէր, քան Զէյթունցի Արթինը: Հեռեւեար, ինքն ալ սկսաւ քակել իր գիտցածներուն կծիկը, երբ մանաւանդ անգաղտնապահութեան կասկած չէր կրնար ունենալ:

Սիրելի՛ս, վրայ բերաւ ան՝ մենք գաղափարի ընկերներ ենք, ու պէտք չէ իրարմէ գաղտնիք ծածկենք, երբ այդ բանէն մեր ազգն ու հայրենիքն է որ պիտի օգտուին:

Կսկծալի իրողութեան մը առջև ենք այս պահուս, մեր մէջ յաւակնոտութեան, միամտութեան ու միեւնոյն առեւ ղիւրադգածութեան ելքտրականացած այնպիսի մթնոլորտ մը կը տիրէ, որ կարելի չէ յոռետեսութեան ընոյթ կրող ունէ խօսք ընել. եթէ նոյնիսկ՝ անհերքելի իրողութիւններ ալ եղած ըլլան անոնք: Անցեալ օր, փորձեցի Ազգ. Միացեալ Պատկերակութեան Կիլիկիոյ լիազօրին գաղտնիքներ մը տալ և հասկցնել թէ մեր սրբազան դատը վաւերացած է: Դիտէ՞ք ի՞նչ պատասխանեց:

— Դուք Ձեր գործին նայեցէք և միամիտ եղէք: Եւրոպական պետական մարդիկ, ստախօսներ և չէրչիներ չեն, որ իրենց խօսքը ոտնակոխեն ու խաբեն մեզ...:

Անոր այս միամիտ ու մեծամիտ պատասխանը լսելով, ափ
ի բերան մնացի, բայց շարունակելով փորձս ըսի.

— Պ, պե՛տ, ե՛ս հեղինակ և ղեկավար դառնալու ցանկու-
թիւն չունիմ, ազգասիրութենէ մղուած ու մեր ապագայէն
սահմակած՝ ի պաշտօնէ, իմ գիտցածներս ըսեմ, դուք լսեցէ՛ք և
միջոցներ ձեռք առէ՛ք, որպէսզի մեր յոյսերուն ու դատին փրու-
զումը ահաւոր չդառնայ... Ու անգամ մըն ալ շեշտեցի. «Տեսէ՛ք
փլուզում բառը կը գործածեմ, հետեաբար կարեւորութիւն տուէ՛ք
խօսքիս...»:

Բայց մարդը, ուսերը թրթուեց ու չուզեց լսել, իր կարգին,
ինքն ալ կրկնելով.

— Պատճառ չկայ, որ Անգլիա, դարերու պայքարէ մը ետք,
երբ Ռուսիան ալ քաշուած է հրապարակէն, ձեռք բերած այս
առիթը անտեսելով, ապագայ Ռուսիոյ դէմ իբր պատուար մեծ
Հայաստան մը չհիմնէր...:

— Բայց եթէ Անգլիա ինքն իսկ հայկական հարցը Եւրո-
պայէն դուրս նետէ և զայն նկատէ Ռուսական հարց, այն ատեն
ի՛նչ պիտի ըսէ՞ք, հարցուցի քիչ մը ջղայնոտած, գրպանէս հանե-
լով ու իր առջև դնելով Ռիվիու Քօնքանքօրէն մը, որուն մէջէն
ցոյց տուի արեւելեան գործերու մասնագէտ Քաղաքագէտ Մ.
Արնօլտ Թօմայի քաղաքական մէկ յօդուածը, որուն մէջ յօդ-
ուածագիրը կ'ըսէ.

«Շատոնց է որ հայկական հարցը Անգլիոյ համար, ելած է
Եւրոպայի ձեռքէն և դարձեր է Ռուսական հարց մը—Այս փոփո-
խութեան թուականը կ'երկարի մինչև Յարերու երկրին վերջին
մեծ յեղափոխութիւնը, որուն պատճառաւ առկախութեան Ռու-
սական ազդեցութեան գօտիներու հողային ու քաղաքական բոլոր
հարցերը, մինչև որ վերակազմուած Ռուսիա մը, վերստին տի-
րանայ գործելու իր ազատութեան:— Ուրեմն Սովիէթական Ռու-
սիան լաւագոյն գործը ըրած պիտի ըլլայ, Հայոց տալով «Ազգա-
յին տուն» մը: Ծրագիր մը՝ որ 1918էն ի վեր կը լսուի Հայոց
բարեկամներու բերնէն, որ իրենց բաղձանքն է: Ռուսիա և Հա-

յաստան, բնական դաշնակիցներ են իրարու, և այդ դաշնակցու-
թիւնը, աւելի զօրաւոր է քան ռուս և թուրք դաշնակցութիւնը...:
Ռուսիա կրնայ ընել և անտարակոյս պիտի ընէ Հայոց համար,
ի՛նչ որ մենք խօսք տուինք և չուզեցինք ընել...», հակառակ
անոր, որ չենք կրնար սպունգ քաշել այն իրողութեան վրայէն,
որ մենք՝ 1915էն ի վեր շահագործեցինք զանոնք...»:

Արթին, Մաթէի բերնէն զարմանքով ու հետաքրքրութեամբ
լսելով անգլիացի Մ. Երնօլտի բաց սիրտ այս յօդուածը.

— Ու Մաթէ՛, Կիլիկիոյ մեծանուն ղեկավարը այդ գրու-
թիւնը կարդալէ ետք, տակաւին յամառեցաւ և Ձեզ լսելու միտք
չունեցա՞ւ, հարց տուաւ...:

— Սիրելի՛ս, չէ թէ շարունակեց յամառել, այլ նաև ինչպէս
դուք որակեցիք, արգահաժելի մեծամտութիւնով մը, «խմբագրի
ցափռուող» անուանեց զայն, ու քաղաքավարօրէն ճամբու
դրաւ զիս...:

— Զարմանալի մարդ, ու նոյնքան զարմանալի խեղկատա-
կութիւն: Ո՞վ տուաւ իրեն այդքան սանձարձակ իշխանութիւն,
բացազանչեց Արթին, ու դառնալով իր ընկերով.

— Մաթէ՛, արդեօք Ձեր տալիք գաղտնիքը, Անգլիացիին
այդ գրութեան հետ առնչութիւն ունէր, ու այդ մարդը չուզե՞ց
լսել . . . :

Այս անգամ Մաթէն էր որ ժպտեցաւ, ու ուրիշներէ չլսուե-
լու հոգածութեամբ, իր ձայնին մէջ մեղմութիւն մը դնելով.

— Ո՛չ միայն առնչութիւն ունէր ու կը լրացնէր Մ. Ար-
նօլտի տեսութիւններն ու պարզած Անգլիոյ բուն իսկ շարժու-
մին ներքին ծալքերը, այլ նաև աւելին՝ ըսե՛մ բուն իրողութիւնը,
որ աւելի խօսուն է աւելցուց ու բացուեցաւ:

— Այդ Բըվիւն, մտերմիկ պահու մը, ներկայացուցի Կի-
լիկիոյ Ֆրանսական ընդհանուր կուսակալ գնդ. Պրէմօնին,
ու օգտուելով անոր վայրկեանի հոգեկան լաւագոյն օրամադ-

թուլթիւններէն իր կարծիքն ուղեցի... Զայն ուշի ուշով կարդալէ ետք, զիտե՞ս ինչ պատասխանեց:

— Եթէ ֆրանսական մեծ ազգին մէջ պատմական ասպետները գոյութիւն ունեցեր են, Պրէմոն ընտանիքը, իմ ցեղս՝ անտարակոյս անոնցմէ լաւագոյններէն սերած է: Որովհետեւ խառնուածքիս մէջ մեծութիւն մը կը տեսնեմ, զգացումներու մեծութիւն մը, որ կեղծել չի զիտեր: Կը սիրեմ հայ ժողովուրդը, իր առաքինութիւններուն համար: Մին եմ այն ֆրանսացիներէն, որ կ'ուզեն ազատագրուած տեսնել այդ ազգը, եթէ նոյնիսկ՝ հռչակաւոր խոստումներն ալ տրուած չըլլային, և աւելցուց:

— Մաթէ', ցաւ ի սիրտ ճիշտ են Մ. Արնօլտի յայտնած այս մտքերը: Անգլիոյ համար հայկական հարցը գոյութեանէ դադրեցաւ այն օրը՝ երբ Զարական դահը փշրուեցաւ, ճիշդ այնպէս՝ ինչպէս կը պատմէ յողուածագիր այդ Անգլիացին:

Յրանսան, Անգլիոյ ծրագրին հիմնական այդ փոփոխութիւնը զգաց այն օրը, երբ Թուրքերուն հետ Մուհամմադ զինադադարը կը կնքուէր: Ինչե՛ր չքաշեցին մեր պետական վարիչները ընդդէմ Անգլիական այն յամառ ընդդիմութեան, որ կիրարկուեցաւ պարտուած Թուրքիոյ հետ կնքուելիք զինադադարի պայմաններէն իսպառ դուրս ձգելու համար, հայկական անկախութեան մը կամ Հայաստանի մը կազմութեան հիմերը չօշափող, բոլոր նախադասութիւնները:

Ու մենք՝ հազիւ կարողացանք կիլիկեան գրաւման մը բանաձեւը քօղարկուած ձեռով ընդունիլ տալ անոնց...

Ճիշդ է նաեւ, որ Յրանսան, հայկական պետութեան մը կազմութիւնը դիւրացնելու և Կիլիկեան անոր կռուան դարձնելու համար էր, որ Տաւրոսեան երկիրը գրաւեց, և ատոր համար ալ, այս հողամասը անուանեց «Կիլիկեան Հայաստան»: Այս ճամբով ու դարձուածքով, ուրիշ նոր կռուան մը ունենալու համար, եթէ երբեք դաւաճանուէր մեծ Հայաստանի մը կազմութեանը: Ու այդ անունով ու ծրագրով ալ կազմուեցաւ Հայկ. Լեգէոնը, որուն իւրաքանչիւր զինուորին հետ կնքուած պայմանագրու-

թիւնը փաստ մըն է այդ բանին, պայման մը կայ անոր մէջ՝ որ կը պարտադրէ իւրաքանչիւր զինուորի, ծառայել մինչեւ հաւատարման կնքումը Թուրքիոյ հետ, եւ մինչեւ կազմակերպութիւնը Հայկական պետութեան:

Գոհացում գտած էի: Մեծ ֆրանսացիին, մարդասէր ու հայասէր այդ մեծ անհատականութեան, իմ երախտագին շնորհակալութիւններս յայտնեցի, զուսպ ու կշռուած բառերով, որ ան՝ անվերապահօրէն ինձ յայտնած էր հայկական դատին սպառնացող վտանգին ներքին ծալքերը: Անմեկնելի յուզումի մը զողորով, ծռեցայ համբուրելու համար իր ձեռքը: Ա՛ն ևս, անշուշտ իր կարգին ազդուած, և ո՛վ գիտէ, թերեւ ի՛նչ մտածումներով յափշտակուած, թոյլ տուաւ որ համբուրեմ՝ իր ձեռքերուն վրայ կաթեցնելով սրտէս փրթող արցունքներու քանի մը անզուսպ կաթիլներ...: Իր քովէն հեռացայ, անսովոր վիճակով մը, ու երբ դռան սեմին վրայ էի քովնտի դիրքով, տեսայ՝ որ գնդապետն ալ յուզուած էր և ինձ լսելի ձայնով մը ըսաւ...:

— Հայրենիք չունեցող դատաւորներ պէտք են հաշտութեան գերագոյն ժողովին մէջ, որպէսզի այս ժողովուրդին սրտի կսկիծը զգան...:

Երեքն ալ, ցաւի միեւնոյն գալարումով, կարծես, մութ ու այրող խորշակէ մը այսահարուած ըլլային, իրարու նայեցան, զսպուած անխօս խռովքի մը անձնատուր...:

Մաթէ շարունակեց:

Քանի մը օր վերջ, մասնաւոր հրաւերով մը, կանչուեցայ Զօրավարին մօտ: Այս անգամ, անոր համակրելի դէմքին վրայ լուսաշող պայծառութիւն մը նշմարեցի: Կ'երեւի՝ ինքն ալ օրերու հոգեկան փոթորիկէ մը ետք, հայ ժողովուրդին բարերարող ծրագիր մը յղացեր, ու զայն խորհրդաւորութեան մը տակ ծածկելով, փափաքեր էր գործադրութեան դնել զայն: Զիս իր մօտը նստեցուց ու պաշտօնականութիւնով մը, որ համակ լրջութիւն կը ցոլացնէր, ըսաւ.

— Մաթէ', հայկական հարցին դաւադրող շարժումէն խիստ

ազդեցում է, որքան ատեն Կիրիկեան հողին լիադօր կառավարին հմ, կը խորհիմ օգտագործել այս առիթը և օգտակար դառնալ հայերուդ, հիմնական բարիք մը ընելով տարաբաղդ Զեր ժողովուրդին: Ըսէ՛ք ինձ, կրնա՞ք կազմակերպուիլ, ձկուն դառնալ, և Զեզի միացնել Կիրիկիոյ միացեալ փոքրամասնութիւնները, և ծուարուելով «Կիրիկեան ժողովուրդներու առկալան ինքնավարութեան» անունին տակ, ու Յրանսայի հոգաբարութիւնը պահանջելով, նախ քան Թուրքիոյ հետ հաշտութեան կնքումը, Աէք մը ներկայացնել Եւրոպային, ստանձնելով այս հողին զինուորական պաշտպանութիւնը, ձերբադատելով Յրանսան, զինքը խրաչեցնող այդ հոգէն: Կը կարծեմ թէ աւելցուց ան՝ հայերդ՝ այդ բանաձէն խրաչելու ուէ պատճառ չունիք, երբ յայտնի իրողութիւն է, որ Կիրիկեան ժողովուրդներուն մէջ, դուք ջախջախիչ մեծամասնութիւն էք, թիւով, խելքով ու նիւթով...:

Նստած տեղս, անդալիսիւն, քրախնքներու մէջ թաթխուած էի: Գալարում մը որ նիւթին ու վայրկեանին ծանրութենէն կը զսպանակուէր, տարտամ շփոթութեան մը մատենց զիս: Ապուշ կտրեցայ...: Ինչ կրնայի պատասխանել...: Ինչ իրաւասութիւն ունէի այո՛ կամ ո՛չ ըսելու: Ո՛չ մէկը և ո՛չ ալ միւսը, այլ՝ միջոց խնդրել իրմէ և հարցը տանիլ իրաւասու մարմիններու: Բայց ինձ համար այլեւս ամէն կասկածէ դուրս էր այն իրողութիւնը, որ դեռ երէկ կասկած էր, թէ այլեւս հայկական դատը իր լրման մէջ, դաւադրուած ու վտանգուած էր...:

Ըրի այդ խնդրանքը, որուն Զօրավարը պատասխանեց.

— Հանդարտ եղէք: Բայց մի դանդաղիք, այս ծրագրով, կը յուսամ, խառնացեալ թուրքն ալ պիտի միանայ Զեզ, հաւաստիքներ ունիմ այս մասին, ու դուք հաշտութեան գերագոյն ժողովը այս միջոցաւ, կը զնէք կատարուած իրողութեան մը առջև:

Վշտաբեկ սրտով և մաահողուած՝ անգամ մըն ալ նայե-

ցայ մեծ ֆրանսացիին, որ այդ պահուն աչքերուս առջև իրական ասպետ մը դարձած կը թուէր, և ե՛ս, յայտնապէս կը տեսնէի անոր աչքերուն մէջ շողացող յոյսի ցոլքերը որ իր սրտին անկեղծութիւնն ու բարութիւնը կը պատկերացնէին:

— Զե՛ր չնորհիւ, Յրանսայի՛ չնորհիւ...: Պատասխանեցի յարգալիր, ու հեռացայ իր քովէն, մինչ ան՝ իր վերջին խօսքերը կը լրացնէր,

— Յրանսան՝ չի կրնար և ոչ ալ կը բաղձայ լքել հայ ժողովուրդը, դո՛ւք միայն առիթ տուէք այդ բանին...:

Ահա՛ սիրելիս, այն գաղտնիքը՝ զոր տարի Կիրիկիոյ օրուան ամենապէս մարդուն, անշուշտ, իրմով «Ազգային Միութիւն» ըսողը մարմնոյն յանձնած ըլլալու համար զայն: Ու ցաւագար և մեծամիտ մարդոց կողմէ լսուելու մերժուեցայ...:

Երկու երիտասարդներն ալ, պահ մը լռեցին և գարեջուրի պաղպաղուն գաւաթները վերցուցին և ումպ առ ումպ խմելով, փորձեցին զովացնել իրենց հեաքախ սիրտերը, որ պատմութեան ամբողջ տեղութեան բռնկեր ու հնոցի մը վերածուեր էր:

Այս անգամ Յասմիկ էր որ միջամտեց.

— Ես կը կարծեմ, ըսաւ ան՝ որ այդպիսի քաղաքական ծանր պատասխանատուութիւն մը՝ միայն կազմակերպութիւն մը կրնայ վերցնել: Դուք լաւագոյն բանը կ'ընէք, այդ հարցը տանելով ձեր պատկանած կուսակցութեան...:

— Անշուշտ՝ ա՛յդ պէտք է ըլլայ իմ ընկիւնս: Բայց ես, ընկերուհի՛, խուսափեցայ այդ բանն ընելէ, որովհետեւ, մինչեւ այսօր տեսանք՝ թէ ինչպէ՞ս խաչաձեւեցին Հնչակեան կազմին բերած բոլոր առաջարկները: Բոլորին մէջ մութ և տխուր մտայնութիւն մը կայ, որ կրնամ ըսել, այլեւս մոլուցք դարձեր է: Մեր բոլոր քայլերուն, գործերուն և շարժումներուն մէջ, անպատճառ տիրապետելու նպատակ մը կը տեսնեն, և ամէնքը առանց բացառութեան, իսկոյն կը մոռնան իրենց բոլոր արականութիւնները, և ձեռք ձեռքի տալով կը խեղդեն ինչ որ ծներ է Հնչակեան միտքն ու շարժումը: Ահա՛, այս հարցն ալ

գերազանցօրէն փափուկ ըլլալուն համար, ուղղակի Ազգ. Միութեան դիմեցի, խորհելով որ, բոլորին հանդիպման վայրն է «Ազգ. Միութիւն»ը...

Արթին ևս նոյն կարծիքը յայտնեց ու որոշեցին, չձգել այդ շարժման թելը, և տանիլ հարցը իրենց պատկանած կուսակցութեան:

Մեկնելու վրայ էին, երբ Մաթէ ժամացոյցին նայելով ըսաւ.

— Արթին ճան. Ձեզ հանդիպելու ուրիշ պատճառ մը ևս ունէի: Այս ժամուն Հնչակեան դատական մարմինը նիստ ունի, հրաւիրուած էք հոն. ընկերուհի Յասմիկէ կարեւոր հարցի մը շուրջ տեղեկութիւն մը քաղելու համար, կրնա՞նք երթալ:

Հրաւերի այս մուտք բանաձեւը, ինքնին բաւական էր սրելու երկուքին ալ հետաքրքրութիւնը. շուտով հաւանեցան:

Հայոց եկեղեցւոյն քովի վեր նեղիւկ փողոցէ մը յառաջանալով, մօտան երկյարկանի խեղճուկ շէնք մը, որ այդ օրերուն շէնքի տարապայման չգոյութեան հետեանքով, ձեւաւորուած ու վերածուած էր ակումբի: Հնչակեան ակումբն էր ան, որուն խորը խցիկի մը մէջ հաւաքուեր էր դատական մարմինը:

Պատշաճ ընդունելութենէ մը ետք, մարմնոյն քարտուղարը Մելիտինէցի Սարգիս, խօսք առնելով, ամփոփ տեղեկութիւններ տուաւ օրուան նիստին և նիւթին շուրջ, որ նպատակ ունէր դատելու եղեռնի չրջանին Հնչակեան շարքերէ դուրս եկող դաւաճանները, որոնցմէ երկուքը Արշաւիր Եսսեան և իր գործակալը անկուսակցական կարապետ, այդ օրերուն կը գտնուէին Առանայի մէջ. հսկողութեան տակ: Եւ աւելցուց.

— Իբր ուխտուածներ՝ Ձեր անձերն ու գործերը մեզ ծանօթ ըլլալով, չպիտի ծածկենք Ձենէ թէ այդ երկուքը, հիմնուելով հաղարումէկ փաստերու, վկայութիւններու և նոյն իսկ իրենց անվերապա խոստովանութիւններուն վրայ, իրենց աբժանի վճիռն ստացան ատեանիս կողմէ: Բայց այս քննութիւններու ընթացքին, դարձեալ այս քաղաքը գտնուող, երրորդ անձի մը անունն ևս յիշուեցաւ, թէ և այս երրորդին քննութիւնը յետաձգուեցաւ լաւագոյն օրերու, աւելի լայն և արդար քննու-

թեան մը համար, բայց չենք կրնար աննկատ ձգել անձ մը, որուն համար, Եգիպտոսէն եկող տեղեկութիւններ կ'ամբաստանեն զինքը, իբր մեղսակից Արշաւիրի պատգամաւոր ընտրութեանը— Բոսթանցայի Հնչակեան 7-րդ համագումարին— և յետոյ ալ, կը մեղադրուի որ ան՝ Արշաւիրի թրքական գործակալ մը ըլլալը յայտնուելէ ետք, անոր Բոսթանցա մուտքը արգիլելու մտքով, ետէն ղրկուած, բայց խուսափած է իր պարտականութիւնը կատարելու: Այդ անձին համար, որուն «Պուլկար Համրիկ» անունը կու տան, ընկերուհի Յասմիկ, ընկերոջ մը տան մէջ, ինձ յայտնած էր թէ՝ Բասն անձնագրահաններէն Երեմիայի կողմէ գրուած վերջին նամակ մը, ուղղուած հանգուցեալ Տոքթ. Սըմբատի, յիշած էր նաեւ «Պուլկար Համրիկ»ի անունը: Արդ՝ պիտի խնդրենք որ լուսաբանէիք նաեւ այս ատեանը, այդ նամակին շուրջ, որ ինքնին կարեւոր փաստաթուղթ մըն է:

Յասմիկի ամուսնոյն համար, իր կնոջ ուղղուած այս հարցումը նորութիւն մըն էր: Բայց ինք, գաղափարական մարդու դատողութիւնով, հոգիով ու սրտով բուռն ատելութեամբ լեցուած ամէն կարգի դաւաճաններու հանդէպ, առանց միջամտելու արտօնեց որ Յասմիկ ըսէ իր գիտցածը:

— Ե՛ս, պատասխանեց Տիկ, Յասմիկ, երբ Ձեզ խօսեցայ այդ նամակի մասին, չէի երեւակայեր թէ օր մը, խնդրոյ առարկայ պիտի դառնայ ան, և պիտի կանչուէի վկայելու մարդու մը, որ բոլորովին անծանօթ է ինձ, բայց, քանի որ պէտք տեսնուեր է այդ վկայութեանս, ըսե՛մ, որ այլևս խօսքով չէ որ պիտի վկայեմ, քանի որ խնդրոյ առարկայ գրութիւնը կրնամ վաղն իսկ Ձեզի յանձնել, ինչ որ մօրս Պոլսէն բերած ծրարներու մէջէն դատած եմ:

Իրենց դերը վերջացած էր: Օրուան հրատապ հարցերու շուրջ խօսքերու փոխանակութենէ մը ետք, հրաժեշտ առին ու մեկնեցան:

Յաջորդ օրը խնդրոյ առարկայ նամակը յանձնուած էր: Իսկ երկու օր ետք, Ատանայի չատ կանուխէն, իրարանցումի

մէջ էր, Դաւաճանները, Արշաւիր և Կարապետ, խեղդամահ եղած էին, որոնցմէ առաջնայն զիակը գտնուած էր կայարանի ճամբուն վրայ իսկ երկրորդը, իր հոգին փչած էր թաղապետական հիւանդանոց փոխադրուելէ ետք:

Հակառակ ոսթիկանական խիստ փնտռողներուն, տէրօրիստներէն ոչ ոք գտնուած չէր և ոչ ալ անձերը յայտնի էին*:

Յասմիրի ամուսնոյն հետ, Չարչափուքի իրենց բնակարանին պատշգամն ելած, կը լսէին հետաքրքիր ու եռեփող ժողովրդեան դատողութիւնները, որոնք առհասարակ սիրած զովացնող խօսքեր էին, որովհետեւ, ամէնքն ալ իրենց կարգին ու ո՛ւրէ ձեռով, տարագրութեան ճամբուն վրայ, ճաշակեր էին այդ դաւաճաններուն հարուածներու լեղին, հետեւաբար ոչ մէկին անձանօթ էին շանսատակ ինկող այդ խառնածինները:

Ժողովրդական վճիռներուն եւ թափուած լուտանքներուն ի լուր, Յասմիրի ու Արթին տաքուկ խօսակցութեան մը բռնուած, կը վերլուծէին դէպքին երեւոյթները և գիշերը «Հերոսներու Փառասօնի» հանդիսութեան նպատակին հետ դէմ առ դէմ բերելով նաեւ, տէրօրին նպատակն ալ, սապէս կ'եղրակացնէին.

Իր ազատագրութեանը նուիրուած ժողովուրդի մը պայքարի ճամբուն վրայ, այսպիսի շանթահարիչ ու վճռական երեւոյթներ չառ բնական են, եւ ցոյց կու տան ենթակայ ժողովուրդին բարոյական ու իմացական ոյժի բարձր չափանիշը: Կը հրճուէին անոնք, որ իրենց ազգն ևս կը գտնուէր այդ բարձրութեան վրայ, իրենց ազգն ալ ուրեմն, ունեցած էր իր Կապիսօյն ու Տարպեան ժայռը, որոնց իրարու այնքան մօտ ըլլալը տեսած ու վայելած էին գիշերը, դեռ քանի մը ժամ առաջ...:

(* Դաւաճաններու այս դատաստանին տեղ տուին, որպէսզի այլեւս ո՛րեւէ օտար կազմակերպութիւն ձեռնարկը խեղաթիւրելով իրեն սեփականացնելու փորձն ընելէ դադրի:

ՅՈՒՍԱԴՐՈՂ ԱՐՇԱԻ ՄԸ ՈՐ ՍԱԿԱՅՆ ԱՆԳԼԻԱԿԱՆ ՆԵՆԳԱՄԻՏ ԴԱԻԱԴՐՈՒԹԵԱՄԲ ՄԸ Կ Ը Խ ՈՐ Տ Ա Կ ՈՒ Ի

Արեւելեան նահանգներէն վար, Լեռնային Կիլիկիոյ գաղտնապահ արահետներէն ինքզինքնին Ֆրանսական գրաւման գօտիէն ներս նետող մազապուր խլեպկներ, մասնիկները հայկական ընդհ. տարագրութեան կարաւաններուն՝ հետաքրքիր եւ ուշագրաւ լուրեր կը բերէին քիւրտ ժողովուրդի մասին: Անոնք կը պատմէին թէ՛ թրքական պարտութիւնն ու անձնատուութիւնը, մեծ չփոթութիւն ու վարանում պատճառած էին Քիւրտ ժողովուրդէն շատերուն՝ որոնք հայկական փոխ-վրէժի սարսափով դողահար, ոմանք կը քաշուէին լեռնային անառիկ դիրքերու մէջ, և ոմանք ալ, կը խորհէին հայերու հետ հաշտութեան ու համաձայնութեան եզր մը գտնել, գրաւելով նորագատ հայկ. իշխանութեան վստահութիւնը:

Եկող հաւաստի այս տեղեկութիւնները սակայն, հայ ժողովուրդի անգիտակ մեծերուն անտարբերութեանը առջեւ կը հալէին ու կը կորսուէին, մնալով անարձագանգ: Որովհետեւ քաղաքական խորունկ հասունութեան պակասը, և ամէն երեւոյթ զգացումով չափելու մեր ունակութիւնը, խլած էին մեկնէ պետականութեան ընդունակ մեր մօքի արժանիքները:

Պետական ազգի իրաւունք ձեռք բերող հայ ժողովուրդը, ինչ որ ալ եղած ըլլային իր հայրենիքի հողային սահմանները, և եթէ նոյնիսկ իրականութիւն դառնար անկախ Քիւրտիստանի մը կազմութիւնն ալ, դարձեալ Հայաստան՝ իր սահմաններուն մէջ պիտի պարփակէր բարեկամ թէ թշնամի հոծ Քիւրտ զանգուած մը, որուն հետ, այս անգամ պիտի ապրէր պետական ազգի հասկացողութեամբ, և քաղաքակիրթ ժողովուրդի վայել անխաղախ ու հայրենիքի հոգն ունեցող վերաբերումով: Հետեւաբար, մեր մեծերը, քրտական խլրտումներուն, եւ անոնց մէջ տիրող հայկ. փոխվրէժի վրդովումներուն լուրն առնելով, պէտք

չէր որ անտարբեր գտնուէին, ընդհակառակն մեզ կը մնար, ընդառաջել, անոնցմէ շատերուն այս փափագին...

Կապ ու յարաբերութիւն պէտք է ստեղծուէր, փարատելով անոնց մէջ տիրող հայկական փոխվրէժի արդարացի վախը, մղելով զանոնք, գոնէ իրենց հաշույն՝ հակաթուրք շարժումի մը, որ Քրտական անկախութեան մը գաղափարէն պէտք է գար:

Մեր կողմէ, Քրտական անկախութեան մը խօսքն ընել, այդ բանը, գրաւական մը պիտի դառնար, մղելու համար Քիւրտերը, որպէսզի վստահէին մեզ, որպէսզի գիտակցութեան գային, ու տէր կենային իրենց ազգովին ազատագրութեան մտքին...

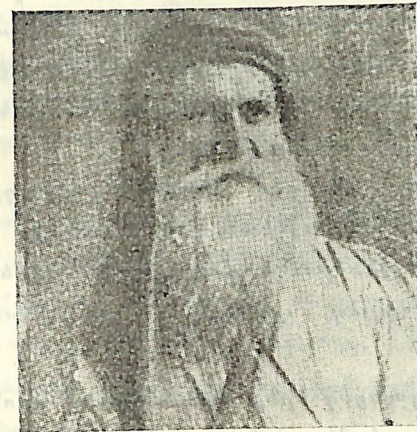
Կորսուելու վտանգն ունեցող հայ ժողովուրդի բարձրագոյն շահերուն դէմ, երբեք դաւաճանութիւն մը չէր այս բանը, ինչպէս կը մեկնաբանէին այն ատեն խակ տեսաբաններ: Ինչպէս յետոյ, դէպքերը մեր առջև դրին ցուրտ իրականութիւնը, որ Արեւելքի մէջ, այս երկու ժողովուրդներուն շահերը զիրար կը լրացնէին, առանց իրարու վտանգ կազմելու:

Եւրոպայի կառավարութեանց և անոնց վարիչներուն մարդկային խղճին ու բարոյականութեանը անձնատուր մեր մեծերը, չխորհեցան ու քայլեր չառին այդ մասին, բայց հինէն ի վեր կաղմակերպական փորձառութիւնով թրծուն քանի մը հոգիներ, որոնց մէջ կը համրուէին Կ. Կէօկաթէրէիան — Սինճարի Շէյխ իւլ Արմէնը —, Մելիտինէցի Սարգիս — Աւշարներու տէրվիշը — Կար. Չալեան — յայտնի իրաւաբան ու յետոյ հերոս Հաճնոյ կառավարիչը —, Դր. Փաշապեղեան — Սսեցի երեւելիներէն —, և Մաթէ և Արթին, որոշեցին պատգամաւորութեամբ մը այդ փորձն ընել, որուն յանձնառու եղան շատ որոշ հիմունքով Զէյթունցի Արթին և Յասմիկ...

Վերջիշում մը, որուն առարկան պիտի դառնայ Քիւրտ Ալի փաշայի աղջիկը Էսմա, որ Հայֆայի ու Երուսաղէմի գրաւման օրերուն, զինքը ձգեցինք Պոլսոյ ճամբուն վրայ ու այլևս չհեռաքրքրուեցանք իրմով: Բայց Էսմա ու Յասմիկ, ու խտեալ սրտերու հաւատարմութեամբ, զիրար բնաւ չմոռցան, ու մշտակայ թըղ-

թակցութիւններով, իրենց մէջ վառ պահեցին մանկութենէ ծնունդ առնող իրենց գողտրիկ սէրը, որ ինչպէս գիտենք, արիւնի պատուաստումով մը շաղուած՝ զանոնք հարազատներ դարձուց իրարու:

Էսմա Պոլիս հասնելով, իր աղջականին ծերակուտական

Ա. Հասոբին գլխաւոր դերակատարներէն

Կ. ԿԵՕԿԱԹԵՐԷԻԱՆ

Շէյխի իր տարագով որ պատգամակցացած է

Էմիր Ֆայսալի հովանաւորով

Քիւրտ Ալտիւլ Դատէրի պաշտպանութեամբ, իր հանգուցեալ հօր ժառանգութեան տիրացեր ու հանգիստ կեանք մը սկսեւ էր վարել: Եւ օր մըն ալ, յիշեալ Ալտիւլ Դատէրի միջնորդութեամբ, իր կեանքը կապել էր բոլոր Քիւրտ Ֆուլատ պէյի, ու հարսենական փալլուն հանդիսութենէ մը ետք, մեկներ էին անոր ծննդավայրը՝ Տիգրանակերտ:

Տոքթ. Ֆուլատ, Պոլսոյ բժշկական վարժարանէն ետք, Բարիզ ու Պերլին այցելելով, լրացուցեր էր նաեւ փորձառական դասընթացներ, և Պոլիս կը դառնար այնպիսի պահու մը, երբ թուրք աղագային շարժումը, իբր հետեանք Սէվրի դաշնագրէն

առաջ տիրող միջազգային հակաթուրք միջոցառումներ, Արեւելեան Նահանգներուն մէջ գոյութիւն առնելու վրայ էր: Շարժում մըն էր ան՝ յորում թուրքիա կ'ապրէր կեանքի ու մահուան անորոշութիւնը, իրեն հետ չփոթութեան ու խուճապի մատնելով նաեւ այդ հողին վրայ ապրող ժողովուրդները:

Արդարեւ, թիւ ներկայացնող հայութիւն չէր մնացեր Արեւելեան Նահանգներուն մէջ, բայց կար՝ յաղթական հայկական հարց մը, որուն ճակատագիրը յոյսի և լոյսի մէջ կը պլպլար: Այլեւս անոր ապագան աննախընթացօրէն ապահովութեան մէջ էր: Այսպէս կը հաւատային ամէնքը...

Հայերէն ետք, կու գար Քիւրտ ժողովուրդը: Այս ազգն ալ կ'եռեփէր նոյն անորոշութեան մէջ, ինքզինքը դրուած նկատելով հակընդդէմ ուղիներու և վտանգներու միջև:

— Անկախ ըլլալ, չբաժնուիլ թուրքերէն, թէ միանալ Հայերուն...

Ահա՛, կածկլտացող երեք սեւեռակէտեր, որոնց կը նայէր ան՝ փոխնիփոխը, մնալով միշտ անորոշութեան մէջ, ու անվճիռ: Ուրովհետեւ Քիւրտ ժողովուրդը, բացի իր կռուի ընդունակութիւններէն, անկախ հայրենիք ու պետութիւն ունենալու նոյնիսկ տարրական շնորհներէն զուրկ, ոչ մէկ արժանիք ու արժանաւորութիւն չունէր:

Մատի վրայ համրուող իր ղեկավարները, քիչ մըն ալ ցեղին բնատուր արթնամտութենէն թելադրուած, կը զգային ու կը դաւանէին այս ճշմարտութիւնները: Ուրեմն՝ եթէ նախապատուէին Հայերուն միանալ, ապա՛, ինչպէ՞ս վտահէին: Հայը կրնա՞ր մոռնալ ահեղաճեւիլ մօտաւոր անցեալը, իր լեռնակոյտ մարդկային զիակներն սւ յորդահոս արեան գետերը, որոնք չատ անգամ բրդացան ու հոսեցան Քիւրտին ձեռքով, Քրտական եաթաղաններով: Բոլոր ասոնց կենդանի վկաները, հայ գերուհիները, աւա՛րը երեկուան զարհուրանքներուն, ղեռ կը մնային Քրտական հարէմանոցները, զիւցազնօրէն սուրբ, և սրբօրէն համբերատար, իրենց արշալոյսն երազելով...

Չբաժնուիլ թուրքէն, բաժնելով անոր հետ պարտութեան հողերն ու ցաւերը, բայց ի՞նչպէս վստահէին անո՛նց ալ, երբ բաթայայտ էր թէ ան՝ պիտի շարունակէր թրջացնել զիրենք, կամ պիտի ջարդէր՝ որպէսզի մէկ անգամէն ձերբազատուէր «փոքրամասնութիւն» ըսուող մղձաւանջէն...

Քիւրտ զանգուածը, այս անորոշութենէն դուրս հանելու, և դէպի նպատակ՝ է՛ն կարճ ճամբան ցոյց տալու համար, լուսատու մտքերու, ուղեցոյց փարոսներու պէտք կար որպէսզի, Քրտական ալեծուփ նաւը խութերու վրայէն ու ալիքներու մէջէն, առաջնորդուէր դէպի խաղաղ նաւահանգիստ: Այո, հոսանքներ կային անոնց մէջ, բայց կազմակերպութիւնը, յեղափոխական ու քաղաքական դաստիարակութիւն անհնող մեծերն էին որ կը պահսէին, այս էր Քիւրտ ժողովուրդին դժբախտութիւնը: Չունէին նաեւ այն մեծ դէմքը, որ առաջնորդն ու կուռքը պիտի ըլլար, մտքերն ու ձգտումները միացնելով սեւեռելու համար միեւնոյն նպատակին ու միեւնոյն տեսիլքին, սրբազան հոգի մը, նշանաբան մը դնելով անոր մէջ:

Շէրիֆ փաշա, Համիտեան դպրոցին չփացած ոչնչութիւններէն, Գնդապետ իսլամ, ձիարանգիներու պետը, մոլեռանդ ազգասէր մը, լճացած զգացումներով նախապաշարուած, Պիթլիսի համբաւաւոր երեսփոխանները, Ալի Րիզա և Քէմալ Ֆէվիլի, Շէյխ Սայիտ, ցեղին և ազատութեան զաղափարաբանութիւններէն աւելի Մուհեմմէտին ու ապտեստին պաշտամունքովը ներշնչուողներ, իսմայիլ Հազգը և ուրիշներ...

Ասոնք էին որ Քրտական ազատագրութեան և պայքարին ջահակիրները պիտի դառնային. և ասոնք էին որ պիտի առաջնորդէին Քիւրտ ազգը, այդ երեք ճամբաներէն մէկէն կամ միւսէն:

Եւ սակայն, այդ առաջնորդներէն ոչ մէկը ունէր գործին համարժէք կոչումն ու առինքնող արժանիքները, և ատոր համար ալ Քիւրտ ժողովուրդը բաժնուած էր, ինչպէս ըսինք, երեք թեր ու դէմ տեսակէտներու:

Կովկասեան չրջանի Քիւրտերը, կը մնային թուրքերու կող-

քին: Արեւելեան Նահանգներու միջին և հարաւային շրջաններու Քիւրտերը, Խարքերդէն մինչեւ Ուրֆա, կառչած էին «Անկախ Քիւրտիստան»-ի զաղափարին: Իսկ զանգուած մըն ալ Պղըլպաշները, Աւշարներն ու Եղիաթիները, անոնք՝ որոնք Հայերու հետ թշնամական անցեալ չունէին, հայ չէին ջարդած, ընդհակառակն տասնեակ հազարաւոր կեանքեր փրկած էին, «հայ և քիւրտ» միացման ջատագովներ էին...:

Միւս կողմէն, պարտուած Թուրքիոյ շուարուն վիճակը թէև կը շարունակէր նոյն թափով, բայց պետութեանն անկախ, Արեւելեան Նահանգներու մէջ ազատ մնացող գործիչներ, տեղեակ Քրտական այս խմորումներուն կամ պառակտումին, իրենց յուսահատական վայրկեաններուն մէջ իսկ, կը ջանային հարուածել անոնց բոլոր միասնականութեան կապերը, խրատելով, կաշառելով ու շատ անգամ վախցնելով զանոնք, «հայկական փոխվրէժի» սարսափով . . . :

Այս էր Քիւրտ ժողովուրդին վիճակը, ու այս բոլորը մանրամասնօրէն, իրենց փաստացի տեղեկութիւններով, էսմա օրը օրին իբր հետաքրքրական անցքեր, Տիգրանակերտէն կը գրէր Յասմիկի, որ իր կարգին կը պառասխանէր, Կիլիկիան երանական այդ օրերու հայկական խանդավառութիւնները նկարագրելով: Այսպիսով առիթ կու տար անոր աւելի խորացնելու իր տեղեկութիւնները, որոնց՝ միշտ տեղեակ կը մնային իր ամուսինը և անոր զաղափարական ընկերները...:

Խեղճ երիտասարդներ, Սրթին և Մարթին: Ահա թէ ի՞նչ միջոցաւ անոնք լուրեր կ'առնէին, և ի՞նչ էր իրենց հետապնդած նպատակը, որ շատ անգամ առիթ տուաւ իրենց հակառակողներուն, որ ազտօտ զրպարտութիւններով մրոտել փորձեցին անոնց այնքան մաքուր ճակատը . . . :

Ու երբ Կիլիկիան խանդավառութեան առաջին թափը սկսաւ փչուելի, սպառնացող վտանգին պատճառած տարակուսանքներուն տակ, անոնք՝ որոշեցին գործադրել իրենց յանձնուած ծրագիրը:

«Գործիչ մը դրկել ֆիւրսերուն մօտ, անոնց մէջ փարսելու համար հայկական վեճիւնդութեան մը վախը, եւ մղել զանոնք յեղափոխական զինեալ շարժման մը, ընդդէմ քրտական ազգային նորածիլ կազմակերպութեան», որ կը հովանաւորուէր Անգլիական զիւանազիտութեանն, որուն՝ յետոյ ալ դժբախտաբար պիտի հետեւէին իտալիա ու նոյնիսկ Ֆրանսա, իւրաքանչիւրը իր կարգին, հայ դատին ի վնաս, իր անձնական շահերը ապահովելու տխուր դերակատարութիւնով...:

Թէև ուշ՝ բայց միշտ լաւ...: Շատ փափուկ, պատասխանատու և վտանգաւոր այս դերը ի՞նչպէս ըսինք վիճակեցաւ Արթինի ու իր կնոջ Յասմիկի, ընթերցողին ծանօթ այն զօրաւոր կապին համար, որ գոյութիւն ունէր Յասմիկի և էսմայի միջեւ: Եւ անոր համար՝ որ էսմայի ամուսինը բժիշկ Ֆուատ պէյ, այդ օրերուն կը գտնուէր Քրտական շարժման ղեկավարներուն մէջ: Եւ հետեւաբար, այդ երկու կիները, պիտի կրնային իրարու ծանօթացնել և յարաբերութեան ղեկ իրենց յեղափոխական ամուսինները:

Յասմիկ՝ իր թղթակցութիւններով էսմայի միտքը պատրաստեց, և այցելութեան հրաւերին առիթը տուաւ իր հոգեքրօջ, որ շուտով գործի լծուեցաւ, միջոցներ ձեռք առնելով, դէպի Տիգրանակերտ, անոնց ապահով ճամբորդութիւն մը ընել աւուր համար:

1919ի Մարտի առաջին օրերուն, Նիսիպին—Մարտին գծով, ճամբու ինկան Արթին և Յասմիկ, ու Նիսիպինի սահմաններուն վրայ ղիմաւորուեցան տասնեակ մը Քիւրտ Մարտիկներէ, որ զիրենք առաջնորդեցին շատ հանգիստ պայմաններով, մինչեւ Տիգրանակերտ:

Տասնեակեց ամսուան բաժանումէ մը ետք, երկու ուխտուած քոյրեր, էսմա և Յասմիկ, զիրար ողջագուրեցին կարօտի զրգանքներով, անձնատուր՝ յուզումի արթասուլթոր ու կենսուրախ յորդումի մը, որ իրենց սրտէն ու հոգիէն կու գար: Անոնք՝ իրենց ողջագուրումի քաղցր յուզումին մէջ, երազի աչքերով,

րոպէսապէս, ապրեցան իրենց մանկութեան ու պատանեկութեան երանական օրերը, ապարանքային ճոխութիւններով փայփայ-
ուած:

Յետոյ, մաաբերեցին վշտի սպառնազին օրերը Էսմայի մահատուներ սնարին մօտ, ուր Յասմիկ ղիցուհիի մը հրաշագեղ նուիրումով, Էսմայի կենսաբաշխ արեւն եղած էր: Այս լուսեղ յիշատակներուն յաջորդեցին, հեաքախ տրոփումները տառապան-
քի օրերուն՝ երբ Յասմիկ մահուան տենդահար խուճապի մը մատնուած, իր պատիւի՝ վտանգը կ'ապրէր: Այս անգամ ալ՝ Էսման էր որ, հապտապ վազքով, պատնէշ պառնէշ, Յասմիկը ազատելու կը փութար: Ահա՛, իրենց փախուստը Պոլսէն, գեր-
մանացի Հօֆմանի հովուերգական սիրոյն պողպատէ պաշտպա-
նութիւնովը զրահուած: Ահա՛, Եգիպտոս հասնելին, Էսմայի հօր Քիւրտ Ալի փաշայի պաշտպանութեան տակ: Հոն՝ տարաբաղդ Սմբատին պատճառած անբացատրելի յուզումն ու սուգը, որ փակուած էր հէք բժիշկին կեանքի լուսագէս վերջալոյսովը: Յե-
տոյ՝ հոգեհուազ երգն ու դիւթանքը ցեղին ու հայրենիքին, որ ղիրենք քաշած էր նուիրումի մը բոցավառ երեւակայութիւննե-
րուն մէջ, ուր մոռնալով իրենց կնոջական փափկասունութիւնը, նետուած էին զինուորական պարտականութիւններու մէջ, զրա-
ւող բանակի մը հետ քալելով աշխարհէ աշխարհ...: Ու դեռ ինչե՛ր... ի՛նչ ասղնտող յուշեր ու յիշատակներ...:

Ու հրեշտակատիպ երկու քոյրեր, այժմ ղիրար գաած՝ կուրծք կուրծքի, իրարու բազկի մէջ, չրթունքները իրարմէ անբաժան, վայրկեաններով հեկեկացին, զարմանք ու հիացում պատճառե-
լով իրենց ամուսիններուն, որոնք քիչ հեռուն՝ չէին համարձա-
կեր միջամտելու, և իրարու կը նայէին շփոթած ու կարեկից...:

Բայց վերջապէս, բժիշկ Ֆուատ պէյ չհամբերեց, ու ա-
նոնք տեղի առին: Այս անգամ ալ հոգեմաշ թախիծին ու ար-
ցունքներուն յաջորդեց վարդաթոյր ժպիտը: Անոնք անգամ մըն ալ փաթթուեցան իրարու, այլևս երջանիկ էին, երկուքին ալ

թխագեղ աչքերը — վկաները ցեղին բնորոշութեան — այդ կը վկայէին...:

Էսմա, իր ամուսինը ներկայացուց Յասմիկի, որ փոխա-
դարձեց, իր կարգին ներկայացնելով իր կողակիցը: Ու երկուքը մէկ, փոխադարձաբար իրարու ներկայացուցին Ֆուատն ու Ար-
թինը: Անո՛նք ալ ողջագոլորուեցան, որուն ի տես՝ Էսմա իր մէջ հպարտութիւն մը զգաց, ու իմաստայից ժպիտով մը,

— Մենք երկուքս քոյրեր ենք, դուք ալ եղբայրներ պէժք է դառնաք, ըսաւ, ու զանոնք առաջնորդեց իրենց ապարանքին դահլիճը:

Օրերով, տօնական ցնծութեան մը մէջ, խնդութեան պահեր ապրեցան անոնք, արեւելեան փարթամ հիւրամեծարութեան մը առարկան դառնալով: Առաջին շաբաթը բաւական եղաւ, որ Ար-
թին ու Յասմիկ ընտանեանն ոչ միայն Ֆուատ պէյի և իր պա-
րագաներուն, այլ նաև բոլոր այն մեծերուն՝ որոնք այդ օրերուն այցելեցին իրենց, հետաքրքիր վերաբերումով մը ծանօթանալու համար հիւրերուն, որոնց մասին Ֆուատ պէյ, նախօրօք, միշտ խօսած ու յոյս ներշնչած էր, թէ՛ անոնց այցելութիւնը պիտի գար լոյս սփռելու Հայ և Քիւրտ փոխ յարաբերութիւններու վրայ, պատուելով այն մութ քօղը, որ կը ծածկէր իրենցմէ, հայ ժողովուրդին իսկական մտածումն ու զգացումները, թշնամի նկատուած Քիւրտ ժողովուրդին հանդէպ:

Արդարև, քանի մը օրերու ընթացքին, Արթին լսեց ու տե-
սաւ այնպիսի իրականութիւններ, որոնք կը վկայէին Քիւրտ ժո-
ղովուրդին գործած չարագործութիւններն ու ոճիրները, որոնց մղուած էր թրքական քարոզութիւններով, ընչասիրութենէ ու տգիտութենէ ժարուած՝ անձնատուր՝ խենէշ կրքի ու մոլեռանդ հաւատալիքներով:

Ան՝ տեսաւ նաև այն շփոթութիւնն ու վախը, որուն մատ-
նուած ու ենթարկուած էր քիւրտ ժողովուրդը, լսելով հայո՛ւն տրուած «պէյլիք»ը, կարծելով ու հաւատալով թէ՛ մօտ օրերու

ընթացքին, հայ բանակը պիտի դար վրժառու արշաւ մը կատարելու, ջարդելով զիրենք:

Արթին լսեց ու տեսաւ այս ամէնը, ու չափեց այն խրամատը որ բացուեց էր այդ երկու ժողովուրդին: Հայուն ու Քիւրտին միջև, և կշեց նաև ծանրութիւնը այն դերին որ զրուած էր իր ուսերուն վրայ, ամէն զնով բացուած այդ խրամատը լեցնելու, բարեկամութեան և անյիշատի վերաբերումի հաւատքով մը կամրջելու համար երկու կողմերը: Բայց երբ մտածեց թէ իր աշխատութեան արդիւնքները, որոնցմէ այնքան մեծ ակնկալութիւններ ունէին զինքը այդ առաքելութեան զրկողները, բաղդորոշ ու ճակատագրական դեր պիտի ունենային հայկական դատին ու անոր ապագային վրայ, յուսադրուեցաւ, ու կորովալի՝ լծուեցաւ գործին:

Մանաւանդ՝ յղացում մը որ Յասմիկինն էր, սրտապնդեց զինքը, որոշելով օգտուել ներկայացող այս պատենութենէն, առեւանգուած կիներն ու մանուկները կամաւոր հաճութեամբ մը ազատագրելու և դէպի գրաւման դօտի ղրկելու փորձն ընելով: Ուստի ան՝ քար քաշեց իր զգացումներուն վրայ, և զարմանալի սառնասրտութիւնով մը նուիրուեցաւ աշխատանքի:

Նախ՝ սաեղծուեցան պատենութիւններ, քանի մը առեւանգուած հայուհիներու հետ աեսակցութիւն մը ունենալով, որոնց աւետեցին հայկական ազատագրութեան մեծ աւետիսը, խանդավառելով ու ոգեւորելով այդ տարաբաղդ եղկելիները, որ այլևս դարձան թռուցիկ ուժեր, բերնէ բերան ցրուելով օրուան մեծ լուրը: Այս պարզ աշխատանքը ինքնին բաւական եղաւ կանխապատրաստելու մօքերը բոլոր անոնց՝ որոնք սրտով անաղարտ կը մնային, և առաջին առիթով պիտի շտապէին դառնալ ազգին գիրկը...

Երեկոյ մը, Յուստ պէյ առաջարկեց իրեն՝ մասնակցել Տիգրանակերտի Քիւրտ ցեղապետներու շրջանային ժողովին, անոնց առջև պարզելու համար հայ միջքն ու մտածումը, օրուան հրատապ հարցերուն շուրջ, և զեկուցանելու հայ ժողովուրդի վե-

րաբերումի բարեկամական բնոյթը Քիւրտին հանդէպ, ծանրանալով երկու հարեաններու փոխյարաբերութեան ու գործակցութեան բարիքներուն վրայ, ցոյց տալով թէ՛ անոնք կը բղխին երկուքին ալ քաղաքական ճակատագրի նոյնութենէն:

Արթին չմերժեց, և որպէսզի ցեղապետները, իր խօսքերը լաւ ըմբռնէին, որոշեցին Յասմիկն ու Էսման միասին ժամանել, անոնց տալով թարգմանի դերը, որովհետեւ ինչպէս Արթին քիւրտերէն չէր գիտեր, նոյնպէս ալ ցեղապետներէն չաօեր, թուրք լեզուն չէին հասկնար:

Փոխ վրէժի վախն ու սարսափը ապրող ցեղապետներէ շաւերուն, համար շատ ոգեւորիչ ու ներազդու եղաւ, հայ պատգամաւորին երեւումը իրենց մէջ: Մանաւանդ, երկու կիներուն, փոխադարձաբար իրարու հետ իրենց մայրենի լեզուով խօսակցութիւնը, զարմանք ու վստահութիւն ստեղծեց: Այս հրաշագեղ իրողութիւնը, փաստ մըն էր թէ՛ միեւնոյն դաստիարակութեան թափ, Հայն ու Քիւրտը պիտի եղբայրանային սրտակիցներ դառնալով, թէ՛ այլևս, ոճրագործութեանց առիթները խաղառ պիտի անհետանային, անոնց տեղը բռնելու համար քաղաքակրթութեան բարիքները, երջանկացնող նուաճումներով:

Եւ արդէն, երբ Արթին խօսք առաւ, իրեն անմիջական մեկնակէտ ունեցաւ բարեաւաստիկ այդ իրողութիւնը, դաստիարակի մը համոզիչ երանգովը, փառաբանելով երջանկաբեր այդ օրուան, հայ և քիւրտ սերտ գործակցութեան բարիքները, յորում՝ այլևս ամէն հայ ու քիւրտ, մէկ մէկ Էսմաներ ու Յասմիկներ պիտի դառնային: Տեսէ՛ք, ըսաւ ան, Ձեր առջև ունիք Քիւրտի և Հայու ծնունդ երկու աղջիկներ, հարազատներէ աւելի անբաժան քոյրեր, որոնց կեանքը, մանկութենէ մինչև չափահասութիւն, մինչև անոնց այս ժողովին գալը, սիրոյ, զոհողութեան ու նոյնիսկ անձնազոհութեան շղթայ մը եղած է: Ու բացատրեց, թէ այս գեղեցիկ արդիւնքը կը պարտինք անոնց ստացած միեւնոյն բիւրեղացնող դաստիարակութեան, որ զիրենք

անյայտ առաջնորդած է, բարիին գեղեցիկին ու վսեմին... Յետոյ անդրադարձաւ հայ և քիւրտ ժողովուրդներու դարաւոր յարաբերութեանց, թուական ճշտութեամբ համընկող բոլոր այն անցքերն ու դէպքերը, որոնք ստուերոտած են երկու հարեաններու դրացիական յարաբերութիւնները. վարպետ խուզարկութեամբ մը դէպքերէն դուրս բերելով ազդակաները, որոնք են՝ ըսաւ, հասարակաց թշնամի թուրք պետութեան ճիւղային քարոզութիւնները և ադիտութիւնը Քիւրտ ժողովուրդին, որ խորապէս կ'անգիտանայ իր ցեղին անցեալ պատմութիւնը և կը դառնայ գործիք՝ գործելով բուն թշնամիին հաշույն: Առանց Համիտեան շրջանի անցքերուն մօտենալու, Արթին թուեց ընդհ. պատերազմի և հայկական եղեռնի օրերուն տեղի ունեցող նոր ոճիւրները, որոնց իւրաքանչիւրին դերակատարներն եղաք դուք ու ձեր մարդիկը մատնանշեց՝ ու աւելցուց. — Հակառակ այս տխուր իրողութեանց, հայ ժողովուրդը, այսօր, օրուան քաղաքական կացութեան կատարեալ գիտակցութիւնով կը մօտենայ Ձեզ, անյիշաչար ոգիով ու ներողամտութեամբ ձեռք երկարելու, և ըսելու համար թէ՛ ձեթէ այս անգամ ալ բարեութ լուծում չստանան Հայկական ու Քրտական հարցերը, վաղն արդէն ուշ է: Ու այս պայմաններուն տակ, ո՛չ հայ ժողովուրդը պիտի կարենայ վերամփոփուիլ իր հայրենիքի ամբողջական հողերուն մէջ, և ո՛չ ալ Քիւրտ ժողովուրդը պիտի կրնայ իր ճակատագրին տէր դառնալ: Ու կորովի շնչով մը աւելցուց.

— Հայ ժողովուրդը, այլեւ թշնամիին բռունցքներէն ու հարուածներէն ազատած է, դուրս քշուելով երկրին սահմաններէն և զոհաբերուելով չափէն աւելի. բայց Քիւրտը՝ իր ֆիզիքական գոյութեամբ վտանգի մէջ է, և վստահօրէն վաղը քառութեան նոխազը պիտի դառնայ, եթէ երբեք թուրքը յաջողի վերատիրել այս հողերուն:

— Ե՛ս եկած եմ, շարունակեց ան, Ձեզ ըսելու համար. թէ հայ ժողովուրդը պիտի մոռնայ ամէն բան, ու երբեք փոխ վրէժի չպիտի դիմէ Ձեզ դէմ: Ընդհակառակը՝ ան կը ցանկայ, որ իրեն

հետ Քիւրտ ժողովուրդն ալ ազատագրուի. որպէսզի վաղուան Հայաստանն ու Քիւրտիստանը, ձեռք ձեռքի տուած՝ կարենան պաշտպանել մեր ու ձեր անկախութիւնը, փոխադարձ օգնութեան գործակցութիւնով...: մէկ խօսքով եղբայրութեան ու բարի դրացնութեան պարգևելիք երջանիկ կեանքին է որ կը ցանկայ հայը...», վերջացուց Արթին:

Ուղկնդիրները, որոնք ընդհանրապէս Շէյխեր, աղաներ ու պէյեր էին, պարզ խօսքով Հայուն երէկուան ղեկավար դահիճները՝ Սառն թերահաւատութիւնով կը լսէին պատգամաբերը, — այս հանգամանքով ճանչցուցած էր Յուստ պէյ Արթինի անձը — թերահաւատութիւն մը՝ որ անտարակոյս իրենց սխրալի տարաքներուն գիտակցութենէն կու գար: Ձէին հաւատար թէ զոհը՝ իր ազատութեան փրանալէ ետք, երբ այլեւ զէնք ու իշխանութիւն ունէր իր ձեռքը, կրնար, ու պիտի ներէր իրենց, հաշտութեան ու համագործակցութեան ձեռք երկարելով: Իրենց պահած խորհրդաւոր լուծութիւնը, միացած դէմքերու յայտարար նշաններուն, այդ համոզումը ներշնչեցին Արթինի: Հետեւաբար պէտք տեսաւ ան, աւելի ընդլայնել այդ կէտը, վճռական ու աւելի համոզիչ փաստ մը ևս աւելցնելով: Ուստի նորէն խօսք առաւ և վճռական ու կորովի շնչով մը ձայնեց.

— Հայրենակիցներ, հայրենիքին սպառնացող վտանգը չափելով, զայն իր սահմաններէն հեռացնելու համար, հայ ժողովուրդը քաղաքական հասուն մտածումներէ առաջնորդուած Ձե՛զ կը մօտենայ, անյիշաչար ոգիով ու բարեկամաբար, Հաւատացէ՛ք խօսքերուս, որովհետեւ անոնք հարազատ զգացումներն են Հայութեան, որ այսօր իր երազներուն իրականութեանը մէջ, իր անկախութիւնը ողջունելէ ետք, կը խորհի իր վաղուան ապահովութեան վրայ, ու իր այդ ապահովութիւնը՝ սահմանակից Քիւրտիստանի մը գոյութիւնով կ'ուզէ երաշխաւորել: Վստահ եղէ՛ք, որ երբ այլեւ գոյութիւն ունենալէ կը դադրին մեր ու Ձեր միջև «որոմ» ցանողները, հայ և քիւրտ մամուլը, բեմն ու դպրոցը, շուտով պիտի դարմանեն բացուած վէրքերը, մեզ

ու Ձեզ ասլով ցեղակցական ու եղբայրակցութեան առողջ ու լուսաւոր դաստիարակութիւնը: Ապագայն մերն է, երջանկութեամբ ու խաղաղութեամբ պիտի ապրինք այլեւ, Արեւելքի այս անկիւնին մէջ հիմնելով տիպար քաղաքակրթութիւն մը, որ պիտի բարձրացնէ ու ծաղկեցնէ մեր հայրենիքները Հայաստանն ու Քիւտիստանը . . . :

Ունկնդիրներու դէմքին վրայ, քիչ առաջ վարագուրուող մռայլը, կարծես փարաքսէ էր, որուն տեղ՝ Արթին խընդութեամբ նշմարեց իմաստալից ժպիտներ: Կրաւած էր անոնց սիրտն ու միտքը փճացնելով անոնց մէջ կրծող թռչնաւոր խոհերը, որոնց տեղ այժմ, անպարփակ վստահութեան ու հաւատքի լոյսը չողաց:

Բանախօսը լռեց ու նստաւ իր տեղը: Այս անգամ ունկնդիրներն էին որ շարժեցան, մի առ մի մօտենալով ու շնորհակալութիւն յայտնելով քարոզիչին: Անոնց գուարթագին այս շարժումէն նոր լոյս մը ծագեցաւ, այս անգամ Յասմիկն էր ճռուողորդ:

Կնոջական փափկութիւնով յարգալի՝ բայց ներգրաւող նախարանէ մը հաք.

— Երաշխիք կ'ուզե՞մ, աղանճ'ր, փոխարինութիւն կը պահանջեմ... ձայնեց ու սպասեց պատասխանի:

Ամէնքը, իրենց տեղերը վերադարձած՝ նոր լռութեան մը մատնուեցան, արդեօք ի՞նչ հետաքրքիր լուր պիտի լսէին...:

Հայուհին, իր սահուն Քրտերէնով, շարունակեց.

— Աղանճ'ր, հայ ժողովուրդը, իր աննհաք բարեկամութիւնը ցոյց տալու համար, մեզ մինչեւ հոս ղրկեց, երջանիկ եմ, որ Ձեր վստահութիւնը վայելեցինք . . . :

Այժմ սակայն, շնորհ մը կը սպասեմ Ձեռնէ, գրաւական մը Ձեր ալ բարեկամութեան, որպէսզի, տանինք հոն՝ սահմանին վրայ սպասող հայ զինուորին ու ժողովուրդին: Այդ գրաւականները պիտի ըլլան անոնց պարտէզներէն արմատախիլ եղած բոլոր այն ծաղիկները, որոնք գերութեան մէջ են հոս, Ձեր

մօտ: Ձեր սրբաթե աւանդութիւններուն կոչում կ'ընեմ և կը խնդրեմ՝ որ ազատ թողուք դանոնք, ու ղրկէք իրենց տէրերուն, որոնք սահմանէն անդին, փեռեկտուած ու սգաւոր, իրենց փոսն ինկած աչքերով, իրենց կորուսած սրտահատորներուն կը սպասեն...:

«Արդար է՞», ձայնեցին ոմանք, ոմանք ալ, այլալուծի մատնուեցան:

Մէկը ոտքի ելլելով, «արդար է Քէյվանի»ին պահանջածը ըսաւ, սակայն աւելցուց.

— Բայց անոնցմէ չատեր, ամուսնացեր ու զաւակներու տէր են, այս պարագան ևս նկատի ունենանք, ի՛նչպէ՞ս կրնանք բաժնել այդպիսիները, ըսաւ ու նստաւ իր տեղը, պատասխան սպասելով...:

Ձուսպ ընդվզումի մը հետ, բռնադրօսիկ ժպիտ մը գծուեցաւ Յասմիկի դէմքին վրայ: Կուլ տուաւ ու իր կոկորդին մէջ խեղդեց բողոքի այն բառերը որոնք ըսպէսպէս մինչեւ լեզուին ծայրը հասան: Չըսաւ այլեւ, «թէ անոնք առեւտրուածներ են, խաչուածներ, որոնք երբեք չպիտի ուզէին իրենց կիները դառնալ»: Չկրցաւ ըսել թէ անոնցինը «բարոյականութեամբ օծուն մայրութիւն» մը չէ...: Իր տենդավառ աչքերը դիտողներէ ծածկելու համար, չփոթ չարժումներ մը փորձեց, ու գերադոյն ճիգով մը շարունակեց.

— Եթէ թոյլ կու տաք, ճշտում մը ընեմ: Իմ խօսքս անոնց համար չէ, որոնք զաւակներ ունին ու չեն ուզեր բաժնուիլ: Այդպիսիները, գուցէ բարերար դեր ունենան երբ ցանկալի օրը գայ, երբ գիտութեան և ուսման լոյսին տակ, դիրար հասկնան ու ճանչնան մեր երկու ցեղերը: Գուցէ այն ատեն այլեւ «ոճրային» պիտի չնկատուին ու կամաւոր պիտի դառնան փոխադարձ ամուսնութիւնները: Այլ՝ իմ խօսքս անոնց համար է, որոնք կապեր չունին և կ'ուզեն մեկնիլ: Ազատ ձգեցէք մանաւանդ անչափահասները, որոնք ծնողակարօտ են ու հալումաչ կը դառնան Ձեր մօտ:

Ու նոյն իսկ՝ իր կարգին վրայ բերաւ էսմա, պէտք է խոստովանեմ կազմէք մեկնել ուղղութեան, ու Ձեր ձեռքով ու հոգածութեան տակ, առաջնորդէք զանոնք մինչեւ սահմանադրութիւն: Այսպիսով՝ գեղեցիկ փոխարինութիւն մը ըրած ըլլալու և սրբելու համար ցեղիս ճակատէն այն սև մուրը, որ բարբարոսութիւն կը հոտի, և որուն ի տես՝ ո՛հ է գիտակից մարդ, պիտի ամչնար ու կարմրէր...:

Միօրինակ ու երկար լռութիւն մը տիրեց ժողովաւորին մէջ: Անշուշտ ինքնադատութեան խօսանք մըն էր անոնցինը, որ հաւանութիւն կը նշանակէր:

Եւ արդէն, յաջորդ օրն իսկ, շարժումը սկսած էր ծաւալուն դառնալ:

Այդ օրուան ժողովը վերջացած էր, վերսկսելու համար յաջորդ գիշերը, այս անգամ քննելու համար նոր հարցեր, նոր միջոցներով գործնական քայլեր առնելու համար:

Առաջին կարաւանը, որ 200 կիներէ ու նոյն չափ ալ երկսեռ մանուկներէ կը բաղկանար, էսմայի ու Յասմիկի կարգադրութիւններով, հսկողութեան տակ, ճամբուեցաւ դէպի Նիսիպիին, Կիլիկիան հող անցնելու համար:

Արթինի և իր կնոջ այս առաքելութեան առաջին տեղեկագիրը, այս կիներն էին որ բերին Ատանա, սփոփանք, վստահութիւն ու գոհունակութիւն պատճառելով իրենց ընկերներուն:

Օր մը վերջ, Ֆուատ պէյի ապարանքին մէջ, ճաշկերոյթէ մը ետք, դարձեալ ժողովի նստան անոնք: Բան չծածկեցին Արթինէն, վստահութեան տիրապետող աղղեցութիւն մը ձգած էր ան: Ժշլվսչ սննդներուն վրայ իբր ունկնդիր, ան՝ քննութեան առաւ անոնց ժողովներուն ձեն ու կաղմակերպական վիճակը, ու գտաւ որ, պետականութեան ըմբռնումէ ու ոգիէ հեռու նախնական ձև մը ունէին անոնք, չեղանքով վարչական կորուստութեան և քաղաքական դատարարական պակասը: Թէև, անոնցմէ ոմանք, թրքական վարժարաններ լրացուցած, ու նոյնիսկ ղրնուորական կրթութիւն ստացող աստիճանաւորներ էին: Այսու

հանդերձ եղածը մարմին մըն էր, որուն գոյութիւնը կրնար իբր հիմ ծառայել ապագային, և որուն՝ իրենք «Ազգային պաշտպանութեան Մարմին» անունը կու տային, որ կը համապատասխանէր, վերջերս, մեր մէջ գոյութիւն ունեցող «Ազգային Միութիւն» մարմիններուն: Սա Թարբերութեամբ՝ որ մեր մէջ ունեցանք միջկուսակցային և անոր առնթեր ղրնուորական խորհուրդներ, մինչդեռ Քիւրտ «Ազգային պաշտպանութեան մարմին»ները իրենք էին որ կը վարէին քաղաքական, վարչական և ղրնուորական գործերը միանգամայն. ամէն բան կը մնար անկազմակերպ ու նախնական, թէև ջանք ու աշխատանք կար, շարժում մը գոյութիւն ունէր: Անոնց ղրնուորական կազմի ու ձևը հայդուկային էր, որ բարբարոսաբար կը համապատասխանէր տեղւոյն ու պարագաներուն:

Տնտեսական աղբիւրներն հանգանակութեան ձեն էր, ըստ որում՝ շատ անգամ քիչ ունեցողը շատ կու տար, գործ՝ զգացումի ու խանդավառութեան:

Եւ գտաւ, որ այս ամէնը, վերջապէս կարելի եղածն էր ու կը համապատասխանէր Քիւրտ ժողովուրդի սովորութիւններուն ու ըմբռնումներուն, պայմանաւ սակայն, որ անոնք խելամոռութիւն ունենային հողային համեստ պահանջով մը ներկայանալու յանուն իրենց աշխարհագրական ու պատմական դիրքին համապատասխանող Քիւրտիստանի մը: Մանաւանդ՝ եթէ երբեք, կարենային շարժումը խորացնել ու իրարու կապել ժողովրդեան բոլոր խաւերը, ոգեւորելով զանոնք ու միացնելով մէկ նպատակի ու տեսլիքի շուրջ: Որովհետև, Արթինի համար գաղափար մը չէր, որ Քիւրտ մեծ զանգուածը, դեռ ոչինչ չէր հասկցած, մնալով անիմաստ անտարբերութեան մը մէջ, որ երբեք չէր համապատասխաներ օրուան ճգնաժամին: Անբաղձալի վիճակ մը մըն էր այս, որուն տեւականացման համար շատ տխուր դեր կը կատարէին Քիւրտ գեղին ծոցէն ծնող ու հասակ նետող կարգ մը կաշառուածներ, աղաներ ու Շէյխեր:

Արթին, անոնց վիճաբանութիւններուն հետեւելով հանդերձ,

իր այս տեսութիւններուն ու խորհրդածութիւններուն մէջ թաղ-
ուած, առիթ կ'որոնէր սրտաբացօրէն այս ամէնը ղենելու համար
անոնց առջեւ, որպէսզի ամէն բանէ առաջ, այս պակասները նկատի
առնուելով, կազմակերպչական քայլեր առնուէին: Այդ առիթը
չուեով տրուեցաւ իրեն: Ան մի պու մի թուեց իր նկատառում-
ները, ցոյց տուաւ չարիքը որ անխուսափելիօրէն գլուխ պիտի
ցցէր, և պաշարկեց տեսակէտներ, ներկայացնելով չորս բանաձև.

Ա.— Բիւրտ ժողովուրդին բոլոր խաւերը նպատակին շուրջ
բոլորելու համար, իսկոյն կազմել քարոզող մարմիններ, որոնք
պիտի շրջէին ամէն կողմ, հրահրելու և զոհողութեան ու զոհա-
բերութեան մղելու համար ամէնքը:

Բ.— Ամէն բանէ առաջ, Բրտական ուժին համապատասխա-
նող հայրենիքի մը ենթադրական սահմաններն որոշել, և կեդ-
րոնանալ անոր սահմաններուն մէջ:

Գ.— Անմիջապէս յարաբերութիւն հաստատել բոլոր չոր-
ջաններու հետ, գումարելու համար ընդհանուր համագումար
մը, որպէսզի օրինականութիւն ունեցող գործադիր մարմին մը
ընտրուէր:

Դ.— Իսկոյն, վստահելի տարրերէ ընտրել կառավարող ու
զսպող մարմին մը, որպէսզի վերջ տրուէր ամէն տեսակի ոտըն-
ձգութեանց, հակաքարոզութեանց ու դաւաճանութեանց:

Հետաքրքիր ու խոր լուծեան մը մէջ ամէնքը լսեցին
Հայուն այս սրտցաւ խօսքերն ու խորհուրդները անգամ մըն ալ
հաստատուելով իրենց տածած վստահութեան մէջ:

Այլեւ հայորդին մշտաներկայ անդամն էր անոնց ժողովնե-
րուն, որոնց ընթացքին, տակաւ նկատի առնուեցան իր առա-
ջարկները: Դպրոց տեսնող ու խօսելու կարողութիւն ունեցող
երիտասարդներէ շրջուն քարոզիչ խումբեր կազմուեցան ու
ցրուեցան գիւղերը, քաղաքները, ու վերջապէս հոն ուր քրտա-
կան կուռ խաւեր կային: Այս խումբերուն հրահանգուեցաւ, ամ-
էն կողմ ըսելու, թէ հայ և քիւրտ իրարհասկացողութիւն գո-
յութիւն առած է, և թէ այլեւ ոչ մէկ վախ ու կասկած պէտք

չէ ունենալ հայկական վրիժառութենէ, որուն իբր առհաւատե՛լայ՝
հրահանգուեցաւ ամէն տեղ ազատ ձգել հայ որբերն ու կիները,
որպէսզի, որոնք որ՝ իր բաղձան աղատօրէն մեկնին դէպի Կիլիկեան
գրաւման շրջանը:

Պատգամաւորութիւններ ղրկուեցան Սասունի, Պիթլիսի,
Մարտինի, Ուրֆայի, Հոմ կլայի, Նարբերդի ու Մալաթիոյ շըր-
ջանները, ամէն տեղ գոյութիւն ունեցող Բիւրտ Ազգային պաշտ
պանութեան մարմիններուն հետ կապ ու յարաբերութիւն հաս-
տատուելով, որուն իբր արդիւնք՝ շուտով որոշուեցաւ Բրտական
մեծ համագումարի մը հաւաքումը, ժողովավայր նշանակելով
Բեախտէ քաղաքը:

Մինչ այդ՝ ամէն շրջանի մէջ կազմուեցան զսպիչ ոստիկա-
նական ուժեր հսկելու համար ժողովուրդին վրայ, և չէզքացը-
նելու համար բոլոր ընդդիմադիր տարրերը:

Արեւելեան միջին նահանգներու մէջ, այսպէս սկսաւ քըր-
տական անկախութեան շարժումը, որ շուտով ծաւալուն վիճակ
ստացաւ, օգտուելով թուրք պետութեան ու ժողովուրդին շուա-
րուն վիճակէն, և այս թափով ալ պիտի զարգանար քրտական
շարժումը, եթէ երբեք չդաւաճանէին այդ ժողովուրդին ա՛յնպէս
ինչպէս դաւաճանեցին հայուն:

Ու դաւաճանութեան այդ քարը նետուած էր արդէն եւ
նետողը Անգլիան էր . . .

1919ի առաջին հանդիպող քրտական շարժման ղուգադի-
պեցաւ նաեւ «Թուրք Ազգային շարժման» աքթն ալ:

Գարունէն սկսող Բրտական խմորումները, վերէն՝ սահմա-
նազխին վրայ եղող հայ անկախ հանրապետութեան ձգտում-
ներուն հետ միացած, ցնցում պատճառեցին թուրք զոյգ կա-
ռավարութեանց, Պոլսոյ ու Անտոյունի միանգամայն:

Անսնք՝ այդ ցնցումը կրեցին ու սթափեցան, տեսնելով իրենց
ոտքերուն վերջին կռուանն եղող հողամասին փոքր Ասիոյ ու Արե-
ւելեան նահանգներու սպառնացող վտանգը: Որովհետեւ, իրենց ան-
նախընթաց պարտութեան սուգին մէջ թուրք քաղաքական մար-

դիկ, նոյնիսկ ընտանեկան թրակիոյ Պոլսոյ, Արաբիոյ, Սուլթանի
Կիլիկիոյ վերջնական կորուստին, դեռ զօրաւոր հաւատք մ'ունէին:

Անաստուին, կրնար վերանորոգուած բուրբ պետութեան մը բա-
ւարարել: Ու երբ տեսնուեցաւ որ, այդ հողամասն ալ կը վտանգ-
ուէր, Պոլսոյ կեդրոնական կառավարութիւնը համախորհուրդ
գահին և գահակալին՝ ձեռնարկեցին խորհրդաւոր շարժում մը:

Քեմալական շարժումն էր այդ, որ գոյութիւն կ'առնէր Օսմ.
գահուն և գահակալին դէմ, առեւտրային ընդլայնմի մը ձեւով:
Ձեւ մըն է այս՝ որ հին ու նոր վարպետներու ճարտար զիւա-
նագիտութեան կը բխէր. անգամ մըն ալ փաստելու թրքական
զիւանագիտութեան ճկուն ուղղավարութիւնը: Ձեւ մըն էր այս՝
որպէսզի գահակալն ալ իր կարգին, իր վտանգուած կողմ, իր իսկ
ժողովուրդին կողմէ, աղատ ըլլար Եւրոպայի հրապարակին վրայ
խաղալու աւելի նոր ու ճկուն ուրիշ խաղարկութիւն մը, ինչ
որ չուէր յայտնուեցաւ, Սուլթան Վահտէտինի այն զիմուսով,
որով կ'առաջարկէր ամբողջական կայսրութիւնը դնել Անգլիոյ հո-
վանաւորութեան տակ, անոր տակով Եգիպտական իշխանութեան ձեռն
ու կադապար:

Այս ամէն միջոցառումները, կը կրկնե՛նք, Սուլթանը, Ա-
ւագանին, Չինուորականութիւնը, վերջապէս Պոլսն ու Անա-
տոլուն՝ միացած ծրագրեցին ու գործադրութեան դրին: Մնաց-
եալ հակընդդէմ պայքարներն ու զէնքի բաղխումները, առ երե-
ւոյթ աչկապուկ խաղեր ու կեղծիքի դիւրալոյծ պղպշտիկներ
էին միայն: Այս ճշմարտութիւնը կը վկայեն հետեւեալ փաստացի
իրողութիւնները. —

Առաջին թէ՛ այն անձը որուն կը վստահուէր թրք. Ազգ.
շարժման ղեկավարութիւնը, կայսեր անձնական թիկնապահն էր,
իր վստահելի անձը: Երկրորդ թէ՛ ըմբոստութեան ձեական յայ-
տարարութեան ետք, Պոլսոյ կառավարութիւնը իր միջոցներով
անոր տրամադրեց ու զրկեց Պոլսոյ միջբրանցներու զինուորա-
կան բոլոր պահեստի նիւթերը: Չէր քէզներու արշաւանքը,

տեղծուած պատրուակ մըն էր, որ ծառայեց միայն պատերազ-
մական այդ իրեղէններուն անվտանգ փոխադրութեանը:

Երրորդ թէ՛ Սուլթան Բէմալ փաշայի գումարած Սերաս-
տիոյ ազգային ժողովը, յարգանքի ցոյց ըրաւ կայսեր հանդէպ,
եւ զայն ու գահը գերի Եկատելով, անոնց ազատագրութիւնը հռչա-
կեց ազգային շարժման իբր Եկատեալի: Տարբեր բան՝ որ
Սուլթան Բէմալ փաշա իր յաջողութիւններու ընթացքին
մտափոխուեցաւ, և իր վերանորոգիչ միտք, ծրագրեց հիմնել ու
կերտել «նոր Թուրքիա» մը...:

Յաջողութիւն գտա՞ւ, թրքական համբաւաւոր զիւանա-
գիտութեան այս փորձը: — Այո՛, ղեկավարը սպասեց ինչ աչ-
ջողութիւնը, ...:

Բայց թէ ի՞նչպէս...:

— Կ'արժէ այդ մասին քանի մը իրողութիւններ յիշել,
ապացուցանելու համար թէ՛ Անգլիոյ խարդաւանքներուն շնորհիւ
եղաւ այդ բանը: Ինչպէս ասկէ առաջ խօսած էինք այդ մասին
մէջբերումներով, օտարներու վկայութիւններէն:

Ընթերցողը պէտք է գիտնայ թէ՛ Թուրքիոյ պարտութեան
դառնագոյն օրերէն շատ առաջ, Թուրք պետութիւնը, անշուշտ
շատ հեռատես մտածումով մը և խոր հաշիւէ մը մղուած, իր
մայրաքաղաքին Պոլսոյ պալատներուն մէջ, մեծ հիւր մը ու-
նեցաւ, յանձին Գուլթէյ Ամարա ի պարտեալին Չօր. Թաուզէնտի,
որ հակառակ գերութեան իր հանգամանքին, երկար ատեն ապ-
րեցաւ հէքիաթային կեանք մը, պալատային յարկաբաժնի մը
մէջ վայելելով ամէն հաճոյք ու փառք: Այս անգլիացին, ցեղին
սառնասրտութեան տիպարը, իր գերութեան այդ օրերուն մէջ,
լարախաղաց միջնորդի դերը կատարեց, զաղտնօրէն Լոնտոն
երթեկեկելով: Ան էր, որ Վահթէտինի միտքը լուսաւորեց և պատ-
գամաւորութիւն մը զրկել տուաւ Լոնտոն: Եւ այսպիսով հրա-
պուրեց Անգլիան որ դարձաւ Թուրքիոյ պաշտպանը... բաժնուե-
լով իր ուխտէն և ուրանալով իր խոստումները...: Ու հռչակ-
ուեցաւ Միջագետքէն ու Սուրիայէն վեր եղող քրական հողամա-

սերու ամբողջականութեան պահպանման քեզր: 1919ի ձմեռը տեղի ունեցող ա՛յս քաղաքական յեղաշրջումը, փաստուեցաւ չորս աչքառու զէպքերով, որոնք տեղի ունեցան նոյն տարւոյ Օգոստոսին մէջ:

1919 Օգոստոս ամսուն էր որ՝ Անգլիա իսպառ քաշուեցաւ կովկասէն, Արեւելեան նահանգներէն ու Կիլիկիայէն:

1919 Օգոստոսին էր որ սկսաւ թուրք ազգային շարժման ձեւաորումը:

1919 Օգոստոսին էր որ Քրտական անկախութեան շարժումը մարելու համար գնդ. Բիլ իր պետութեան անունով խաբեց Քիւրտերը: 1919 Օգոստոսին էր որ, Ֆրանսան չէզոքացնելու համար, էմիր Ֆայսալի ձեռքով կազմակերպուեցաւ Ամանոսեան ըմբոստութիւնը որուն նպատակն էր Միլի շարժման ուժեղացումը, և պարսպատումը Ամանոսէն սկսող հարաւային Միլի սահմաններուն: Ահա թէ ինչո՛ւ Այնթապ, Մարաշ, Ձէյթուն ու Հաճըն դարձան միլի շարժման գլխաւոր թիրախ...: Եւ ահա թէ ինչո՛ւ զտնուեցան քաղաքագէտներ որոնք Գուլթ էլ-Ամարայիան-կումը նկատեցին Անգլիական ինթէլիժենտ Սէրվինի քողարկուած մէկ խաղը, իրենց ներկայացուցիչը ունենալու համար պետական արքունիքին մէջ, երբ նոր գահակալը Սուլթան Վահթտին որպէս ճանչցուած անգլիացի, կը գահակալէր Սուլթան Բէշատի մահէն ետք:

Այս էր կացութիւնը պարտուող Թուրքիոյ մէջ, երբ մահիկէն անբաժան Թուրանեան աստղը վերստին նշուլեց հորիզոնին վրայ, զուգադիպելով ուշը մնացած Քրտական անկախութեան շարժման, որ թրքական ազգայնական խմորման ու դիմակահորման հետ միեւնոյն առեն մարմին կ'առնէր:

Արեւելեան նահանգներու մէջ խմորուող Քրտական շարժումը սակայն, երբեք կարելի չէր բաղդատել հակականին հետ: Այս վերջինը թրքական սահմաններէն դուրս քշուած, դուրսէն էր որ կ'սպառնար, մինչդեռ Քրտական շարժումը ներքին վտանգ մըն էր, աւելի զօրեղ, որովհետեւ Քիւրտ ժողովուրդը աւելի

Ռազմունակ և տարածուն՝ բայց կուռ ուժերով, կը կռթնէր տեղական անառիկ դիրքերու, որոնց ղեմադրելու և նուաճելու ոյժը դեռ կը պակսէր: Հեռեւաբար Պոլիսն ու Սեբաստիան, հո՛ս ալ համախորհուրդ՝ բազկի ուժին տեղ նախապատուեցին գործածել մտքի ոյժը: Հո՛ս ալ անգլիական դաւադրող մեքենան գործի լծուեցաւ: Երբ Քեախդէի Քրտական համագումարը իր աշխատութիւնները լրացնելով ընտրած էր իր գործադիր մարմինը, ձեւաորելով անկախ Քիւրտիստանի ախթն ու պահանջները, հրահանգելով Բարիդ իր ներկայացուցիչներուն, զանոնք ներկայացնելու համար հաշտութեան ժողովին: Եւ երբ՝ Քիւրտիստանի համար դրաւման ու պաշտպանութեան բանակը կազմելու ընդհանուր զօրաշարժ տեղի կ'ունենար: Ահա՛, Ձօր. Թաուզէնտ հոգէառ հրեշտակի մը հեւաբախ թռչնով, կը բռնէր Քիւրտերու գլխուն վրայ, Քեախտէ հասցնելով իր գործակալը, Հալէպի անգլիական ինթէլիժենթի ղեկավար գնդ. Բիլը, որ անմեղունակ դրսեւեւելով բարեկամաբար մուտք կը գործէր, վերջացող Քրտական համագումարէն ներս, յանուն իր կառավարութեան աւետելով թէ՛ «Քրտական անկախութեան հարցը, իբր Անգլիական շահերու մաս կազմող հարց, վնասուած եւ որոշուած ըլլալով, Անգլիա կը փափաքի, որ Քիւրտ ժողովուրդը ունէ զինուորական շարժում չընէ եւ ապրի խաղաղութեամբ բոլոր դրացիներու հետ, այսպիսով ապացուցանելու համար թէ՛ Քիւրտ ազգը ընդունակ է ազատութեան ու անկախութեան, որովհետեւ Քրտական անկախութեան ընդդիմադիր պետութիւններ, ընդհանրապէս Քիւրտ ժողովուրդը անբաղաճախ ու անընդունակ տար մը կը նկատեն»: Ըսած ու պաղ ջուր լեցուցեր էր եռացող Քրտական անկախութեան շարժման կաթսային մէջ:

Մեծ դժուարութիւններով, հակառակ դաւաճաններու քարողութիւններուն՝ ձեռք առնուած աղքու միջոցներու շնորհիւ յաջողութիւն գտած այս շարժումը դիկամակութեամբ ու բնազդօրէն շարժող Քիւրտ ժողովուրդի անընդունակութեան երեսէն, սրսկուող ա՛յդ պաղ ջուրի ազդեցութեան տակ, իսկոյն փշրուե-

ցաւ ու ածխացաւ, կատարեալ յաջողութիւն մը պարգեւելով դաւադիր խաղարկուներուն:

Նոյն այդ համագումարի ղեկանին ստորագրութեամբ, ետ առնուեցաւ Բարիլի գտնուող Քրտական պատուիրակութեան տրուած իրաւասութիւնը, այսպիսով վերջ դնելով բովանդակ չարժման:

Անգլիաց ազատագրած եւ Բիւրսերը, եւ ապահոված Բիւրսիս-սանի անկախութիւնը: Ահա՛, փոշին՝ որ փչուեցաւ Քրտո ժողովուրդի խաւերէն ներս, դայն ես թմրեցնելու եւ հաշիշային գիւնովութեան մը ենթարկելու չնական նեղամտութեամբ:

Գնդ. Բիւրսի չէր Հալէպ չէր հասած, մասնաւոր զօրասիւն մը իր ալիքներուն տակ առաւ արեւելեան նահանգներու Քրտո մեծերը, եւ անոնցմէ շատերը ձերբակալելով տարաւ աւելի նպատակային վայրեր: Անոնց մէջ էին նաեւ Տոքթ. Ֆուատ եւ իր կինը Էսմա: Այդ փոթորիկէն չի կրցան ազատիլ նաեւ Տոքթ. Ֆուատ պէյի հիւրերը տարաբաղդ Արթինն ու իր հերոսուհի կինը Յասմիկ: Սեւ ճակատագիրը դարձեալ ցցուեցաւ իրենց առջև՝ այս անգամ աւելի տարապայման սոսկումով մը, քչելով զանոնք ահաւոր նոր վտանգի մը հոսանքն ի վար...:

Մ Ա Ս Ժ Գ.

ՅՈՅՍԻ ՆՈՐ ԱՍՏՂԸ, «ԻՆՔՆԱՎԱՐ ԿԻԼԻԿԻԱ»

Անցնելէ առաջ քամ բաղդ այդ հարցին, անհրաժեշտ է նախ՝ անցողակի գիտնալ հայկական հարցի ընդհանուր վիճակը, եւ կիլիկեան հողին ու ժողովուրդներուն ներքինը: Առաջինը այդ օրերուն կը ներկայանար եզերուած՝ «Միացեալ անկախ մեծ Հայաստան» անունով, որուն պաշտօնական պահանջները, դրուած էր հաշտութեան գերագոյն ժողովի սեղանին վրայ, ստորագրուած հայ ազգը ներկայացնելու իրաւասութիւն ունեցող մեր զոյգ պատուիրակութեանց կողմէ: Այս ձեականութեան ու անոր կիրարկման պայմաններուն թուումն ու ամբողջական պատմութիւնը սակայն, բուն պատմագրին թողելով, անմիջապէս պիտի ըսենք թէ՛ ինչպէս տեսանք, հայկ. հարցը դաւադրուելէ ետք Մեծն Անգլիոյ կողմէ, ան՝ իր սուր հանգամանքը կորուսեր էր նաեւ՝ Ֆրանսայի եւ Իտալիոյ համար: Որովհետեւ երեւան եկած էր այդ երեքին հակամարտ մրցակցութեան ցաւալիօրէն դառնաղէտ իրողութիւնը, որ նախքան Լօզանի ամպիօնէն արտասանուած մերժման պաշտօնական «ոչ»ը, արդէն երեւոյթներ, իրողութիւններ եւ միջոցառումներ, ցցուն կերպով մատնանշած էին զայն...:

Ուրեմն՝ ամպամած ու խռոված էր հայկական հարցի խաղաղ ու յուսատու միջոցորտը, ու շատ իրաւացիօրէն, խռովեցան նաեւ հայ ղեկավարներու հոգիները, որոնք մինչև այդ՝ ցեղին յատկանիշ համարուող, ախտաւարակ միամտութեամբ, բարոյականութեան հաւատքին կառչած, ապրեր էին խօլական երազներու գիւնովութիւնը, նուիրուած՝ լուսաթեւ յոյսերու, որոնք այլևս քիչով չէին գոհանար, կարելիութեանց սահմաններուն մէջ չէին պարփակուեր:

Մինչդեռ՝ մեծ դաւադիրը, իր յաջողութիւններով ծիծղուն, Ալպիօնի մռայլ երկնքին տակ, դաւադիրներու չար ու սեւ հըրճ-

ուանքը կ'ապրէր, շարունակելով հայ ժողովուրդի ղեկավարութեան միամտութիւնը տեականացնել, կեղծիքի փոշի փչելով անոնց աչքերուն, անոնց բարձրաթիւ երեակայութիւնը մղելով Եւրոպայէն դուրս, ովկիանոսներէ անդին, Ամերիկեան երջանկաբեր հոգաւարութեան մը շրջանով խայծը նետելով մեքեռու մէջ...:

Ապարդիւն անցած էին տարիները, որու ընթացքին, հայ ժողովուրդը իր առաջնորդներուն ու ճակատագրին վստահ՝ և հզօրներու բերնով իրեն շռայլուած խոստումներովը կռահուած, ինքզինքը նուիրեց այլևս ֆիզիքապէս ինքնամփոփուելու և տեսնապէս կազդուրուելու ճիգերուն...:

Վերադարձնումի տենչանք ու հընընուք մը, որ սրտաթով ու հաճելի էր, որովհետեւ, այդ տենչանքին ու տանջանքին մէջ էր, որ հայ ժողովուրդը կը գտնէր իր միօթարութիւնն ու ապագան: Զե՞ որ քցնամին պարտուած էր ու իրականացած դարերու երազը, որ հայրենիքի մը տիրացումն էր, որուն երկու հօգ քեւերը կը տարածուէին Ամանուսէն—Կովկաս, Միջերկրականէն Սեւ—Ծով...: Ետական այս հաճոյքէն տարուած, ան՝ ի՛նչեր չմածեց ու չծրագրեց, հայրենիքը կերտելու, չէնցնելու և արդիական բարձրութեան մը հասցնելու համար:

Ի՛նչ հսկայական հեռապատկերներու չմղուեցաւ ան, ծրագրելով ճարտարարուեստի հսկաներու հիմնաւորումը, երկաթուղային ցանցերու հաստատումը, ընդերկրեայ հարստութեանց՝ արեւին տակ հանելու գործը, որոնք երկրագործ Հայաստանին արդիւնաբերութեանցը միացած՝ ձաղկեալ զրախտի մը պիտի վերածէին երկիրը, արտածման ու ներածման շուկան՝ մօտաւոր Եւրոպային՝ որուն հետ պիտի յարաբերուէր ան, իր երկու բաց դռներով, Տրապիզոնէն ու Մերսինէն...:

Խանդաղին ու երանական օրերու խանդավառ գինովութիւն մը, որ արդանալի չէր: Մանաւանդ հայ ժողովուրդի մեծերուն համար, որոնք պարտ էին աւելի՛ կասկածոտ ըլլալ, քանի որ պատասխանատուութիւններ ունէին, և ցոյց պէտք է տային քաղաքական հոռատութիւն, հեռատեսութիւն ու հասունութիւն...:

Հոս՝ մեղադրանքի հպանցիկ այս խօսքն ըսինք, որովհետեւ, կսկիծն ու ցաւը կը մղէ մեզ, որովհետեւ, անպարտկելի ճշմարտութիւն է ան, որուն մասին խօսիլ օգտակար է...: Թէ՛ և՛ մատնանշուած թերութիւնները հասարակական բնոյթ ունին, որ նոր չեն, դարաւոր հնութիւն ունին անոնք, դառնալով ցեղին գեղեցկագոյն յառկանիչներուն դէմ յոռեգոյնները, որոնց երեսէն, մենք դարերով մնացեր ենք «կառավարող»։ Հակառակ այն ցցուն իրողութիւններուն, որ մենք՝ արժէք, արժանիք ու արժանաւորութիւն ունինք «կառավարող» ցեղ դառնալու...:

Բայց, քալենք մեր նիւթին հետ, որ աւելի խօսուն է ու պիտի տեսնենք՝ թէ ի՛նչ ընդունելութիւն ցոյց տուին, ի՛նչ խորհեցան և ի՛նչ քայլ առին մեր ղեկավարները այն օրէն ետք, երբ հայկական դատին հիմերը ոտնահարող դաւադրութիւնը մերկացաւ, Լոնտոնը, Պոլիսն ու Անգարան կամրջող սև ձեռքը, Անգլիական զիւանագիտութիւնը, մեր դէմ ցցուեցաւ, իր երբեմնի ժպտուն դէմքը խոթողեց ու անխիղճ հարուածով մը կտրեց ու փշրեց բոլոր այն ոսկի թելերն ու բիւրեղ յոյսերը, որոնք Հայը կապեր էին Եւրոպային, առանց սպկարկութեան, առանց մուրհակի ու առանց ապահովութեան, սոսկ, խօսքին, բարոյականութեան ու հաւաստիքներու վստահելով...:

Մեր մեծերը այս անգամ ալ միամտեցան, որովհետեւ, Լորտեր, Ճէնթլմէններ, Մըստրներ, բարեկամները Հայոց դատին, նոր խորհուրդներ ու թելադրութիւններ ցանցին ամէն կողմ։ «Զեք հարցը, հաշուութեան ժողովին մէջ, մեծ ու անկեղծ պատգաններ ունի...: Հոն՝ այդ ժողովին մէջ, հարցը եւ անոր լուծումը պիտի վստահուի Ամերիկային...: Անոր մեծացուն նախագահն է որ պիտի գտնէ Հայաստանի սահմանները, հայ ժողովուրդին բաւարարող գործնական հաշիւներով...: Հայաստանը այս անգամ, Ամերիկեան ազգին, բնդհանուր յաղթանակին բերած իր զոհողութիւններուն վարձատրութիւնը պիտի ըլլայ...: Ան է, որ պիտի ստանձնէ

Հայաստանին հոգատարութիւնը . . . : Հետեւաբար, դուք՝ պաշտօնական դիմումներով աւելանալիք տարեկան տուրքերով, առիթ ու ոյժ տալով մեծանուն ցախագահին, Մր. Վ. Ուիլսոնին, որպէսզի ան՝ կարենայ համոզել Ամերիկեան ժողովուրդն ու պետական օրկանները . . . » :

Ու Սան-Րէմոյի, Դաշնակից լիազօրները 1920 Ապրիլ 25ին գաղտնիք մնացող համաձայնութիւնով մը, որովհետեւ, Ֆրանսայի չահերուն դէմ էր ան, դիմեցին Մս. Վ. Ուիլսոնին, հաշտութեան ժողովին անունով առաջարկելով ու խնդրելով, Ամերիկեան հոգատարութիւնը Հայաստանի վրայ, որուն զուգընթաց քայլ առին նաեւ հայուն բարեկամ Ամերիկացիներ, նոյնիսկ բուն իրաւատէրը, հայ ժողովուրդի լիազօր զոյգ պատուիրակութիւնները . . . :

Բայց Ամերիկեան մեծ ազգը, իրը Եւրոպական խարդաւանանքներէն ձերբազատուած ժողովուրդ, բարոյս կան պատասխանատուութենէ խուսափելով, նոյն տարուան Մայիս 31ին իսկ, շուտով տուաւ իր մերժողական պատասխանը, անգամ մըն ալ մերկացնելով հզօրներու կեղծիքը, այսպիսով հայ դիվալարները դնելով դաւադրութեան ցուրտ իրականութեան առջեւ :

Ատկէ ետք, մեր զոյգ պատուիրակութեանց կը մնար գիտակից անգիտութեամբ մը, քալել դէպքերուն հետ մինչեւ ծայրը, մինչեւ կատակերգութեան լրումը, որ նախ Սէվրի եւ յետոյ ալ Լոզանի վճիռները եղան :

Ռուսիոյ ազդեցութեան գօտին մէջ Սէվրի ժողովով ծրագրուած կեղծ Հայաստանը, որուն սահմանները գծեց Մր. Վ. Ուիլսոնը ընդլայնելով թրքական մասերով, (դաշնագիր՝ որուն կը մասնակցէր Պոլիսը ներկայացնող Վահագն թախի՝ Մինչդեռ, թուրք ազգը բոլորուած Անգարայի շուրջ, կը մերժէր դաշնագիրն ու հայկական իրաւունքները նոյնիսկ թիզ մը հո՛ղ ալ եղած ըլլար տրուածը), մնաց մեռեալ թուղթ, կամ թուղթի վրայ Հայաստան մը, որուն ո՛չ տուեղները հաւատացին եւ ո՛չ ալ ընդունողները քանի որ, ո՞վ չէր գիտեր թէ, Լոնտոնի մէջ գաղտնի բանակցութիւններ կը

սարքուէին Անգարայի հետ պատրաստելով բուն դաշնագիրը, որ յետոյ լոյս աշխարհ պիտի գար Լոզանի մէջ . . . :

Բայց ինչո՞ւ այս աչքկապուկն ու խարդաւանքը ո՞ւրկէ կը վախնար Անգլիա . . . :

— Նախ՝ իր երկու դաշնակիցներէն, որոնց դէմ էր որ կը գործէր, եւ որոնց հետ խուլ մրցակցութեան մը բռնուած էր : Յետոյ, Ամերիկայէն ու չէղք աշխարհին հանրային կարծիքէն, որոնց տիրանալու համար, անսպառ ձիգ ու ջանք թափեր էր ան՝ պատերազմի ընթացքին, հռչակելով մարդկայնական սկզբունքներ իբր նպատակ պատերազմի, որուն մաս կը կազմէր առաւելապէս, հայկական հարցը, որ իր զոհողութիւններով ու կրած զարհուրանքներով, աշխարհի հանրային կարծիքն ու համակրութիւնը կը վայելէր : Այն հասարակական կարծիքին՝ որուն շնորհիւ Անգլիա, ժողովուրդներ քաշած էր իր ռազմական գծերուն մէջ, եւ անոնց կը պարտէր յաղթանակը :

Մեր թէզէն դուրս է, մեր ղեկավար զոյգ պատուիրակութեանց՝ այս առթիւ ունեցած անհամաձայնութեանց խորը մտնել, բայց սա ստոյգ է որ անոնք՝ այլեւ չկրցին հայ ժողովուրդին մէջ ծնող կասկածը փարատել, եւ հետեւաբար չարգիլեցին այն կողմնակի շարժումները որ ձգտեցան վերջին փորձն ընել սիրաշահելու համար վշտացող Ֆրանսան, որուն զլխաւոր առանցքը դարձաւ «ինքնավար Կիլիկիան» շարժումը, որովհետեւ, անոնք այլեւ վստահ էին, որ «Սէվրի Հայաստան»ը հաստատող վերջին խօսքը Ռուսիոյ կը մնար, եթէ տրուէր ու վճռուէր իսկ : Այն Ռուսիոյ, որ ողջ էր, շուտով պիտի դառնար հզօր, տէր կենալով իր բոլոր իրաւունքներուն : Հետեւաբար Սէվրի Հայաստանը կը մնար մշուշին մէջ, երբեք եւ անհաստատ, ինչպէս որ յետոյ, այդպէս ալ եղաւ . . . :

Այս ցցուն ճշմարտութիւնը, ընթերցողին ուշադրութեան յանձնելով, կը կրկնեմ, ի՞նչ Հայաստան, ի՞նչ կարգերու ծնունդն է, առանց որուն՝ հին կարգերով Ռուսիա մը, հալոցը պիտի ըլլար հայ ժողովուրդին . . . :

Խրաջ այս կացութեան առջև, ինչպէս ըսինք, մեր ղեկավարները վրդովուեցան, տենդահիւծ տագնապի մատուցեցան, ու նոյնիսկ սոսկացին ու սահմակեցան ոճիրէն, որ այս անգամ թշնամի թուրք պետութիւնը չէր, մարդկային իրաւունքներու ախոյեան Գրիստոնեայ ու քաղաքակիրթ Եւրոպան էր որ կը գործէր...

Բայց, ինչ կրնար ընել հայ ղեկավարութիւնը իր «թղթէ չերեփներով», երբ անողոք հզօրներուն ու բիրտ ուժին դէմ ցցուող փրկարար ուժը չկար։ Աղաթաղութիւլ ուղող, պետականութեան ձգտող ո՛րէէ ժողովուրդի հիմնական ու կենսական ղրամագլուխը, նոյնիսկ կորիզ հանգամանքով, հայ մարտիկ կազմակերպութիւնը, բանակ գոյութիւն չունէր . . . :

Անոնք՝ մօտածած չէին այդ մասին, որովհետեւ, իրենց բարոյականութիւնով չափեր էին հզօրներունը . . . :

Մանաւանդ Սէվրէն ետք, երբ բոթարեր մոռենշն արձակուած էր, հայ մտքին ու հոգիին կաթսան եռաց ու հոգեմայ չփոթութեան մէջ, անոնք, մեր ղեկավարները, տենդահար ճակատնին ցցած զարձեալ ափ առին նոյն հզօրներուն դուռը։ Դաձեալ աղերսանք, արիւն ու արցունք։ Դարձեալ, զուլումի, ջարդերու ու ժառապանքներու սիրտ ծակող պատկերներու ղրամագլուխով մը, գթութիւն հայցելով . . . :

Գթութիւն խնդրեցին, այնքան աղեխարշ երեւոյթով մը, մինչև որ՝ հայկական դասի այնքան իրաւական հարցը, որ հօգօրեմ քաղաքական եր, վերածուեցաւ գրութեան արժանի գործի, մինչեւ որ՝ բերնե բերան, լրբեցի նոր սուտերով ու նոր խոստումներով «Միացեալ անկախ մեծ Հայաստան» շողոքովուն անունին տեղ, «Ազգային Օնախ», «Թաղապետական ինքնավարութիւն» պիտակ բանաձեւերը լսուեցան։ Անշուշտ քիչ ետք այս վերջին շնորհն ևս առաջիններուն քով շրկելու համար, ինչպէս տեղի ունեցաւ Լոզանի մէջ...

Ահա՛, այս էր ընդհանուր գծով, հայկական հարցի վիճակը, երբ՝ Կիլիկեան հողին վրայ, անգամ մըն ալ հայ ժողովուրդի

հոգերուն լծուող Հնչակեան կազմակերպութիւնը, իր շրջանային պաշտօնական մարմիններով, այս անգամ պաշտօնապէս, Կիլիկեան հայութեան ղեկավարներու սեղանին վրայ կը տանէր նոյն հարցը, ինչ որ անոր անդամներէն Մաթէ, ժամանակ առաջ չափ որոշ պատճառներով տարած էր անհատապէս։

«Ինքնավար Կիլիկիոյ» հարցը, որ ինչպէս լսեցինք Զէյթունցի Արթինի հետ Մաթէի ունեցած մտերմիկ խօսակցութենէն, մեծ հայասէրին Զօր. Պրէմոնի յղացումով պէտք է եղերուէր «Կիլիկեան ժողովուրդներու տեղական ինքնավարութիւն» տիպաւորով, որ կարելի պիտի դառնար մեծամասնութիւն կազմող Հայուն, մնացեալ ժողովուրդները առանց ցեղի ու կրօնի խտրութեան, սիրաշահելովը, ընդ հոգաւարութեամբ Թրանսայի... Այսպիսով հայասէր Ֆրանսացին կը հաւատար, թէ հաշտութեան ժողովը դրուած պիտի ըլլար կաւաւում իրողութեան մը առջեւ, ու պիտի չկրնար մերժել նաեւ Թրանսա, իրմէ խնդրուած հոգատարութիւնը, որ արդէն, իր բաղձանքն ու իրաւունքն էր։ Մաթէ մերժուած էր, ծիծաղով դիմաւորած էին զինքը այն ատեն։ Բայց այս անգամ երբ բոթարեր շուկները կ'ուժեղանային, դառնալով փաստացի դժնդակ իրողութիւն, երբ Բարիզի ու Կիլիկիոյ մեր ղեկավարները, այլևս չփոթութեան մասնուեցան, ու մանաւանդ հայ ժողովուրդի մեծ բարեկամը, նոյնիսկ մոռնալով իր դիրքի փափկութիւնը, ինքզինքը վտանգելու գնով — ինչ որ յետոյ տեղի ունեցաւ ետ կանչուելով — անգամ մըն ալ վերանորոգեց իր թելադրութիւնը, այս անգամ սակայն, կայծակնային շարժման մը, խրատը կցելով։ Ազգուեցան մեր ղեկավարները, և տիրող մութին ու սև մառախուղին մէջէն պլպլացող յոյսի նոր աստղ մը նկատեցին եկած թելադրանքը ու փարեցան անոր, մինչ պաշտօնական Թրանսան ևս, այդ օրերուն, իր արտաքին գործոց նախարարին Պրիանի բերնով կը յայտարարէր ի լուր աշխարհի. Մեք Կիլիկիոյ մեջ ռաիւտ ու բարեկամներ ունիմք որ չենք կրնար լքել։ Մեք ապաւինող եւ մեք վար դնող ժողովուրդներ կան, զոր չենք կրնար առանձին ձգել...»։

Հայ ժողովուրդի մեծերը, այլևս հաւատացին դաւադրութեան ու վտանգին: Անոնց համար այլևս ճշմարտութիւն դարձաւ որ՝ «Հայկական հարցը դուրս ձգուած է Եւրոպայէն, նկատուելով Ռուսական հարց, ու կապուելով Ռուսական ճակատադրին»: Ուրեմն՝ անոնք որոշեցին ճարտարօրէն թեքիլ կորստեաւ հեղեղէն քշող հայ հողերէն գոնէ պզտիկ մաս մը փրկելու ու հայ բեկորները անոր վրայ ամփոփելու մտահոգութեամբ, մինչև որ ապագան լուսաւորուէր ու պայծառանար...:

Արեան ծովերէն մազապուր խալսած ժողովուրդը, այս նոր շփոթութեան ժխորէն ցնցուած, ներքին խորունկ դառնութիւն մը ու սոսկումի պոռթկումն էր որ արտաբերեց, բոլորուելով ու տրամադրուելով յուսաածո այս նոր շարժումին, և ջղային թափով մը, բայց զուսպ ու հնազանդ, պարտադրեց ու քաջալերեց իր մեծերը որ լքեն Խորոզ միամիտ ու խօլական երազները, ընթացք տալով ծրագրի մը՝ որ աւելի շօշափելի կարելիութիւններ ունէր և կը ծնէր տեղական գոյ պայմաններէն...:

Այս ընդհանուր համաձայնութեան վրայ էր որ, մեր ղեկավարութիւնը շարժեցաւ, մարմնաւորուած բաղձանք նկատելով «Ինքնավար Կիլիկիան»: Կուսակցութիւններ, առաջին օրերուն պահ մը մոռցան ամէն վէճ, ու միացան իրարու, կազմելով «Միջկուսակցային մարմին մը, որ շատ բնական ու ձեռնհաս մարմինն ու ոյժն էր, որ կրնար կռթնիլ ժողովուրդեան ամէն խաւերուն, անոնցմէ քաղելով իր ոյժի հիւթն ու կենսունակութիւնը, ստանձնելու համար Կիլիկեան հողին պաշտպանութիւնն ու պատասխանատուութիւնը:

Մինչդեռ ազգային մարմիններ, այն ատեն գոյութիւն առնող «Դերագոյն ժողովը» իբր օրէնսդիր, եւ «Ազգային Միութիւնը» իբր գործադիր մարմին, պէտք էր գործէին կազմելով կառավարութիւնը երկրին...:

Այս շարժումը, կարգն ու կարգադրութիւնը, 1919ի ձմեռէն սկսող հայկական դատի դաւադրման փաստացի մերկացումէն կը ծնէր, ճարահատ պարտադրութիւն մըն էր ան, որ երբեք

հայկական հարցը հաշտութեան դերագոյն ժողովին տանող մեր զոյգ պատուիրակութեանց աշխատանքը խաչաձևող ու զայն հարուածող բնոյթ չունէր, երբ՝ այլևս այդ ամէնը դարձեր էին աչքկապուկ ձեականութիւն... Ու այս բանին համար ա՛լ, առաջին օրերուն ոչ մէկ ընդդիմադիր գտնուեցաւ և ամէնքը ձեռք տուին իրարու, որոշելով Բարիզի զոյգ պատուիրակութիւններէն անջատ, ու նոյնիսկ անոնցմէ գաղտնի — ալսպէս կը պահանջէր անոնց դիրքն ու պաշտօնը — ընթացք տալ շարժումին...:

Ահա՛, թէ ի՛նչպէս, ի՛նչ պայմաններու առջև և ի՛նչ ճարահատ ստիպողականութեամբ ծնունդ առաւ «Ինքնավար Կիլիկիոյ» հարցը, որ անգամ մըն ալ կը կրկնենք, պէտք էր իր մէջ խտացներ ու պարփակէր Կիլիկեան հողին կապուող ժողովուրդը, առանց կրօնի ու ցեղային խտրութեան...:

Եղա՞ւ այդպէս, լաւ գործեցի՞ն մեր մեծերը...: Պիտի տեսնենք...:

Կ Ի Լ Ի Կ Ի Ա Ն Ի Ր Ն Ե Ր Ք Ի Ն Ո Վ

Բայց հայկական հարցի քաղաքական արտաքին վիճակը անցողակի գիտնալէ ետք, պէտք է նաև գիտնալ շարժման վայրին, Կիլիկեան հողամասին, ներքին բացառիկ վիճակն ալ:

1918էն ի վեր, Կիլիկեան հողին վրայ լեցուած ու անոր կապուած էր 150 հազար հայութիւն: Ժողովուրդ մը՝ որ հոգեպէս ու ըմբռնումով հին հայը չէր այլևս: Ան մնացորդն էր հայկական ընդհաւուր եղեռնի հեղեղէն քշող ու մահացող մէկ ու կէս միլիոն հայութեան, որ զուլումի դարհուրանքներուն մէջ մահը տեսներ, տառապանքի մէջ թրծուեր, ջիղ ու ոսկոր դարձեր էր: Ան՝ այլևս, վտանգէն ու արիւնէն չէր խրտչէր, վախ ու զոյ չէր զգար անոնցմէ, ընդհակառակը, ո՛ւր կոխ ու արիւն տեսնէր, հոն կը խուժէր, հերիք էր որ այդ կրակը իր վրիժակէզ սրտին հետ խօսէր, թշնամին զգետնելու ծառայէր: Ու ան՝ յաղթանակին բերած իրաւունքներովը զօրացած, եւ ապագայէն

վատան, եկեր հանգչեր ու ժողովուրդներ էր ա՛յն հողին վրայ, որ պատմականորէն իրենն էր, և որուն համար յաղթական Եւրոպան, դարձնալ՝ «քուկդ է» ըսած էր:

Այնթապ, Մարաշ, Զէյթուն, Հաճըն, Սիւ, Տէօրթ Եօլ, Մերսին, Թարսուս և Ատանա, իրենց բաղձաթիւ գաւառակներով ու գիւղերով, սկսեցին վերհիմնել, կաղնուրուիլ ու ամրանալ...

Հին արհեստները, հողը, վերսկսեցին արտադրել նոր թափով: Դպրոցներն ու սրբանոցները լեցուցին էին նոր սերունդով, անոր մտքին հեռ, հողին ևս, հզօրացնող նոր տիպի դաստիարակութիւնով մը յաջորդ սերունդը պատրաստելու համար: Առեւտուրի շուկաները, շարժումի նոր հնոցներու վերածուցին էին: Թալանուած հայ ժողովուրդը չա՛տ բաներու պէտք ունէր: Պապենական հողերուն ու կալուածներուն վերագրաւումը, աշխատող իր բազկին չնորհիւ, դրամ հայթայթեցին իրեն Մանաւանդ, արտասահման պանդխտող հայութիւնը՝ հարստութիւն մը հոսեցուցեր էր հոն: Այս ամէնուն իրր արդիւնք՝ Կիլիկիան մօտաւոր Եւրոպային համար արտածման ու ներածման լաւագոյն շուկայ մը դարձեր էր:

1919ի Քէմալական շարժումի սկզբնաւորութեան հետ սակայն, երբ Կիլիկիան ևս կը դառնար ազգայնական Թուրքիոյ յարձակման առարկայ, անակնկալօրէն, վերստին ալեկոծեցաւ Կիլիկեան հայութիւնը, բնաջնջման նոր սպառնալիքի ու վտանգի առջև գտնելով ինքզինքը: Բայց, ինչպէս ըսինք, 1919ի հայը, 1915ի ժողովուրդը չէր: Այս անգամ ան շուտով փարեցաւ զէնքին, ցոլելով ու ճակատելով թշնամուն դէմ: Այնթապ, Մարաշ, Զէյթուն և Հաճըն ֆրանսական դրօշին թակ, մէկ մէկ անառիկ բերդերու վերածուցան, ու այդպէս ալ պիտի մնային, եթէ երբեք, ներքին ցաւալի պատճառներ, ֆրանսական ու անգլիական պատիւին անհամապատասխան ձեռով մը, չգային փշրել ընդդիմութեան այդ ամբողջները, որոնք յաղթանակներով ինկան...

Մարաշ, թշնամին ծունկի բերող կռիւէ մը հտք, իրր հե-

ռեանք ֆրանսական ուժերու անհասկնալի մէկ նահանջին, ինկաւ աղէտալի վախճանով մը, որուն հետ, միեւնոյն ատեն, կը պայթէր Հայէպի ջարդը, դարբնուած՝ Անգլիական գործակալ Էմիր Սայասլի կառավարութեան կողմէ, որ նպատակ ունէր բաժնել 6000ի հասնող գրաւման բանակի փոքր ու անբաւարար ոյժը: Թէեւ՝ ֆրանսական հրամանատարութիւնը, շուտով ըմբռնելով կացութեան փափկութիւնը, ամէն կողմ զինեց կռուի ընդունակ հայ ուժերը, օգտուելով անոնց տեղային պայմաններու փորձառութենէն ու կռուելու ընդունակութիւններէն:

Բայց, հակառակ այս ամէն միջոցառումներուն, անակնկալօրէն, ցաւալի երեւոյթ մը նշարուեցաւ ներսն ու դուրսը, ֆրանսական շրջանակներու մէջ, որ ցաւ ու վիշտ պատճառեց հայութեան: Ֆրանսական իշխանութիւնը, բանակը մանաւանդ, իր քայլերուն մէջ զրաւ վարանոտ, անվճարական ու երբեմն ալ փոփոխամիտ վիճակ մը, որուն հետ պարզուեցաւ յարաբերութեանց որոշ թուլացում մը հայ և ֆրանսական քաղաքային իշխանութեանց միջև, որ նոյնպէս կը մնար անլուծելի, մինչև որ՝ Եւրոպայէն հասնող նոր լուրեր, ցոյց տուին ու հաստատեցին որ, Ֆրանսայի մէջ ա՛լ հոսանքի մը կողմէ, համակիր թեքում մը գոյացեր էր դէպի Թուրքիա, անշուշտ վար չմնալու համար Անգլիայէն՝ որուն դէմ, ամէն զինով Կիլիկիան պահելու կողմնակիցներ, դժուարութեանց մատուցել էին: Անոնց անբաղձալի այս երկուութիւնը, կը քաջալերէր նոր Թուրքիան, որ ժաւաւ սիրտ առնելով ու պաշարման տակ ձգելով Այնթապը, Հաճընն ու Զէյթունը, իջեր էր Կիլիկեան դաշտ, կտրելով դաշտային քաղաքներու հաղորդակցութեանց ճամբաները: Քաղաքներու թուրք ազգաբնակչութիւնն ևս, լքելով իր տունն ու ժողովրդը, փախեր էր միանալով պաշարող ուժերուն, ստուարացնելով անոնց շարքերը: Ինքնապաշտպանութեան ճակատները և քաղաքները մնացեր էին հայոց ձեռքը: Թէեւ, ֆրանսական զրաւման բանակը, կը շարունակէր թարափել իր հովանաւորութիւնը հայոց վրայ, ստեղծելով տեսակ մը հաւասարակշռութիւն, չթողելով որ

այլևս թրջական պաշարող բանակը յառաջանար, և ոչ ա՛լ կը թողէր, որ հայկական զորհներ կամ ֆր. բանակը ինք՝ անձնապէս թշնամին դուրս նետէին Կիլիկեան հողէն:

Հասկցուեցաւ ուրեմն, որ Ֆրանսայի մէջ ևս պայքարող կողմեր կային, Կիլիկիան սիրողներ ու անկէ բաժնուիլ չուզողներ, և ուրիշներ, որոնք Կիլիկիոյ համար չէին ուզեր պայքարը երկարել ու նոր զոհողութիւններու տակ ղնել Ֆրանսան: Այս երկու կողմերն ալ, իրենց համակիրներն ունէին Կիլիկեան հողին վրայ: Աներեւոյթ գործունէութիւն մը կար ուրեմն, որուն արդիւնքներն էին փոփոխակի ազէկ ու գէշ այն վերաբերումները, զոր ցոյց կու տային Ֆրանսական հրամանատարներն ու սպաները:

Այս մրցակցութեան զոհուեցաւ նաեւ հայկական Լէգէոնը, որուն ուժերը տակաւ սպառիլ սկսած էին: Բայց արձակուողներ կը մնային հոն, չուզելով բաժնուիլ ցեղին ճակատադէն ու այն նպատակէն, որուն համար հապշտապ, կտրելով ծովերն ու ցամաքները, եկեր էին ազգին ու հայրենիքին ծառայելու...:

Այս մրցակցութեան պատճառաւ էր նաեւ որ, պատերազմի տևողութեան, լեռներու վրայ ապրող հայդուկները, իրենց շեկավար քաջերով անգործութեան դատապարտուել էին: Թէև հակառակ բոլոր այս անմխիթար երեւոյթներուն, ժողովուրդը կը մնար հոգեպէս տրամադիր, տնտեսապէս գրեթէ կազդուրուած, ինքնակամ նուիրում մը ունէր ան դէպի նպատակ, մտատանջուելով առաւելապէս հայրենիքի մը տիրացման ծանր հոգեբով:

Ահա՛, այս էր Կիլիկիոյ ներքին վիճակն ևս, երբ 1920ի Մայիսի առաջին օրերուն, Աղգ. Միութեան սեղանին վրայ զրուեցաւ «Ինքնավար Կիլիկիոյ» հռչակման հարցը, որ ինչպէս պիտի տեսնենք, վերջին փորձն էր ան, հայ ժողովուրդին ապաստան տուող անկիւն մը ձեռք բերելու նպատակաւ...:

ԻՆՉ ԾՐԱԳԻՐ ՈՒՆԷՐ ԱՆ ԵՒ ԻՆՉՊԷՍ ԸՆԹԱՅՔ ՏՐՈՒԵՑԱԻ ԱՅԴ ԾՐԱԳՐԻՆ

Ֆրանսացի «Կիլիկիոյ» բարեկամներուն թելադրութեամբը, Լէգէոնական երկու հայ սպաներու կողմէ պատրաստուած էր գործունէութեան ծրագիր-ուղեցոյց մը, որուն մէջ մեզ համար կարեւոր էին հետեւեալ պայմանները. —

1. — Յարանուանութեանց պետերուն, քաղաքական կազմակերպութեանց և այլ միութիւններու մասնակցութեամբ կազմել ժողով մը — արդէն գոյութիւն ունեցող «Գերագոյն ժողով»-ին կ'ակնարկուի — և անոր նախաձեռնութեամբ հրաւիրել Կիլիկիոյ բնակչութեան բազկացուցիչ բոլոր ժողովները «ներկայացուցչական գերագոյն ժողով»ի մը, հոն՝ ընդհանուրին մասնակցութիւնը ապահովելէ ետք, հռչակել «Ֆրանսական հովանաւորութեան» օգտին, Կիլիկեան ժողովուրդներու տեղական ինքնավարութիւնը:

2. — Այդ ժողովին մէջ՝ քուէարկութեամբ ընտրել պատկառելի դէմքերէ բազկացող ներկայացուցչական նոր պատգամաւորութիւն մը, անմիջապէս ղրկելով զայն Եւրոպա, պետութիւններուն ներկայանալու և ներկայացնելու համար ինքնավարութեան պաշտօնադիրը:

3. — Նոյն այդ ժողովէն ընտրել, երկրորդ կառավարող գործադիր մարմինը, իւրաքանչիւր ժողովի համապատասխան ներկայացուցիչներէ, — նախարարական ժողով — որ իր բնակութիւնը հաստատելով չէղք չէնքի մը մէջ, պատրաստուի վարելու երկրին գործերը, ինքզինքը ղնելով Ֆրանսական իշխանութեան հրամանին տակ, առանց հիմին գործուեցուցիչ արգիլելու, չեղծանելու համար զինազարդի պայմաններ:

4. — Իսկոյն հռչակել զօրաշարժ՝ կազմելով բանակ մը ու ղնելով զայն Ֆրանսական զինուորական իշխանութեան տրամադրութեան տակ, խնդրելով որ, հոգացուն անոր զինուորա-

կան պիտոյքներն ու գործածուի ան՝ երկրին սահմաններուն պաշտպանութեանը համար:

5. — Խնդրել ֆրանսական իշխանութենէն, իսկոյն բանակին և քաղաքային նոր իշխանութեան հաշույն ծախսել երկրին պետական հասոյթները, պակասը լրացնելով փոխատուութեամբ մը, ի հաշիւ նորակազմ պետութեան...:

Գծուած ուղեցոյց ծրագրին այս մասը կը լրացուէր «կայծակնային» լուրջ շարժումի մը յանձնարարութեամբ, միջոց ու պատեհութիւն տալու համար Եւրոպական պետութիւններուն, որպէսզի մինչեւ Օգոստոս 10ի զումարելի Սեվրի հաշտութեան գերագոյն ժողովը, բանակցութիւններով համաձայնութեան մը գային, ինչպէս սովորութիւն և օրէնք եղած է պետութիւններու միջև...:

*
* *
*

Ուրեմն՝ համաձայն այդ ծրագրին, Կիլիկիոյ Թուրքերն ևս պիտի մօնէին բաղկացուցիչ տարրերու շարքին մէջ, իբր իրաւատէր, մասնակցելով պետական կառուցուածքին: Այս պարագան, այնքան ծանրակշիռ էր, որ ո՛չ միայն պիտի հանդուրժէր հայը Թուրքին ներկայութեանը, այլ նաեւ, առիթ մը պիտի ըլլար ատիկա, որպէսզի զրացի թշնամի պետութիւնը մշտապէս խառնուէր Կիլիկիոյ իշխանութեան ներքին գործերուն, անհամաձայնութեան ու պառակտումի օճախի մը վերածելով զայն: Ո՛չ մէկ մարմին ու ղեկավար չէին կրնար ստանձնել այդպիսի մեծ պատասխանատուութիւն մը, հաւաքականութեան մը և երկրի մը ճակատագիրը զննելով անապահով դրութեան մը մէջ: Ահա՛ թէ ինչո՞ւ հայ ազգային միութիւնը, և յետոյ ալ, ներկայացուցչական ժողովը մերժեցին այդ պայմանը, որուն համար ո՛չ ոք պիտի մեղադրէր զիրենք, եթէ երբեք, Կիլիկիոյ մէջ, այդ օրերուն զոյութիւն ունեցող իրավիճակը ձեռնառու չըլլար նպաստաւոր որոշման մը, քան այն որոշումը՝ որ տրուեցաւ վերոյայտ առարկութիւններով: Բացի այս, ա՛յո կամ ո՛չ, վճիռ մը արձակելու հա-

մար, Ազգային Միութեան հետապնդած ձգձգող ընթացքը վտանգեց ամբողջական գործին յաջողութիւնը, ինչպէս պիտի տեսնենք քիչ վերջ:

Թէ կարելիութիւններ կայի՞ն հանդուրժելու ծանրակշիռ այդ պայմանին, քիչ ետք անոր ալ պատասխանելու առիթ պիտի ունենանք երբ կարգը մեր ղիտողութիւններուն դայ: Այժմ տեսնենք թէ, որո՞նք էին Կիլիկիան ներկայացնող բաղկացուցիչ տարրերը և ի՞նչ թիւ կը ներկայացնէին անոնք, որպէսզի հարցին պայծառօրէն հայի ընթերցողը:

Այն ատեն՝ Կիլիկիա ըսելով կը հասկցուէր Մերսինի մօտ «Էրմէնիկ» լեռէն սկսող Տաւրոսեան լեռնաշղթան, որ կ'երկարէր ու կը խորանար դէպի հայկական վեց նահանգները, իր մէջ առնելով Սիս, Հաճըն, Չէյթուն և Մարաշ քաղաքները, յետոյ անցնելով Ամասոսի գիծը, կը վերջանար Սուրիոյ սահմանագիծին վրայ Ադէքսանդրէթի քով: Ի վեր Միջերկրական ծովով, իր զրկաց մէջն առնելով Տէօթ-Եօն ու Դաշտային Կիլիկիան: Այս հողամասին բնիկ տարրերն էին Հայեր հին և նոր՝ 158,000, Թուրքեր՝ 93,000, Քիւրտեր՝ 39000, Չէրքէզ՝ 13,200, Պարսիկ՝ 4,400, Ֆէլլահ՝ 56,000, Յոյն՝ 46,000, Ասորի՝ 12,000: Ժողովուրդներու այս թիւը բաժնելով երկուքի, իրարու անհամակիր կամ թշնամի կողմերու, կ'ուսնանաք հետեւեալը:

Հայ	158,000	Թուրքեր	93,000
Յոյն	46,200	Քիւրտերու կէսը	19,800
Ասորի	12,000	Պարսիկք չէզոք են	
Ֆէլլահ	56,000	Չէրքէզք » »	
Քիւրտերու կէսը	19,800		
	<u>292,000</u>		<u>112,800</u>

Ուրեմն՝ 112ի դէմ 292 հազար գերակշռութիւն մը:

Հայ «Ազգային Միութիւն»ը, որուն մէջ ղեկավարի ազդեցութեամբ յայտնի տեղ գրաւած էր Բարիզի հայ զոյգ պատուիրակութեանց Կիլիկիոյ ընդհանուր ներկայացուցիչը, հակառակ հարցին ստիպողականութեան, չկրցաւ կառավարել գործը, պատ-

ձառ դառնալով երկար ժամավաճառութեան, հազիւ կարողանալով Օգոստոս 4ին եզրակացութեան մը գալ, թուրք տարրը Կիլիկիոյ ընդհանրութեան շարքէն դուրս ձգելով*), գումարեց զուտ Բրիտանիայ ներկայացուցիչներով «ներկայացուցչական» անուանուած ժողով մը, որ ձեւափոխուած բանաձեւով մը հռչակեց Կիլիկիան ինքնավարութիւնը, անոր տալով «Ֆրանսական հովանաւորութեան տակ, Կիլիկիան միջֆրիսոնեական ինքնավարութիւն մը հանունը. առանց սակայն, լրացնելու ինքնավարութեան մը հիմունքը կազմող միւս պայմանները: Անտեսուեցաւ մանաւանդ ծրագրի Յրդ պայմանը, և ընտրուող նախարարական կազմը միայն հայեր եղան: Նախարարապետի պաշտօնն ևս անհնազանդէն Բարիդի լիազօրը ինք ստանձնեց և կառավարական շէնքն ու իշխանութիւնը գրաւելու ձեռք, գործին ընթացք արուեցաւ, 5 Օգոստոս 1920 կէսօրէ ետք ժամը 3ին, ներկայանալով Կիլիկիոյ գրաւման ֆրանսական իշխանութեանց...:

Արդիւնքը եղաւ կատարեալ ձախողանք մը, որովհետեւ, շատ ուշացած էր շարժումը, և արդէն Դաշնակիցներ ու Թուրքիա՝ համաձայնեց և խմբագրեց էին դաշնագիրը, որ վեց օր ետք ստորագրուեցաւ, Թուրքիոյ վերադարձնելով Կիլիկիան...:

Հոս՝ հետաքրքրական է լսել շարժումին բարեկամ մեծ ֆրանսացիին պատասխան խօսքը, երբ «ինքնավար Կիլիկիոյ նախարարապետը կը ներկայացնէր պաշտօնագիրը:

«Սիրով կ'ընդունեմ, և այս վայրկեանին հեռագրաւ կը փոխանակեմ ձեր դիմումը իմ կառավարութեան», կ'ըսէ ու կ'աւելցնէ.

«Գեղեցիկ մտածում մըն է այս, որ գէշ դատաւորուած ու շատ ուշը մնացած է...:

Օգոստոս 6ին, ֆրանսական իշխանութիւնք, անշուշտ վերին հրամանի մը հետեանք՝ իրենց յարաբերութիւնները խզեցին

*) Կիլիկիոյ զօտիւնը բուրժուադեմոկրատիայի փախած եւ «Միլի» օրացնը, գոյութիւն ունեցողը խառնածին բրիտիւններէ միայն:

«Հայ Ազգային Միութեան» և ի մասնաւորի Բարիդի հայ պատուիրակութեանց Կիլիկիոյ ընդհանուր ներկայացուցչութեան հետ, յարաբերութեան մտնելով Յարանուանութեանց հոգեւոր պետերուն հետ...:

Հայը՝ Կիլիկիոյ մէջ, այլեւս կրօնական համայնք էր...:

Դ Ի Տ Ո Ղ Ո Ի Թ Ի Ի Ն Ն Ե Ր

Դէպքերուն ակնառեւ՝ անկողմնակալ վկայութեամբ՝ «Կիլիկիան ինքնավարութեան» փորձին և առնուած քայլերուն անցողակի պատկերը տալէ ետք, որոնք «հայկական հարց»ի վերջին անմխիթար երեւոյթներուն և Կիլիկիոյ ներքին բացառիկ վիճակին մանրամասնութիւններովը լուսաբանուած են, մեր աշխատութիւնը անկատար պիտի մնար, եթէ երբեք անտեսելիք կարգ մը ճշմարտութիւններ, որոնք անպարտկելի իրողութիւններ ըլլալով, պէտք է որ ըսուին ու յանձնուին հայ գրքին...:

Նախ՝ պէտք է գիտնանք, թէ, ի՞նչ աղբիւրէ եկաւ այդ առաջարկը, և ի՞նչ լրջութիւն կը ներկայացնէր ան:

— Ֆրանսայի մէջ. Կիլիկիան հոգեբը «պահելու կամ լքելու» պայքարէն ձեւաւ ան, որոնց երկու թեքերը ունէին իրենց առարկութիւնները:

Կիլիկիան լքելու կողմնակիցներ, Սարօ, Ֆրանքլին Պոյիօն, Բիէր Լօթի և ուրիշներ, տեսնելով Անգլիոյ դաւադրութիւնը, որուն կը կռթնէր և որմէ կը քաջալերուէր Քէմալական Թուրքիա, Ֆրանսայի և Թուրքիոյ միջև մեծածախս կռուի ու պայքարի մը շարունակութիւնը կը նախատեսէին և կ'առարկէին թէ՛ Ֆրանսա չկրնար այլեւս նոր զոհողութիւններու տուալ, Կիլիկիոյ մէջ տարուակելով երկարատեւ նոր կոխ մը, որ տաս տուղ պիտի արժէր, Ֆրանսայի պարտադրելով մեծապէս, զինուորական ուժի մը սահմանումը Կիլիկիան սահմաններուն վրայ: Ու անոնք՝ Սուրիան փրկելու համար, կ'առաջարկէին Կիլիկիան վերադարձնել Թուրքերուն:

Միւս կողմը, անոնք՝ որոնք «ամէն գնով Կիլիկիան պա-

հերոս կողմնակիցներ էին, կ'ընդդիմախօսէին փաստելով որ՝ «կիրիկիան» իր հարսուրիւններով եւ աշխարհագրական նպաստաւոր իր դիրքով փոխանցման շրջանէ մը ետք, կը դառնայ ինքնաբերաւ իսկ հոն գտնուող ժողովուրդը, մեծամասնութեամբ հայ, ի վիճակի է կազմել ու պահել տեղական բանակ մը, որ շուտով պիտի գրաւէր Ֆրանսական պաշտպանութեան բանակին տեղը, այսպէսով՝ կիրիկիան վերածելով ամրակուռ եւ ծաղկեալ երկրի մը, դառնալով առ ու ծախի կաբէլուր եւ հասութաբէր շուկայ մը Ֆրանսայի համար»:

Ինչպէս ըսած ենք ուրիշ տեղեր կրկնենք, որ վերջիններն ու անոնց կիրիկիոյ մէջ գտնուող կողմնակիցներն էին, որ «Ինքնավար կիրիկիոյ» գաղափարն յղացան ու զայն բանաձեւելով, զարաւորի միջոցներով, զրկեցին «Հայ Ազգային Միութեան» սեղանին վրայ: Ահա՛, թէ ինչո՞ւ այդ բանաձեւը իր մէջ կը խտացնէր խոր մտածուած պայմաններու հետ, բանակի մը կազմութեան եւ տնտեսական աղբիւրի մը հիմնարկութեան պայմանները, որոնք սերտ առնչութիւն ունէին Ֆրանսայի մէջ հակառակորդ կողմը լռեցնելու իրենց փաստերուն հետ: Հետեւաբար, հայ ղեկավարներ, ըմբռնելով առաջարկին լրջութիւնը, ընթացք տուին անոր, որուն համար ո՛չ մէկ առարկութիւն ո՛ւնէ կողմէ. բացի այն՝ որ եթէ երբեք առաջարկը լուրջ եւ ընդունելի նկատուեցաւ, ինչո՞ւ ուրեմն չլրացուեցան անոր հիմնական պայմանները թերացումներ՝ որոնք այս փորձն ալ ձախողեցուցին, անարժէք ու ծաղրելի դարձնելով չարժուածը, որ իրաւամբ՝ ո՛չ մէկ հիմ ու զրամագլուխ կը ներկայացնէր, որովհետեւ, ներկայացուցչական ժողովը, չէր ներկայացնէր կիրիկեան ժողովուրդներու լրիւ ձայնը, եւ ատոր համար ալ՝ երբ «Գործադիր Մարմին»ը—նախարարութիւն—ընտրուեցաւ, ոչ մէկ թեկնածու կարելի եղաւ գտնել բաղկացուցիչ քրիստոնեայ եւ իսլամ տարբերէն: Կազմուածը ուրեմն թերի էր, որուն գլուխը՝ վարչապետի անձին ընտրութիւնը, անբնական էր: Վարչապետը, մինչեւ վերջն ալ Բարիզի հայ պատուիրակութեանց կիրիկիոյ ընդհանուր ներկայացուցիչն էր, ուրիշ

պաշտօն չէր կրնար ստանձնել, որքան տառն կը պահէր հինը:

Կիրիկեցի ալ չէր ան՝ քանի որ ներկայացուցիչ պաշտօնեան էր կիրիկիայէն անջատուած մեծ Հայաստանին: Ինչպէ՞ս կրնար «Միացեալ եւ անկախ» մեծ Հայաստան մը պահանջող պաշտօնական անձնաւորութիւն մը, թէ՛ մէկը եւ թէ՛ միւսը պահանջողի զլիւսւոր դերն ստանձնել: Այսպէսով անձնապէս ալ անհամակրելի եւ անբաղձալի դառնալով ֆր. շրջանակներու մէջ:

Ներկայացուցչական ժողովէն, «Ինքնավար կիրիկիոյ անուսնով խօսելու իրաւասութիւն ունեցող նոր պատուիրակութիւն»-ն եւ չընտրուեցաւ, եւ հետեւաբար, գործը վերածուեցաւ առեւտրական ապսպրանքի մը, որ թուղթին վստահելով փոստին յանձնուեցաւ:

Իսկ բանակի մը կազմութիւնը՝ որ բուն զրամագլուխն ու հիմը պիտի ըլլար նոր շէնքին, զօրաւոր փաստ մը դառնալով «Ինքնավար կիրիկիոյ» պաշտպաններուն ձեռքը, խօսքն անգամ չեղաւ, հակառակ անոր որ՝ այդ օրերուն, «Միլիաներու զուէր» մը կազմին արտօնութեամբ, առիթը տրուած էր ինքնին...: Չկրցինք օգտագործել առիթը եւ ատոր համար ալ զօրավարներու բերնէն ականջալուր եղանք ծանր մեղադրանքներու: Չպիտի մոռցուի Զօր. Տ. ի նշանակալից խօսքը:

— Հայերդ կը կարծե՛մ, որ այս զինուորները — ականարկութիւն ֆր. բանակի զինուորներուն — հայրենիք, ծնողք, նշանակ, կիւն ու զաւակ չունի՞ն. ապագայի վրայ խորհելու պէտք չէ՞ն զգար, եւ պարտական եմ այս հողին սահմանները պաշտպանել. որպէսզի դուք ներսը առեւտուր բնէք, հարսանաք, հարսանիք ու քե՛նք բնէք...: Ու արդարեւ, առանց բանակի մը գոյութեան, թուղթով ու խօսքով անկախութիւն հռչակելու քայլն առնել, առնուազն միամիտ գործ կրնար ըլլալ, ու այդպէս ալ նկատուեցաւ...:

Չխորհուեցաւ, թէ երկրին զրաւման բանակը, բանակն էր կառավարութեան մը, որ զինադադարի պայմանագրութեամբ, յանձնառութիւններ ունէր, որոնցմէ չէր կրնար բաժնուիլ, եւ որպէսզի պատասխանատուութիւն բերող զանցառութեան մը

առջև չգրուի, եղած յանձնարարութեամբ՝ պայման դրուած էր որ, «Ինքնավար Կիլիկիոյ» քննարկի դահլիճը իր բնակութիւնն հաստատե չեզոք շէնքի մը մէջ, ինքզինքն դնելով Ֆրանսական իշխանութեան հրամաններուն տակ...

Մենք հակառակն ըրինք, ու անուանուեցանք «Տօնքիշօթ»-ներ: Վեց հոգիով կառավարչատուն ու պաշտօն գրաւելու խաղը խաղցանք, իսկապէս «Տօնքիշօթ»-եան շարժումներով ու արտայայտութիւններով:

— Պ. ոստիկանապետ... պ. դատաւոր... կամ ժանտրմորի պեռ, այս վայրկեանէն սկսեալ, «Կիլիկիան Միջքրիստոնէական ինքնավար հանրապետութեան» հրամաններուն տակն էք, կամ ընդունեցէք այս պայմանը և շարունակեցէք պաշտօնիդ, եւ կամ հրաժարեցէք ու հեռացէք ձեր տեղէն...

Ու այս պաշտօնը տրուած էր «Զինուորական նախարարի» տիտղոսն ունեցող անձի մը՝ որո՞ւն ետեւ մէկ հայ զինուորի չուքն անգամ չկար: Ազգերու պատմութեան մէջ շատ անուններով կառավարութիւններ կազմուեց, եկեր ու գացեր են, բայց չէ յսուած ու արձանագրուած պետութեան մը անունը՝ որ հռչակուած ըլլար ժողովուրդներու կրօնքին անունով: Այդ անրնական նորութեան հեղինակն եւս մենք եղանք, առանց խորհելու թէ՛ «Միջքրիստոնէական ինքնավար հանրապետութիւն» անունը ինքնին կը բացառէր անհրաժեշտ ժողովուրդին յարաբերական ներքին կապի թուլութիւնը, նոյնիսկ թշնամական հանգամանքը, որ եթէ գոյութիւն չունէր իսկ՝ այս քայլերով պիտի ստեղծուէր: Որովհետեւ «Կրօնի անուցով» իրաւունք բաշխող նորակազմ հանրապետութիւնը՝ թշնամութիւն ցանող զոյութիւն մը պիտի ըլլար, իր արարքով պայքարի հրաւէր մը դառնալով, իրմէ դուրս ձգուած ոչ Քրիստոնեայ ժողովուրդներուն ուղղուած: Այս վերջինները տակաւ պիտի մղուէին մօտենալու թուրք մեծ զանգուածին, միացեալ ձեւատով կռուելու համար «Քրիստոնեայ» հանրապետութեան դէմ:

Ի՞նչ բան մղեց մեր ղեկավարները, անօրինակ ու անարա-

մարան այդ անունը ընտրելու, երբ մինչեւ իսկ մատնանշուող զանցառութիւններով, զուտ «Հայկական Կիլիկիա» մը նուազ պիտի խրտչեցնէր թուրքը. կամ եթէ առաջարկուած ձեւ իրագործուէր նոյնութեամբ, պերճիմաստ, պարզ ու բաւարարող չէ՞ր ընդունիլ «Ինքնավար Կիլիկիա» անունը...

Հակառակ հեղինակ մեծ բարեկամին կրկնակի լուսաբանութեանց, առաջարկուած բանաձեւը — Կիլիկիան ժողովուրդներու տեղական հանրապետութիւն — առանց խոր քննութեան, մերժելու փութկոտ սխալն եւս գործուեցաւ: Կ'արժէ հոս խափնել մեծ հայաւէրին միտքն ու համոզումը պատկերացնող իր տուած այդ բացառութիւնները, ցոյց տալու համար անոր ձեռնարկին լրջութիւնն ու խորութիւնը, որ թելադրուած էր փորձառութենէ և անկեղծութենէ:

«Դուր» րնկուցելով «Կիլիկեան ժողովուրդներու տեղական ինքնավար հանրապետութեան» բանաձեւը եւ Ձեր մէջ տեղ տալով քուրճակաւու Կիլիկեան ալլաքեղ տարին, ոչի՛նչ կը կոտնցեմ: Հայր՝ այս երկրին մէջ որակով, քիւով ու հարսութեամբ միշտ տալեւն է: Մանաւանդ՝ Կիլիկիայէն փախող 80 000 քուրճ ժողովուրդը լիւթ ըլլալով իր հողն ու տեղը, կը գտնուի հայրենագութեան ա՛յն Հայերու իրաւական վիճակին մէջ, որոնք տուած են հայկ. վեց մահազոհներէ: Բարձրագոյն իրողութիւն մըն է այս՝ որ կարելի է դառնալով մը դեմ առ դեմ բերել այդ գոյ՝ երկու իրողութիւնները, եւ հաշուելաբար երբեք ժողովուրդներու փոխանակութեան ձեւով:

Երբ հաշուի առնենք Կիլիկեան հողին բնակչութեան այն ատենի թիւը, 292000 հայ՝ և Հայերու համախոհ ժողովուրդներու դէմ 112800 թուրք և իսլամ Դիւրաքու համարանքը, չուտով կը համաձայնինք մեր մեծ բարեկամին հաշիւներուն հետ, առանց նկատի առնելու նոյնիսկ՝ անկէ փախող 80000 թուրքերը:

Բոլոր այս ջանքերն ու աշխատութիւնները ապահովապէս, իրենց բոլոր թերութիւններով, տարբեր արդիւնք պիտի ունենային. եթէ երբեք՝ իր ատենին, գոնէ Յուլիս 10ին, տեղի ունե-

նար աքթը: Ժամանակը՝ այս պարագային ոսկիէն շատ աւելի թանկարժէք էր, որուն յուժմէս վաճառմը կարելի է լսել, ձեռնարկը հիմէն քանդեց . . . :

Երկար ու անախորժ պիտի ըլլար պատասխանատուութեանց մասին խօսիլ, հետեւաբար, պիտի ջանանք խօսիլ կարելիութիւններու մասին, փաստելու համար թէ՝ նոյնիսկ զուտ «հայկական ինքնավարութիւն» մը կարելի էր, եթէ երբեք՝ մինք ի վիճակի և ընդունակ ըլլայինք այդ շարժումին: Եթէ երբեք մինք՝ ամէն բանէ առաջ ու ամէն մտածումէ բարձր՝ նկատի առնէինք մեր ժողովուրդը իր բաժնուող հոսանքներով, տիրապետող կրքերուն ու ցանկութիւններուն չափանիշը գիտնայինք, և ըստ այնմ ամէնքը լռեցնող, ամէնքը միացնող ոյժ մը ստեղծելու միջոցներուն վրայ խորհէինք . . . :

Կարելի՞ էր այդ բանը . . . * :

Երբ աչքի առջև ունենանք դարձեալ 1920ի Կիլիկիան, որ միատարր իր բնակչութեամբ՝ անառարկելիօրէն հայկական էր: Որովհետեւ հայ յեղափոխական պատմութեան մէջ, առաջին անգամն էր որ 150000 հայութիւն զանգուածօրէն եկեր էին քովէ քով, և դեռ շատ աւելին կար դուրսը, որոնք մատի մէկ շարժումով պէտք էր որ Կիլիկիա վազէին: Բնազուրկ ժողովուրդ մը՝ որ վերադարձեր էր իր բնավայրը, արեւելեան նահանգները երթալու համար բայց արգիլուած էր: Հողամաս մը՝ որ պատ-

*) «Ինքնավար Կիլիկիոյ» գաղափարին ծագման, անոր իրականացման ձեռնարկներուն եւ արդիւնքին մասին մեր խօսքը կը յենու օրուան տուեալ պայմաններուն, երբ ոչ՝ եապէս դեմ եղած ենք Եւրոպայէն ներգնդուող մեր բոլոր յոյսերուն, ինչպէս դեպքեր ու իրողութիւններ յետոյ եկան ապացուցանել որ՝ «անկախ, ինքնավար կամ ազգ. տուն» ի՛նչ անուն ալ կրէր Հայուն ճոճութեամբ երթալու պիտի ըլլար ան՝ օր մը զոհուելու նոյն այդ Եւրոպայի գոնձ շահերուն . . . :

մակահորէն հայկական անուանուած հողերուն մէջ, իր աշխարհագրական դիրքով, ինքնապաշտպանութեան ամենադիւրեւար պայմանները կը ներկայացնէր, յարակից Միջերկրականով կապուելով մօտաւոր Եւրոպային: Նախ որ՝ հայկական հարցը, ընդհանուր յաղթանակին նուիրուած մեր անհաշիւ զոհողութիւններուն ու զոհաբերութեանցը անվիճելի հատուցումը նկատուած հասեր էր վերջակէտի մը, որուն առջև՝ մեր առնելիք ամենածայրայիղ ու նոյնիսկ խելառ քայլը, աշխարհի հանրային կարծիքը պիտի ունենար իրեն հետ:

Որ՝ մեզ հովանաւորող պետութեան, — Ամերիկան՝ բնաւ նկատի չունենալով — Ֆրանսայի զբաւման բանակը, կեցեր էր մեր թիկունքին, ու ան՝ չէր կրնար մեզ լքել, եթէ երբեք մինք՝ խօսէինք հայ և ֆրանսական միացեալ շահերու անունով, զործնական ապացոյցներ տալով, որ մինչև վերջը պիտի մնայինք իրեն հետ, առանց մշտակայ բեռ դառնալու: Եւ ատոր համար ալ, առաջին օրէն իսկ, կը կրկնենք՝ պէտք էր Կիլիկիոյ մէջ ունենայինք հայ բանակը, որուն համար, տրամադրելի ոյժը չէր որ կը պակսէր, և ոչ ալ նիւթականը, որ պէտք էր պայմանաւորուէր երկրին պետական հասոյթներով . . . :

Հոն պակսողը «մեծ» էր, «Առաջնորդ»ը՝ ժողովուրդին հոգիին տիրող անձը՝ ժողովրդական հերոսը՝ Զօր. Անդրանիկը պէտք էր ըլլար, որպէսզի ան՝ անգամ մըն ալ ցցուէր, կազմակերպելով ու ծնունդ տալով «ոյժ»ին՝ որ այս անգամ, յուսահատներու շարժումը, դիրքն ու խոյանքը պիտի ունենար, զառնալով պատկառազրու ու շշմեցնող ու յաղթական:

Այս պայմաններուն առջև էր Հայը Կիլիկիոյ մէջ, երբ Սարերու Արծիւը Կիլիկիա հրաւիրելու հարցը զրուեցաւ, նոյն իսկ անոր ժամանումը օրերու հարց նկատուեցաւ, բայց չեկաւ . . . : Չե՛կաւ՝ որովհետեւ ուղղուած հրաւերը զաւարդուած՝ չհասաւ իր ձեռքը, մինչդեռ անոր նոյնիսկ գաղտնի ժամանումն ու ներկայութիւնը պիտի լռեցնէր ամէնքը ու ամէն բան: Պիտի չծածկենք որ Կիլիկիոյ մէջ ալ ունեցած ենք մեր սխալները, եսերն ու

կիրքերը, որոնք խլիվի սկսեր էին, երբ կարգն եկած էր հրամանատար քննելու... :

Այս կարգէն էին, «ինքնավար Կիլիկիոյ» շարժման օրերուն, մեր ձեռքը տրուած այնքան նպաստաւոր առիթներու առջեւ, մեր զիրար խաչաձեռող, իրարու դաւող գործերն ու վերաբերումները, որոնք մահացու հետեանքներ ալ ունեցան: Յիշենք Հաճնոյ օգնութեան փութալու առիթով արշաւախումբ մը կազմելու մեզ տրուած լաւագոյն պատենոթիւնը: Առիթը նաեւ, Իւրէիլի դաշտերուն մէջ, պահակախումբեր կազմելու անսահման իրաւունքը, որոնք հրաշքներ կրնային գործել, եթէ երբեք նպատակի մը ծառայէին, օրէնքին ու օրինականութեան ընդունակ դառնային: Մինչդեռ ցաւազին օրէն, անոնք մեր լաւագոյն կողմերէն աւելի յոռի գոյնը ցուցադրելու ծառայեցին, աղէտալի իրողութիւններու և հետեանքներու առջեւ դնելով մեզ, ու մեզ հովանաւորողները:

Տեղն է որ յիշենք, մեր սոյն աշխատութեան նախորդ զուգահեռներուն մէջ յիշուած «Հերոսներու Փառատօնի» հանդէսին խօսող հերոսներէն Զէյթունցի Արամի խօսքերը.

«Զեյթուն ինկա՛ւ, որովհետեւ մեք հոն «Անդրանիկ» մը չունեինք, Ան չէ՛ր մահանար, կը կռուէր դարձեալ, ու անգամ մը ալ կը հերոսանար, երբ մեք ալ «Անդրանիկ» մը ունենայինք...»:

Եւ արգարեւ, այդ օրերուն եթէ հոն բերուէր Անդրանիկը, «ինքնավար Կիլիկիոյ» շարժումը տարբեր արդիւնք պիտի ունենար: Որովհետեւ Կիլիկիոյ հոսանքներուն ու կռուող ուժերուն մէջ, պակտող օրէնքը՝ օրինապահութեան զաղափարականը, ներդաշնակութիւնը, միութիւնն ու սէրն էր զոր պիտի զար ցանել Անդրանիկ, ինչպէս եղած էր իր բովանդակ կեանքով... :

Առաքինութիւններ ունեցող կռուի ոյժի մը գոյութեամբ, Կիլիկիոյ պէս հողի մը վրայ, ուր՝ մեր կռնակը Տաւրոսն ու Ամանոսը պիտի ունենայինք, ուր՝ Հաճինն ու Զէյթունը ունէինք, ո՛չ ոք պիտի կրնար մեր ձեռքէն խլել մեր արդար իրաւունքները... :

Փրկարար այդ հասկացողութիւնը, հասունութիւնն ու հոգեբանութիւնը պակսեցան մեր մէջ . . . : Արտաքին ու ներքին աննպաստ պայմաններ դաշնակցութիւն մը կազմեցին, ու հարուածեցին մեզ, ու մեր ճակատագիրը անգամ մըն ալ մթագնեցին, բովանդակ հայ ժողովուրդը մղելով անորոշութեան գիրկը, անհայրենիք ու թափառական . . . :

Յետոյ ա՛յ, Լոգան՝ բիւր ուժի ասպետներու իր ժողովով, կարմիր ժլուրի մը մէջ, բզկեց ու մահացուց մեր վերջին յոյսը եղող Սեւրի բղբէ Հայաստանն ալ, ոնրագործներու վայել քիչներով ու ցնծութեան երգերով փառաբանելով անարդարութիւնը եւ հովիւն սալով մարդկային բարոյականութիւնն ու խիղճը . . . :

*
* *

Դարերու զարհուրանքէն ծնունդ առնող մեր երազներուն ու սրբազան տեսիլքին, Հայ ազատագրութեան դասին, այսպէս խպառ փլուզումը, անտարակոյս, որ մեր ճակատագիրը անհունօրէն պիտի մթագնէր, դժխեմ ու անագորոյն կեանքի մը զոհներուն մէջ նետելով մեզ, եթէ երբեք՝ մեր հոգեմաշ այդ չփութութեան մէջ, Արեւելէն ծագող անակնկալ նոր արշալոյս մը, կարմիր ու փաղփուկ՝ չփութար յոյսի ու խաղաղութեան եօթներփեան յոյսը ցանկու մեր քաղաքական խաւար երկնքին վրայ, նոր արշալոյսով մը ու նոր այգով մը, մեր յուսահատ ակնարկները խլելով և ուղղելով Արարատի փէշերուն վրայ ծագող իմ Հայաստանին, ուր՝ հասունցող քաղաքակրթութիւնը, անտարակոյս, մեզ պիտի ղնէ ապրող ազգերու շարքին մէջ, ա՛յն չլացնող բարձրութեան վրայ՝ ուրկէ պիտի կրնանք վերէն նայիլ մեր դաւաճան բարեկամներուն, կարճ միջոցէ մը ետք, մեր նուաճումներովը հարստացած՝ անոնց երեսը թքնելու իրաւունքն ու քաջութիւնը ունենալով . . . :

Թո՛ղ հազար անգամ հազա՛ր ապրին այն ձեռքերը, որ մեր սրտերուն մարտը կանթեղը վառեցին, և ա՛յն միտքը, սիրտն ու հոգին՝ որ մեր նոր կեանքին ակն ու արեւը դարձան... :

1919ի Օգոստոսին, «Քիւրտիստանի ազատագրական շարժման անդրանիկ համադումարը Քեախդէի մէջ գումարելու որոշումը, ղեկավարական ու անխմստ որոշում մը չէր: Քեախդէ՝ Քիւրտ ժողովուրդին համար նւերական դարձած վայր մըն է. որովհետեւ, հոն ամփոփուած ու թաղուած են իր ծոցէն ծնունդ առնող շատ մը քաջերու և հոգեւոր առաջնորդներու մարմինները, զայն դարձնելով տեսակ մը սուրբ վայրի, ինչպէս Թուրքին Մէքքէն, Մէտինէն ու Քէրպէլան: Սա տարբերութեամբ, որ Քիւրտերը Քեախդէին կը նային առաւելապէս իրենց հերոսներուն անունով, որովհետեւ Քիւրտը՝ ազգային ճանչցուած կրօնք մը ունեցած չէ, միաձեռն ու միահուն եկեղեցի մը չէ դաւանած: Եղած է կռապաշտ, կրակապաշտ, բնապաշտ, իսլամ և քրիստոնեայ... Անոր մէջ ճեղքուածքներու գոյութիւնը հետեանք է իր հաւատալիքներու տարբերութեանց, որոնց տեղ իբր միութեան կապ, ազգայինն ու ցեղայինն է որ կը բռնեն: Իրենց քաջերուն և անոնց մղած իրեններուն պատմութիւնը աւելի ներազդու և գրաւիչ է, քան թէ, անոնց հաւատալիքները: Քեախդէի տիրապետող հմայքը հոն է ուրեմն, որ ան՝

*) Պատմ. ծանօթութիւն. — Պարսկերէն «Քեախդ» բառէն կը սերի, որ կը նշանակէ քեօշկ, դղեակ, իսկ Քեախդէ կը նշանակէ դրախտային: Նմանողաբար տրուած անուն մըն է այս, որ անհարակոյս, իր գեղատեսիլ եւ բարձրադիր դիրքին նմանութեամբ տրուած է, բայց չի գիտցուիր քե երբ եւ որով ձեռնով հիմնուած է, կ'ըսէ Գեորգ Արքեպ. Արսլանեան: «Սա՛ յայտնի է միայն, որ Ծովքաց գաւառին մաս կը կազմէ, իր մէջ ունենալով բազմաթիւ բերդերու, աղօթատեղիներու, գերեզմանատեղիներու նոյն հարստութիւն մը հինարուեստեան ու ֆնմութեան արժանի՝ յոյս աշխարհ բերելու համար, անոր վրայէն եկող ու անցնող ազգերու, Հեթիքներու, Արաբներու, Պարսիկներու, Հայոց. Ասորա-Քաղդէական եւ

եղած է Քիւրտ ժողովուրդին մէկէ աւելի հերոսներու կռուի թատերավայրն ու զերեզմանավայրը: Անոր հմայքը հոն է նաեւ, որ Քեախդէն հին դարերու մէջ, Եգիպտոսի Սուլթան աշխարհակալ Սալայէտինէն գրաւուելու ու վերածուելու է բերդաքաղաքի: Պատմութիւնը կը վկայէ թէ, Սուլթան Սալայէտին Քիւրտ ազգին զաւակն է, Հայկաի իշխան Սիրքուսի եղբորորդին, որ փոխարքան էր Եգիպտոսի Նուբէտին Արքային:

1163ին, Սիրքուսի կանչուեցաւ Եգիպտոս, վարելու համար ծերացող Նուբէտին Սուլթանի արքայական տեղակալութիւնը: Սալայէտին ևս իր հօրեղբոր հետ մեկնեցաւ, ստանձնելով Եգիպտական բանակին մէջ հրամանատարութեան պաշտօն մը:

1168ին, իր հօրեղբոր Սիրքուսի մահով, իրեն յաջորդեց Սալայէտին: Ան՝ այնքան խիղախ պաշտօնավարութիւն մը ունեցաւ, որ 1174ին՝ երբ Սուլթան Նուբէտին մեռաւ՝ Սալայէտին իբր Սուլթան՝ գրաւեց Եգիպտոսի զահը:

Մինչև 1185, արդէն Քիւրտ ազգի աշխարհակալը գրաւած էր բազմաթիւ երկիրներ, իր իշխանութիւնը տարածելով Թաւրապուսէն Տիգրիս և Եմէնէն Տաւրոսեան լեռները:

Քեախդէն ևս կը մանէ գրաւման այդ զօտին մէջ, որուն

Հովմեական սիրապետութեանց նշանի պատմութիւնը, նշելով քե որով եւ ո՛ր ազգին փառաբանութեան հետքերն են անոնք: Այդ հնութիւններուն վկայող փաստերը, բերդերու արձանագրութիւններ, կորողներու, կամուրջներու ճակիքն դրուած նշանագրեր, խորհրդանիշ պատկերածներ գրութիւններով, դեռ կը մնան անլուծելի, մինչեւ որ, գիտութեան հայեացքը լաւ օրերու մէջ, հոն ա՛յ հասնի: Սա սոյոգ է միայն որ, փառամարտի մեծ բերդին ճակիքն դրան վրայ, որո՞ւ բնութեան էն Եգիպտոսի աշխարհակալ Սուլթան Սալայէտինի եւ Մելիք Սեյիթէսիքի անունները: Անհարակոյս, վերջին սիրապետողները, որոնք բերդը վերանորոգելով իւրացուցեւ են իրենց անուանք:

յառաջապահ ամբողջ եղաւ: Հինցած ու կիսաւեր հնադարեան նէմրուժեան բերդերը Սալահէտտինի և Մելիք Սէյֆէտտինի կողմէ վերանորոգուեցան, քաղաքին տալով անառիկ վիճակ մը, որուն անհերքելի փաստը մինչև ցարդ՝ կը գտնուի կանգուն մնացող մեծ բերդի մը դրան վրայ որոշ և ընթեռնելի, Սալահէտտինի և Սէյֆէտտինի անուններու արձանագրութեամբ:

Քեախդէին Քրտական դրոշմ տուող առաջին ղեպքն է այս, ուրկէ ետք, զարեւոյ շարունակուելով, հասեր է մինչև մեր օրերը: Ան՝ չափ անգամ ծառայած է Քիւրտ ըմբոստներու իրր ապաստանարան միջնաբերդ, որոնցմէ մէկը յիշել բաւական է ցոյց տալու համար պատմական այդ քաղաքին արժէքն ու կարեւորութիւնը, ուրկէ առիւնքնուած 1919ին ա՛յլ, պատմական աքթի մը թատերավայրը դարձաւ:

1889ի Պէտրխաններու անկումէն ետք, անոր անուանի աջ բազուկը Մահմուտ խան, 1890—93ին՝ ամրացաւ Քրախդէի կրփակօրծան բերդերուն մէջ, որ իրենց անառիկ դիրքով, երեք յաջորդական տարիներ, պատենութիւն Թուրք Մահմուտ խանի, իր քաջարի մարտիկներով, դիմադրելու Օսման փաշայի 200000ի հասնող բանակին, անհաշիւ զոհեր խլելով թրքական այդ բանակէն: Թէև, ի վերջոյ, Մահմուտ խանն ևս, մատնութեան մը հետեւանքով —ինչպէս կը վկայեն Քրտական երգերը— իր մեծաւորին Պէտիր խանի սև բախտն ունեցաւ. գերեզմարուելով Օսման փաշայի կողմանէ, որ զայն քչեց մինչև Պոսնա, իր անընական մահը դիմաւորելու համար հոն:

Բայց Քիւրտ ժողովուրդը չմոռցաւ զայն ու ինչպէս Պէտիր խանն ու իր ուրիշ հերոսները նոյնպէ՛ս ալ, Մահմուտ խանի զաւակները, թոռները և թոռան որդիները, աւանդապէս նկատուեցան հերոսներ՝ ղեկավարելու ընդունակութիւններով ծնող ցեղապետներ՝ որոնք մինչև այսօր ալ գլուխն են Քիւրտ ժողովուրդին, ինչ որ ալ եղած ըլլայ անոնց քաղաքական պայմաններն ու գոյավիճակը:

Մտի՛ր Քիւրտ ժողովուրդի խաւերուն մէջ ու անոր հոգիին

խորը, իսկոյն անոնք պիտի յայտնուին իրենց հերոսներով, անոնց քաջագործութեանց հերոսապատում դրուագներով, ցեղապետներու անուններուն հետ կապուած բազմաթիւ կռիւներու պատմութիւններով, որոնք Քիւրտ ժողովուրդին բերնին մէջ վերածուեր են նուիրական երգերու՝ անգիր պատմութիւնը անգրագէտ այդ ժողովուրդին, որ բերնէ բերան ու սերունդէ սերունդ կը փոխանցեն, գուրգուրանքի և պաշտամունքի առարկայ սրբազան կտակի մը պէս...:

Քեախդէն ուրեմն՝ զարեւ է ի վեր, Քիւրտ ժողովուրդին հոգին հրահրող, ըմբոստութեան կրակը վառող և ընդվզումի շունչ պարգևող սրբավայր մըն է, որուն վրայ, եթէ աւելցնենք անոր տեղային անառիկ պայմանները, հարուստ՝ զարեւէն եկող բերդերով ու ամրոցներով, կատարեալ զաղափար կ'ունենանք Քիւրտիստանի կաղմութեան համար վերջին շարժման կեդրոնավայր ընտրուելու շարժառիթներուն մասին:

Զէին սխալած Քիւրտ ղեկավարները. 1919ի հրաւէրը, մեծ ընդունելութիւն գտաւ ու առանց առարկութեան, չըջանային հարիւրաւոր պառգամաւորներ, Քեախդէի բարոյական տիրապետող հմայքէն քաշուած, եկան ու կաղմեցին այդ մեծ ժողովը, որ անտարակոյս՝ յաջողութիւնն ու յաղթանակն էր որ պիտի չիմաւորէր, իր բարերար ազդեցութիւնը գործելով նաև հայկական հարցի բարոյութեամբ լուծման նպատակով, եթէ երբեք, Ալպիօնի նենգամիտ քաղաքականութիւնը, հո՛ն ևս չհասնէր ու չթունաւորէր մտքերը, կազմալուծելով շարժումը...:

Ինչպէս զիտենք, Հայկական Անգլիական քաղաքային գործակալ զնդ. Բիլ, հիմնադատակ կործանեց այնքան յոյսերով կառուցանելի այդ շէնքը, Քրտական անկախութեան շարժումը, որուն աղղանշանը տուաւ ոճրամիտ այդ մարդը, իր Քրախդէն վերադարձին՝ որուն իրր արդիւնք, թուրք ազգային ուժերէ կաղմուած գորասիւն մը պաշարեց Քեախդէն, սուրի և թուրիմատնելով պատգամաւորները, միանգամայն ընդ միշտ լոնցնելու և անհետացնելու համար շարժումն ու զաղափարը, ինչպէս ըրած էր անկէ առաջ, երբ ղերակատարն ու առարկան հայ ժողովուրդն էր:

Հայկական ջարդերու զարհուրանքները դեռ չմոռցուած՝ այդ օրը, Բեախդէն չըջապառող բարձրաբերձ լիւններն ու ահեղախոր ձորերը, անգամ մըն ալ դիտեցին ու լուռ վիակները դարձան նոր ու վայրագ մարդկային կոտորածի մը, արձագանդելով ինկող բազմաթիւ նահատակներու աղեկտուր հառաչներն ու աղաղակները: Հոսող գետեր ու ձորեր՝ անգամ մըն ալ ներկուեցան մարդկային արեան կարմիրովը, այս անգամ, իրենց հոսանքն ի վար Հայուն տեղ, Բիւրտ աղդի ընտրանի առաջնորդներուն կիսամեռ կամ անշունչ դիակները տանելով:

Սպաննուողները անոնք էին, որոնք մինչև երէկ՝ կոյր հաւատքի մը անձնատուր՝ անգիտակից շարժումով մը, փոխանակ ջարդուող Հայուն օգնելու, անտրտունջ հանդիսատեսներ ու նոյն իսկ շատ անգամ՝ գործակիցներ դարձած էին ոճիրին: Այժմ կարգը իրենցն էր, որովհետեւ ա՛լ հայ չէր մնացեր: Ի՛նչ օգուտ՝ որ Բիւրտ ժողովուրդը զուրկ է գրքէ ու գրչէ և հետեւաբար, պիտի չկարենայ իրողութիւնները փոխանցել նորերուն: Պիտի չկարենայ անոնց ըսել ու կտակել իր տեսածները:

Բայց մխիթարական երեւոյթ է որ Բիւրտ ժողովուրդը, ջարդուելով ու Հայուն բաղդակից դառնալով, այլեւ պիտի հաւատայ հայ քարոզիչներուն, հայ գիրն ու գիրքը իրը պիտի նկատէ և հետեւաբար, ձեռք պիտի տայ բաղդակից իր եղբոր, ճանչնալով հասարակաց թշնամին:

Բայց ինչո՞ւ Բեախդէի այդ ջարդը, որ սկիզբն եղաւ նաեւ Քրտական երկունքին...:

— Որովհետեւ, Բիւրտն ալ արթնցեր էր դարաւոր իր թրմութենէն, և անդրադառնելով իրր օղգ ու մարդ՝ իր իրաւունքներուն, ուղեր էր թօթափել բռնակալութեան լուծը, ապրելու համար ազատ և անկախ:

Տկարին դէմ, ինքզինքը «առիւծ» զգացող ջարդարարը, Անգլիոյ գործակալներուն միջոցաւ ձեռք բերուած դաւադրական

յաջողութենէն գինով՝ թակարդեց Բէախդէի քրտական համագումարին մասնակցող հարիւրաւոր առաջնորդները, որոնք՝ գնդ, Բիլի ժպտող կեղծիքէն խաբուած, միամտօրէն, հիմնադատակ կործաններ էին հազար ճիգերով մարմին առնող անկախութեան շարժումը...:

Անմիտ ինքնախաբէութիւն մըն էր անոնցինն ալ, որոնք ևս ինկան թուրքի մահացնող գլանին տակ: Անոնք ալ այլեւ հայրենադաւններ էին, ինչպէս Հայերը: Չանոնք ա՛լ պէտք է ջարդէին քանի որ ժամանակը ձեռնտու էր, ինչպէս ջարդեցին հայերը առանց դատի ու դատաստանի, ու ջարդեցին ա՛յնքան վարպետօրէն, որ անշունչ ու անարձագանգ մնաց: Մարդ չգիտցաւ...:

*
* * *

Անոնց մէջէն չորս անձեր միայն բաժնեցին, Յասմիկը, Էսման, Արթինն ու Բժ. Ֆուատ պէյը, որոնք ճակատադրականութեամբ մը իրենց վրայ առին բեռան ծանրութիւնը, այրուող ու սպառող իրենց հողիներով, երկաթէ ծանր չլթաներով իրարարու ագուցուած, նետուելով նէմրութեան հինաւուրց բերդի մը մութ ու խոնաւ անկիւնը, իրարմէ անջատ ու հաղորդակցութենէ զրկուած՝ սպասելով որ զիրենք դատող մասնաւոր ատեանը դար, չարչարանքի ու անէծքի ճամբաներով, խոստովանցընելու և ժողովին գաղտնիքները կորզելու համար իրենցմէ:

Իշխանութիւնը՝ հարիւրներուն մէջէն այս չորսերէն էր որ պիտի քաղէր իր սնունդը: Անոնցմէ Էսմա ու իր ամուսինը ժողովին քարտուղարներն էին, իսկ Յասմիկ ու Արթին, Հայ եւ Բիւրտ գործակցութեան մը բանբերները նկատուած էին: Ա՛յսպէս հաւատացած էին Թուրքերը, ըստ այնմ միջոցներ ձեռք առնելով: Բիւրտ պատգամաւորներու կարգին, համաժողովէն ներս սպըրդող գաւաճան անդամներ, տեղն ու տեղը մատնած էին ամէն ինչ, կը մնար որ, մանրամասնութիւններ կորզէին այս չորսէն, մասնաւորապէս ձեռք բերելով ժողովի ատենագրութիւնը, հա-

լածանքն ու ջարդը արդարադժնոց փաստեր ունենալու համար ի ձեռին:

Սեպտեմբերի վերջերը, Սերաստիայէն եկող երեք զինուորական դասաւորներէ և քաղաքային հարցաքննիչէ մը բաղկացող դատական ատեանը տեղ գրաւեց Քաղդէի կառավարատան ներքնայարկի անարև սենեակներն մէկուն մէջ: Նախ հարցաքննիչն էր որ ընդունուած սովորութեան մը համաձայն, զիշերային հարցաքննութիւններով գործի ձեռնարկեց: Զնտանի մը մութ ու խոնաւ մթնոլորտին մէջ. չարչարանքներու անլուր ձևերով տառապող եղկելիներ, անքուն ու անսնունդ, հալուժաշ վիճակի մէջ, կ'առաջնորդուէին հարցաքննիչին առջև:

Դատական օրէնքներու կիրարկումը չէր ան, այլ՝ ոճիրին ու զոհին անհաւասար պայքարը, որ հետեւութիւնն էր ընկերային անարդար ու կոպիտ այն դասաւորման՝ որուն մէջ ոյժը արժանիքներէ ու արդարութենէն գերադաս նկատուեր է: Թուրքիոյ մէջ ևս, տիրապետող այդ չարիքին հետեւութիւնն էր որ դարերով, անպակաս եղան ոճիրն ու զոհը, որուն ծնցուցած կոպիտ յաղթանակը, սխրագործ ձեռով մը ու դարերէ ի վեր՝ ճնշող անէծքի մը մահանոտ թոյնը ցանց թուրքիան բաղկացնող ցեղերուն վրայ:

Երկուքն ա'լ գործեր էին ու կը գործէին հայրենասիրութեան անունով, նուիրում ու նուիրականութիւն դնելով իրենց նպատակներուն մէջ:

Դժուար է զանազանել արդարութիւնը այն օրէնքներով ու ըմբռնումով, որոնք ոյժի տիրապետութեան պաշտամունքը ունին և կը կռանուին բռնակալութեանց մեհաններուն մէջ: Ահա՛ թէ ինչո՞ւ Թուրքիան բաղկացնող տարրերը յաւիտենական անմիաբաններն ու անհաշտները մնացին, դրախտային այդ երկիրը մահաստանի մը վերածելով և ահա՛ թէ ինչո՞ւ յաջս ոմանց՝ հայն ալ նկատուեցաւ ջարդուելու արժանի, որովհետեւ զուրան ալ՝ քաղաքակրթութիւնն ա'լ դեռ՝ ձերբաղտուած չէ հնօրեայ «ոյժի տիրապետութեան» մոլուցքէն:

Կէս գիշերէն ետք, միացող լոյսի մը կիսաթուերին մէջ, հարցաքննիչին առջև բերին կալանաւորները, որոնք անկարող ոտքի վրայ մնալու, իրարու կը կառչէին, զիրար բռնելու եւ վար չգլորելու համար: Ծեծին ու տանջանքներուն պատճառած կակիժէն աւելի, անօթութեան ու անքնութեան բռնադատումն էր որ զիրենք հալ ու մաշ դարձուցեր էր: Հոն՝ սրահին մէկ անկիւնը, արգելարանի մը ետեւ, նստած էր նաեւ դատարանի նախագահը, որ մօտէն կը հսկէր հարցաքննութեան վրայ:

Հարցաքննիչը, առանց կարեկցութեան, անոնց ինքնութիւնը ստուգելէ ետք, զուրս հանել փուշէ երեքը, վար դնելով անոնցմէ բժ. ֆուլատը: Հարցաքննիչին առջև, որուն համար ըսած էին թէ դաստիարակուած մարդ է, ֆուլատ պէյ կը սպասէր ու կը յուսար, որ պիտի կրնար յաջողիլ, տանջանքներէ ազատիլ ու ազատել նաեւ իրենիւնները: Այդ վստահութեամբ երբ պատեհութիւն գտաւ, ցամքած ու խեղդուկ ձայնով մը ըսաւ.

— Պ. հարցաքննիչ, Ձեր հարցումներուն պատասխանելէ առաջ, թոյլ տուէ՛ք ինձ, յանուն քաղաքակրթութեան և մարդկային զգացումներու, խնդրել՝ որ այլեւս վե'րջ մը տուին այն անմարդկային չարչարանքներուն՝ որոնց ենթակայ ենք ամիսներէ ի վեր և անոնց աղղեցութեան տակ, այլեւս բանական մարդ ըլլալէ դադրեր ենք: Յանո՞ւն Ձեր բարձր դարգացման, շնորհ ըրէ՛ք արգիլելու. առաւելապէս՝ զթալով գոնէ սա՛ երկու կիներուն՝ որոնց հանդէպ այրեր՝ կը կարծեմ թէ աւելի զգայուն ու վեհանձն պէտք է ըլլան...

Հարցաքննիչը, որուն բարձր դաստիարակութեան մասին խօսած էին, հեգնական ժպիտ մը միայն ցոյց տուաւ ու իմաստալից և ծակող նայուածքով մը, իրմէ կարեկցութիւն սպասող կալանաւորին.

— «Չէ՞ք կարծեր, ֆուլատ պէյ, որ այդ տանջանքները ընդունուած օրինական միջոցներ են, Ձեզի պէս ծանր ամբաստանութեան տակ եղողները խոստովանցելու համար», պատասխանեց շտկուելով իր հարցաքննիչի ամպիոնին վրայ:

— Բայց ե՛րբ ամբաստանեալը իր արարքը չի ծածկեր ու անվերապահօրէն կ'ըսէ բոլոր ճշմարտութիւնները . . . :

«Թողէ՛ք որ պաշտօնս կիրարկեմ, որպէսզի շուտ լրանան Ձեր հարցաքննութիւնները, և երբ իմ գործս ղիւրացնէ՛ք, բնականաբար ինքնին վերջ կը տրուի այդ տանջանքներուն, աւելցող վճռապէս և հարց տուաւ.

— Դուք, Ֆուլտոն պէյ, պետութեան շնորհները վայելող, դիրքերու տիրացող անձ մըն էք, ըսէք, ինչո՞ւ պետութեան այս նեղ օրերուն, նոր ցաւ մըն ալ բարդեցիք անոր վզին, անկախ Բիւրախտան մը կազմելու Ձեր ձեռնարկով:

— Խօսք տուի անվերապահ ըլլալ, պատասխանեց կալանաւորը, հեռաբար ինչ որ պիտի պատասխանեմ կէտ պռ կէտ պէտք է ընդունիք որ ճիշտ է:

Յարգելի պէյ, մենք չէ որ Բիւրախտան մը կազմելու ձեռնարկն ըրինք, դուք՝ առիթ տուիք անոր Ձեր պարտութեամբ, որուն հետեանքով, այս երկրորդ մնաց անտէր ու անպաշտպան: Բնականօրէն երկրին բուն տէրերը, ստեղծուած այս կացութեան առջև, որոշեցին տէր կենալ իրենց հողին ու ճակատագրին: Մենք կատարեցինք ժառանգորդի մեր պարտականութիւնը միայն, որ դաւաճանական չըլլալէ դատ հայրենասիրական է:

— Բայց որո՞նք են այս երկրին բուն ժառանգորդները...:

— Դիւաւորաբար մենք Բիւրախտան ու Հայ ազգը...:

«Հա՛, հա՛, հա՛, բացառանչեց հարցաքննիչը, ղիւային ծիծաղով մը, ո՞ր Հայերը, Հայ մնաց այս երկրին մէջ: Իսկ դուք՝ երբէ՞ն ի վեր անջատ ազգ ու պետութիւն ունեցեր էք այս հողերուն վրայ, չէ՞ որ դարերով կրօնակից ու ցեղակից դարձեր էք թուրք ցեղին . . . : Խափուսիկ այդ հիմունքներով, Հայերուն հեռ գործակցութեան ելաք, Ձեր մէջ ընդունելով անոնց բանբերները...:

— Ո՞ր բանբերները, պէյ, յարեց բժիշկը ապշած:

— Սա Ձեզ հեռ բանան եզող զարչելիները . . . :

— Բայց կը սխալիք, պ. հարցաքննիչ, այդ երկու Հայերը ոչ մէկ օր հայ ներկայացուցիչներ եղած չեն, անոնք իմ հիւրերս են լու:

— Կը տեսնուի՞նք, Ֆուլտոն պէյ, քննութիւնները պիտի մերկացնեն, դուք ձգեցէք այդ մարդոց պաշտպանութիւնը ու իմ հարցումներուս միայն պատասխանեցէք:

— Իմ պատասխանս, շարունակեց կալանաւորը, չաա պարզ և անվերապահ է: Դուք կը հերքէք Բիւրախտան և Հայուն գոյութիւնը այս երկրին մէջ, բայց պատմութիւնն ու գոյ փաստերը վարագուրել կարելի չէ, հեռաբար կը կրկնեմ որ՝ պարտութեան հետեանքով գոյութենէ դադրող թուրք իշխանութեան տեղ, մենք ստիպուած էինք մեր հայրենիքին փրկութիւնը խորհիլ, չթողելու համար որ օտարներ տիրէին անոր:

«Բայց չէի՞ք գիտեր որ թուրք ազգը վերածնունդ մը ունի այսօր, և ամէն առիթ աւելի ուժեղ շարժումով մը պիտի վերհիմնէ իր իշխանութիւնը. դուք պարտական էիք օգնել անոր, փոխան դաւաճանական քայլին՝ զոր առիք:

— Ո՛չ սիրելի պէյ, թուրք պետութեան դարաւոր վերաբերումներուն փորձառութենէն խրատուած, Բիւրախ ժողովուրդը չուզեր այլևս, նոր փորձութեան մը ենթարկուիլ, իր ճակատագիրը անդամ մըն ալ կապելով Ձերինին, չի կրնար ընել այդ բանը, երբ մանաւանդ՝ նոր ստեղծուող Հայաստան մը իրարմէ կը բաժնէ մեզ: Եւ սակայն կը փափաքինք որ՝ թո՛ւրքն ալ ունենայ իր հայրենիքն ու պետութիւնը, 20 ըդ դարուն մէջ, մենք չէ՛ որ պիտի հակառակինք Ձեր այդ իրաւունքին, հերիք է որ գործ յունենանք Ձեզ հետ:

«Ըսել է, մեր և Ձեր միջև խրամատը այդքա՛ն խորացեր է, որ այլևս մեր ճակատագիրը իրարու կամրջելու և իրարու կապելու կարելիութիւններ չկան:

— Ո՛չ, յարգելի հարցաքննիչ, ամեն ազգ իր նախազգրիկն հետ...: Թող ամէն ժողովուրդ ազատ ու իրարմէ անկախ ըլլայ, բայց ո՛չ իրարու հետ: Թուրք ժողովուրդը ատրապետող արժանիք-

ներ չունի. Ան՝ դարերով այս երկիրը կպուսվարեց, հոն ապրող աղգերը իրարու թշնամի դարձնելով միայն: Զիրար բղկաող ժողովուրդներս, թէև ուշ՝ բայց այլևս որոշած ենք չենթարկուիլ նախկին իշխանութեան, անոր դաւադրութիւններուն զոհը չդառնալու և այլև՝ս զիրար չջարդելու համար:

«Լուէ՛, ապերա՛խտ, գոռաց հարցաքննիչը, կատա՛ծ՝ ու վեր բարձրացաւ իր տեղէն, երկարելով իր առջևը նստող կալանաւորին՝ հարուած մը իջեցուց անոր գլխին, շարունակելով իր հայհուջները:

Ու՛ դեռ կը սպասէք որ, չշարժարեն, չտանջեն ձեզ, հա՞, հայրենադա՛ւ . . . ստորի՛ն . . . :

— Յարգանք միայն կը զգայի Ձեզ հանդէպ պ. հարցաքննիչ, խօսք առաւ կալանաւորը մեղմ ձայնով մը, Ձեզ համար ինձ ըսին թէ՛ բարձր դաստիարակութիւն մը ունիք, հաւատացած էի թէ՛ հայրենասէր կալանաւորի մը սրտէն եկող անվեհեր ու անկեղծ պատասխաններ Ձեզ չպիտի նեղացնեն: Կ'երևի սխալեր եմ, եթէ կը բաղձաք կը փոխենք մեր խօսելու ձևը... պատասխանեց Քիւրա բժիշկը:

— Պէտք չունիմ Ձեր խօսքերուն, չարազո՛րծ, դուն այլևս պէտք է ինձ յանձնես ժողովին առենագրութիւնը, որը միայն կը հետաքրքրէ զիս . . . :

— Ո՞ր առենագրութիւնը պէ՛յ:

— Համագումարին . . . դուն և կինդ Քարտուղարը չէի՞ք այդ անիծապարտ ժողովին:

— Այո՛, մենք էինք Քարտուղարները, բայց մեր ձերբակալութենէն օր մը առաջ, ես խնդրոյ առարկայ այդ փաստաթուղթերը հաւատարմիս Հասանին հետ, Բարիզ զրկեցի:

Դարձեալ կառողեցաւ հարցաքննիչը, ու այս անգամ, հրէշի մը պէս խոյացաւ փուտաւ պէյի վրայ, ու զայն գետին տապալելով, հրամայեց պահակներուն, անոր երկու ոտքերը Ֆալախաին անցնել, ու հարուածել, մինչև որ ցոյց տար ու յանձնէր թուղթերը:

կաղնեփայտի քառասուն հարուածներ, — ա՛յս էր ֆալախանի օրէնքը — տարաբաղդ բժիշկը թմրեցուցին ու մարեցուցին:

— Բարի՛շ... Բարի՛շ, զրկած եմ զանոնք, այս է ճշմարտութիւնը, կը կաղկնէր հէք մարդը, մինչև որ այլևս չկրցաւ խօսիլ:

«Դուրս հանեցէք սա վատը» հրամայեց զինուորներուն, ու ինք, հանդարտելու համար, սիկառ մը վառեց, արագաքայլ ու անհաւասար ճամբով սրահին երկայնքին ու լայնքին:

Քիչ ետք, հարցաքննիչը իր ամպիոնը վերադարձաւ և հրամայեց ներս բերել բժիշկին կինը:

Ապստանքներու փափուկ կեանքին և ճոխութիւններուն մէջ մեծցող էսմա, բղքտուն ֆէրաճէի մը մէջ փաթթուած և արեան բիծերով աղտոտած ճերմակ լաջակով մը, զինուորներու օգնութեամբ, յառաջացաւ անբաստանեալի աթոռը, հազիւ կարենալով նստիլ հոն:

Դատաւորը, անոր ինքնու թիւնը անգամ մըն ալ սառնալէ ետք, խօսք առաւ.

Էսմա հա՛նըմ, Սերաստիա գտնուող յարգելի անձեր, Ձեզ համար լաւ վկայութիւններ տուին ինձ: Ծանօթ եմ Ձեր բարձր դաստիարակութեան և այն անցեալին՝ որ ապրած ու ցոյց տուած էք Պոլսոյ մէջ: Թուրք կնոջ անունը բարձրացնող Ձեր հանդիսաւոր ծառայութիւնները օտար չըջանակի մէջ, այնքա՛ն գնահատուած են, որ չատեր, ցաւով տեղեկացան Ձեր այսօրուան վիճակը: Արդ՝ Ձեզ կը մօտենամ այդ յանձնարարութիւններուն տպաւորութեանը տակ, յուսալով որ, անգամ մըն ալ ցոյց կու տաք Ձեր վեհանձնութիւնը, միշտ ծառայելով ազգին ու հայրենիքին:

Էսմա, հարուածող յուզումէ մը սարսուռն՝ արցունքոտ աչքերով ու գերազոյն ճիգով մը, իր նայուածքները յառեց հարցաքննիչին և խեղդուող ձայնով մը զլուխը շարժեց ու պատասխանեց.

— Ուրախ եմ պէ՛յ, որ զիս կը դիմաւորէք կանխաւ ճանչնալով անձս ու անցեալս։ Շնորհակալ եմ նաեւ անոնց՝ որոնք զիս ծանօթացնելու բարութիւնը ունեցեր են։ Վստահ եղէք, էսման՝ միշտ նոյն զգացումներով կի՛նն է, որուն դաստիարակութիւնը թոյլ չի տար իրեն, նեղացնելու Ձեր անձը, որ պարտականութիւն մը կատարելու եկած էք, բայց յարգելի Տիա՛ր, անգամ մը սա վիճակիս նայեցէ՛ք և զայն բաղդաւեցէք իմ անձիս ու կնոջական հանգամանքիս հետ. ըսաւ, ու ոտքի ելաւ, իր վրայէն նետելով իր բովանդակ դժբաղդութիւնը վարագուրող Ֆերանէն ու լաջակր, որոնց տակէն դուրս թափեցաւ ցնցոտիներու վերածուած իր մետաքս չրջաղեւածն ու ցուցադրուեցան գէմքին ու մարմնոյն վրայ խաացող արեան սև կալերը, որոնք կիսամեռ ու ալլանդակ դարձուցեր էին հէք կի՛նը. ու շարունակեց.

— Պոյոյ հայլայօ դասուն յարգանքը վայելող, թուրք հիւրանոցներու մէջ կոկոն վարդի մը պէս գեղ ու չնորհ ցանող Ալի փաշային աղջկան էսմային՝ վայել վիճա՞կ է այս։

Պոռթկում մը՝ որ իր վերաւոր սրտէն կու գար յուզեց զինքը, գոռաց՝ ու մարելով գետին ինկաւ... :

Հարցաքննիչը չփոթութեան մառնուեցաւ. էսմայի ամուսնոյն բողոքները, հեգնանքով դիմաւորող պաշտօնատարը, այս անգամ թոյլ գտնուեցաւ, նոյնիսկ մեղքուեցաւ ու վազեց մարող կնոջ քով, զայն դարմանելու ջանք ընելով։ Զայն վերցուց իր թեքուն վրայ և օգնութեան փութացող զինուորի մը գործակցութեամբ տեղափոխեց քովի սենեակ մը, տեղաւորելով զայն պահնորդի մը մահճակալին վրայ... Սրահ վերադարձաւ ու մօտեցաւ նախագահին, որ իր կարգին չկարենալով անտարբեր մնալ, դուրս ելլելով իր թագստոցէն մօտեցած էր ամպիոնին։ Գլուխ գլխի քանի մը խօսք փոխանակեցին, ու նախագահը մեկնեցաւ իր բնակարանը, առանձին ձգելով հարցաքննիչը.

Անոնք որոշեցին թոյլ վարուել կիներուն հանդէպ, նկատելով որ, ձեական հարցաքննութիւնները ոչինչ կրնային պակսեցը-

նել կամ աւելցնել արուելիք վճիռէն, քանի որ բարձրագոյն հրամանը միայն պիտի գործադրէին։

Բայց ինչո՞ւ յանկարծական այս մտափոխութիւնը հարցաքննիչին և դատաւորին մէջ... :

— Շատ պարզ էր, էսմայի կնոջական հանգամանքէն կը թելադրուէր ան, թուրք մտայնութեան մէջ, կի՛նը՝ սիրոյ եւ գգուանքի այդ առարկան՝ անպատասխանատու և բարձր կը մնայ... Վերաբերում մը, որ պէտք չէ չփոթել քաղաքակրթական տուեալներու հետ։ Անոր բացատրութեան եղանակը այլ է, ինչ որ չառնուիր կնոջ մայրութեան գերազանցօրէն վսեմ դերէն և ոչ ալ՝ սիրոյ և անոր հունին՝ սրտին ճամբովը կը մեկնաբանուի, այլ՝ իսլամութեան հաւատալիքներու հոգեբանութեամբ, Կի՛նը կը նկատուի Ասուծմէ ստեղծուած պակասաւոր արարած մը — «էկսիկ էթէկ» — որուն հետեւանքով, կը վերածուի ան գութի առարկայի մը։

Այդ գութը, իսլամայրը տեսակ մը փալփայանքով կը համակէ, իր դատողութեան առջև զերծ կացուցանելով կի՛նը պատասխանատուութենէ, որովհետեւ անկասար է ան, մազերը երկայն խելքը կարճ... :

Ահա՛ թէ ինչո՞ւ դատաւորները էսմայի խղճալի վիճակին ի տես, ընկճուեցան և իրենց ընթացքն ու վերաբերումը փոխեցին։ Անոնց այս որոշումը հարցաքննիչին մէջ նոր յեղաշրջում մը առաջացուց.

Դատասրահ վերադարձին, առանձնութեան մէջ, պաշտօնատարը անծանօթ խոհանքէ մը բռնուեցաւ.

«Էսմայի ամուսնոյն պատասխաններուն անդրադառնալով, արամաբանական ճշմարտութիւն մը գտաւ անոնց մէջ։ Ֆուլատի յայտարարութիւնները ճիշտ էին, որովհետեւ իրողութիւն էր որ Բրտական անկախութեան շարժումը հայկականին հետ բաղդատել կարելի չէր։ Այս վերջինը, խաղաղութեան սարիներու մէջ, ծլած ու ծաղկած քաղաքական հասունութիւն ունեցող ժողովուրդի մը շարժումն էր, մինչդեռ քրտականը՝ պարզապէս ար-

դիւնքն էր Թուրքիոյ աննախընթացօրէն մեծ պարտութեան, որուն հետեանքով անպաշտպան մնացեր էին քրտերն ու քրտական հողերը, ենթակայ՝ օտարներէ զրաւելու վտանգին:

Այս խորհրդածութեան յաջորդեց ուրիշ մը, իր մօքին՝ պատկերացաւ անցեալը, պետութեան զօրեղ օրերը, հայկական հալածանքներու սահմակեցուցիչ տեսարանները, որոնց մէջ ինքն ալահերոսացեր էր ստանձնելով ջարդերու և հալածանքներու դերակատարութիւններ, կարծելով թէ, անմարդկային այդ սխրագործութիւնները, հայրենիք վսանգէ փրկելու պիտի ծառայէին, մինչդեռ՝ յետոյ յայտնուած էր թէ, հայրենիք ճակատներէն կրնար փրկուիլ: Կարծեր էր նաև թէ, ծառայելով ջարդարար քրիքի մը, պիտի ունենար պաշտօնի բարձրացում, սին յոյսեր, որոնց տեղինք այսօր մատնուած էր անբաղձալի աքսորանքի մը, Պոլսէն Անատոլուի խորերը քշուելով: Այս պայմաններուն տակ, անմտութիւն էր իր նոր ընթացքը, այս անգամ ալ Քրտեր հալածելու պաշտօնը ստանձնելով: Նոր վրէժխնդրութեան մը առջև, որ այս անգամ Հայուն հետ Քրտականը պիտի ըլլար, ուր պիտի փախէր, եթէ երբեք նոր պարտութիւն մը ևս գար... Մտածեց՝ ու սահմընկեցաւ...

— Ուրիշ աւելի զօրաւոր ու մղիչ պատճառ մը, որ զինքը հրապուրած էր Սերաստիայէն Քեախդէ գալու, Յասմիկին Ներկայութիւնն էր կալանաւորներուն մէջ:

Պէտք է ըսե՛նք այլեւ՝ թէ հարցաքննիչը ուրիշ մէկը չէր, եթէ ոչ՝ Յասմիկի Գոնիայի յափշտակիչը, Հրեայ Նէճմէտտինն էր, ախոյեանը տարաբախտ աղջկան, որ գետին տապալուեր ու խայտառակուեր էր անոր հերոսային հարուածներուն տակ, ձեռքէ փախցնելով իր թանկագին որսը, այսպիսով, ծաղրանքի առարկայ դառնալով Գոնիայէն Պոլիս:

Նէճմէտտին ուրեմն՝ այս անգամ եկած էր իր ախոյեանին հետ հին հաշիւներ քրքրելու, վերստին զայն իր ճանկերուն մէջ առնելով, հին ոխն ու վրէժը լուծելու հաստատամտութեամբ: Հետեւաբար, այս հաշիւն ալ եկաւ տեղ գրաւեց իր խոհանքներ:

որուն մէջ, էսմա՝ սրտակիցն էր Յասմիկի, գուցէ և բանալին աւոր մտքին ու սրտին: Ուրեմն՝ անոնց հանդէպ վճռեց փոխել իր վարմունքը, հարցաքննութեան տալով այնպիսի՝ ուղղութիւն մը, որպէսզի, մեղմացուցիչ պարագաներ գոյութիւն առնէին, այդ երկուքը հաւանաբար ձերբազատելու համար անխուսափելի մահապառիժէն, որք և այրի վիճակով իր թաթը անգամ մըն ալ դնելու համար Յասմիկի վրայ:

Երկար թաղուեցաւ ան իր այս խորհուրդներուն մէջ, վերլուծելով հարցը վարպետ աղուէսի մը խորամանկութեամբ, հաշուելով ու ծրագրելով իր ընելիքը: Հրամայեց այս անգամ ալ հարցաքննութեան բերել հայուհին, կանխաւ որոշելով ծածկել իր ինքնութիւնը, մինչև այն առեւն՝ որքան առեւն ճանչցուած չէր Յասմիկէն:

Նոյն ցաւառանջ հոգեկան վիճակով, ամիսներու տառապանքէն հալ ու մաշ, ներս բերին զոհը, որ ցրտահար ծաղիկի մը պէս ծռեցաւ ու ինկաւ անբաստանեալի ցածուկ աթոռին վրայ:

Միայն զոհը չէր որ կը դողար, դահի՛ճն ևս, իր ամպլոնին վրայ, նախագծուած որոշումով մը, զոհին նայուածքներէն խուսափելու համար, աչքերը սեղանին վրայ եղող թուղթերուն գամած, չուզեց կամ չկրցաւ դիտել կալանաւորուհին, միջոց տալով անոր՝ որ նստի, որպէսզի իր և անոր մէջ պատուար մը դառնար բարձր ամպիոնը: Անոր այս կարգադրութիւնը կը թելադրուէր խորտակուած իր եսէն: Եթէ կարելի չըլլար մինչեւ վերջը անծանօթ մնալ, գոնէ չէր ուզեր առաջին վայրկեանէն ճանչցուիլ, դժուարութեան մատնուելով: Բայց հակառակ իր նախազգուշութեան, երբեք չկրցաւ մտածել թէ, Յասմիկ կրնար ճանչնալ իր ձայնէն ու խօսելու շեշտերէն, որոնց ընտանեցած էր անշուշտ, Գոնիայի իրենց հանդիպումի օրերուն: Քիչ մը հանդարտելէ ետք, միշտ խուսափող դիրքով, հարցում ուղղեց և ձեւականօրէն հաստատելով անոր ինքնութիւնը, շարունակեց.

— Ե՛րբ եկած էք Քեախդէ և ի՞նչ պաշտօն ունէիք քրտական համագումարին մէջ:

Հակառակ ընկճուած իր վիճակին, Յասմիկ՝ տրամադար երեւոյթով մը ճիգ ըրաւ, ինքնամփոփուեցաւ և .

— Մեր Բեախդէ ժամանումը պատահական դէպք մըն է պ. հարցաքննիչ, որ երբեք առնչութիւն չունի Բրտական համագումարին հետ, և ո՛չ ալ, ո՛րքէ պաշտօն ունեցանք հոն: Ես և ամուսինս, օգտուելով ընկերուհիս Էսմայի ամուսնութեան առիթէն, տարիներու կարօտի մը յաղորդ տալու բաղձանքով, այցելած էինք Տիգրանակերտ: Դէպի Սուրիա մեր վերադարձին հանդիպեցաւ անոնց Բեախդէ ճամբորդութիւնը, որ մեր ալ ճամբան էր: Ահա՛ իրողութիւնը:

— Բայց, դուք իբր հայ դժբերութեան ներկայացուցիչ եկաք հոս, և իբր ա՛յդ ալ մասնակցեցաք Բրտական համագումարին: Ձեր բոլոր շարժումներուն տեղեակ ենք, հետեւաբար մի՛ ծածկէք և դիւրացուցէք պաշտօնս, կրկնեց հարցաքննիչը մնալով շարունակ նոյն խոստովող զիրքին մէջ:

Թուտող խոհանքէ մը արթնցողի մը երեւոյթով ցնցուեցաւ Յասմիկ ու սպասումի լուռ պահէ մը ետք, վճռական շեշտով մը.

— Ո՛վ որ մեր այցելութեան մէջ տարբեր նպատակ ու վնասակար պաշտօնի մը անգոյ իրողութիւնը դնելով Ձեզ չփութուցած է, վստահեցէ՛ք պ. հարցաքննիչ, որ չարամիտ անձ մըն է, որուն զրպարտութեանը դոնէ դուք պէտք չէ հաւատաք: Պատասխանեց և հեաբախ՝ հառաչեց:

Պաղ հով մը անցաւ հարցաքննիչին ճակատէն... «Գոնէ դուք՝ պէտք չէ հաւատաք» շեշտուած այս բառերով ի՛նչ ըսել կ'ուզէր կալանաւորուհին: Այս չփութութիւնը սակայն խղիղեց իր մէջ, չլսելու տուաւ և շարունակեց.

Կը փափաքէի չհաւատալ, բայց ի՛նչ օգուտ որ փաստեր ու երեւոյթներ հակառակ կը խօսին և դուք՝ դժբաղդարար թուրք հայրենիքին դաւաճանող արարքի մը մէջ գտնուած էք, Հետեւաբար ըսէք ճշմարտութիւնը. կրկնեց Նէճմէտին հնչեղ ձայ-

նով մը, այս անգամ սպառնալիքի թափ մը դնելով իր ձայնին մէջ:

Այրող խորշակի մը կրակը թափեցաւ Յասմիկի վրայ: Ուրիշ մը՝ թերեւ չկարենար դիմադրել այդ հարուածին, մանաւանդ որ՝ ֆիզիքայէս ալ ի վիճակի չէր ինք: Բայց առաջին անգամ չէր որ ան՝ ինքզինքը այսպէս, մահաստուեր խաւարի մը մէջ կը գտնէր. շատ անգամ անկէ անբաժան՝ ու գերբնական հաւատքի մը ներշնչումով, դիմակալեր և իրմէ հեռու վաներ էր տազնապը, վտանգն ու մահը: Այս անգամ ալ ան զգաց վայրկեանին հրամայական լրջութիւնը, դարձեալ կռուեցաւ կորովին՝ բարձրանալու ճիգ մը փորձեց, որ չյաջողեցաւ, սակայն խրոխտօրէն.

— Սուտե՛ն... սուտ ե՛ն այդ ամէնը, ոչ ե՛ս և ոչ ա՛լ ամուսինս, չենք ունեցած այդպիսի պաշտօն մը... գոչեց ու ինկաւ թոռին վրայ, կայծակնացայտ ամպէ մը փրթող խուլ գոռումով մը հեկեկալով:

Տեսարանին առջև, որ սրտառուչ էր, Նէճմէտին կանգ առաւ. Սրտէն բան մը փրթաւ, անմեկնելի դող մը, որ ջլատեց իր ոյժը: Կարճ՝ սպառնալիքաւ ու վերստին թաղուեցաւ չփութութեան մէջ: «Ինչո՞ւ փորձեց Յասմիկ ոտքի ելնելու...: Արդեօ՞ք դեռ ինչե՛ր պիտի ըսէր, եթէ իր յուզումը թոյլատրէր...: Ի՞նչ խմստ ունէր, ինչո՞ւ գոնէ ես պէտք չէ հաւատալի այդ ամբաստանութիւններուն...»: Իրարու յաջորդող, այս հարցումները իր առջև դրին ծուարուած երկիւղ մը, արդեօ՞ք Յասմիկ ճանչցած էր իր անձը . . . :

Ոտքի ելաւ, հրամայեց բարապաններուն առանձին ձգել կալանաւորուհին՝ և ինքն ևս հեռացաւ, անցնելով Էսմայի քով:

Նէճմէտին՝ Էսման վերաբերեցած ու տեղը նստած գտաւ: Մօտեցաւ անոր բարեկամի մը կարեկցութեամբ, փայփայեց անոր գլուխը և սիրտ տալով ու խոստանալով, որ այլևս հանգիստ պիտի ընէին, փորձեց հարցաքննութիւնը շարունակել հոն տեղ-

ւոյն վրայ, առանց պաշտօնական ձեականութեան, մտերմական խօսակցութեան մը ձեռով:

— Ի՞նչ բանէ թելադրուած ձեռնարկուեցաւ անջատողական այս շարժումին, երբ դուք ամէնէն առանձնաշնորհեալն էիք թուրք պետութեան, հարց տուաւ հարցաքննիչը, յուսարով քակել կծիկը գաղտնիքներուն զոր կը յուսար քաղել անկէ:

— Ձեր հարցումին պիտի պատասխանեմ բովանդակ անկողծութեամբս, խօսք առաւ էսմա ու շարունակեց. հարցաքննիչ պէ՛յ, ըսե՛մ որ, չեմ ընդունիր թէ այս երկրին մէջ Քիւրտ ժողովուրդը ապրեր է թուրքին հաւասար առանձնաշնորհումներով և ո՛չ ալ, վայելած է պետութեան բարիքները: Առանց նկատի առնելու «հօրս դասուն պատկանող քանի մը փաշաներն ու չէյխերը», որոնց շնորհուած փայլուն վիճակն ևս վարպետ քաղաքականութեան մը պտուղն է, Քիւրտը, այս երկրին մէջ, հասարակ գերի՛ մըն է, տգէտ և ընդունակ ամէն զրկանքի: Ան՝ ընտանեանալով այդ կեանքին. կորսնցողներ է մարդկային լաւագոյն յատկանիշները և դաղիք է ազգ ու ժողովուրդ լլալէ: Անթի ու մերկ մնացեր՝ ու լռեր է: Զարգուեր ու սպառեր է՝ որուն առջև, փկութեան միակ միջոց ծառայեցողներ է իսլամութեան գունաւոր շապիկը, որուն տակ սնասնային բնազդ մը միայն ստացեր է: Իսկ ներկայ շարժումը, որ դուք «անջատողական» կ'անուանէք, ըսի՛, թէ դէպքերը պարագայներն զայն, որ լաւագոյն առիթն եղաւ քանի մը լուսաւոր Քիւրտ գործիչներու ձեռքը:

— Բայց կը յուսա՞ք թէ կրնաք յաջողիլ Քիւրտիստան մը ստեղծել ու կառավարել:

— Մենք չէ որ պիտի ստեղծէինք Քիւրտիստանը, թրքական պարտութիւնը և մեր հողերուն օտարներէ գրաւուելու երկիւղն էր որ ստեղծեցին այս շարժումը:

— Ամուսի՛նդ ևս այդ միտքը յայտնեց, կ'երեւի խօսք մէկ ըրած էք, հանճ'մ, աւելցուց նէճմէտին:

— Բայց երկու ամիս է որ մենք արգիլուեցանք զիրար

տ'անելու և խօսելու իրարու հետ, ի՞նչպէս կարելի է «խօսք մէկ» ընել, յարեց էսմա, սպասելով անոր հաւանութիւնը: Հարցաքննիչը չպատասխանեց, ան՝ դարձեալ խոհանքի մատնուած էր: Սիկառ մը վառեց, հա՛տ մըն ալ էսմայի հրամցնելով ու փոխելով նիւթը. նոր հարցում մը ուղղեց:

— Էսմա հանճ'մ, դուք և ձեր ամուսի՞նն էիք համագումարին քարաւղարները:

— Այո՛, մենք էինք, պատասխանեց էսմա:

— Այն ատեն՝ շարունակեց նէճմէտին, լաւ չէ՞ որ ինձ յանձնէք Ձեր արձանագրութիւնները վերջ տալու համար սա վիճակին և պատրաստելու համար տեղեկագիրս, որ միակ միջոցն է այլեւս ազատելու համար ձեզ, ա՛յն տառապանքներէն, որոնցմէ ազատիլ կը բաղձաք ամէնքդ ալ:

Էսմա անմիջապէս պատասխանեց:

— Երանի՛ թէ, մեր քովը լլալին այդ թուղթերը, սիրով պիտի յանձնէինք, որոնց մէջ դուք պիտի գտնէիք մեր յայտնած բոլոր ճշմարտութիւնները բայց կը ցաւիմ, որ ամուսինս մեր ձերբակալութենէն օր մը առաջ, դանոնք իր մարդոցմէն մէկուն հետ Բարիզ զրկեց, հոն գտնուող Քրտական պատուիրակութեան յանձնելու համար: Բայց կը վստահեցնեմ Ձեզ՝ որ անոնց մէջ Ձեզ հետաքրքրող ոչինչ չկար:

— Ո՞վ ըսաւ, հանճ'մ, խօսքին թելը վեր առաւ հարցաքննիչը: Այդ փաստաթուղթերուն մէջ է որ մենք պիտի գտնենք, թուրք պետութիւնը հետաքրքրող բուն նիւթը...:

— Այո՛ի՞նքն... գոչեց էսմա.

— Այսինքն՝ հայ և քիւրտ ազգերու գործակցութեան ձեռն ու մանրամասնութիւնները, որովհետեւ մենք սոսաւ ելապէս մասնագիտացած ենք այդ բանով, եթէ ո՛չ՝ թերեւ համաձայնիք Քիւրտ ժողովուրդին հետ, անոր տալով բացառիկ նոր պայմաններ:

— Բայց ի՞նչ բան Ձեզ այդ վախը ներշնչած է:

— Ձեր ժողովէն ներս ընդունուող երկու հայ պատուիրակներու պարագան...

Ժպտեցաւ Էսմա, բարի, միամիտ, բայց խորիմաստ Ժպիտով մը ու պատասխանեց.

— Այդ երկու անձերէն ո՛չ մէկը պատուիրակի հանգամանք ունի, երկու պարզ անձեր են անոնք, սրտաստոր ընկերուհիս է կինը, իսկ իր ամուսինը մեր բարեկամը...: Խաբէ՛ր են կամ երեւոյթները շփոթութեան մասեր են ձեզ...:

Նէճմէտին անգամ մըն ալ թաղուեցաւ մտաւանչ խորհուրդներու մէջ, անխօս վայրկեաններ սահեցան անղգալիօրէն, Էսմա թողուց որ եզրակացութեան մը գար հարցաքննիչը, որ վերստին խօսք առաւ.

— Հաւտտամ...:

— Ա՛յս է ամբողջ ճշմարտութիւնը:

— Կ'ուզե՛մ հաւատալ, թէ այդ կինը անմեղ ու պարագաներու մզումով մէջ ինկած զոհ մըն է, Էսմա՛ հանրմ, վրայ բերաւ հարցաքննիչը, ու իմաստալից Ժպիտով մը աւելցուց.

— Այո՛, գիտեմ, երկուքդ ալ շնորհալի կիներ էք, ուշիմ ու զարգացած՝ բայց Ձեր այրերը, Ձեզ անիծելի ճամբու մը մղած են, որուն ի տես՝ կսկիծ միայն ունիմ: Գիտեմ նաեւ, որ քու ամուսինդ ալ իր կարգին, զոհն է այդ հայուն, որուն խելքին խելք զնելով, դարձեր են կատաղի յեղափոխականներ: Հաւատացէ՛ք որ ազատում չկայ անոնց, բայց պիտի ջանամ Ձեզ երկու կիներդ՝ ազատել տխրասարսուռ այն վախճանէն, որ մահասիւնները պիտի ըլլան...:

Երկու զաւի լռութիւն մը իջաւ սրահին մէջ, ցնցում մը և անոր յաջորդող դող մը շանթահարեցին Էսման: Այլայլած՝ աչքերը նուաղուն՝ խեղդունկ ձայն մը արձակեց, և մօտենալով հարցաքննիչին, երկու ձեռքերը իրարու բերած՝ աղօթողի մը ծնկաշոք երեւոյթովը գոչեց.

— Սո՛ւա է այդ ամբաստանութիւնը...: Բոլոր ուժովս ե՛տ կը մղեմ զայն պ. հարցաքննիչ...: Մի՛ մխրճուիք անմեղ կեանքեր իւրդ որոշումի մը մէջ, հեռու կեցէ՛ք ոճիրէն...:

Հարցաքննիչը երկու այրերն ալ չէր ճանչնար: Այս միջո-

ցնաւ ստորին նպատակ մը կը հեռապնդէր, չարաղբիւր իր սրտէն ծնունդ առնող աղաոտ նպատակ մը: «Վախցնել թեաթափ այդ երկու հրեշտակները, իրեն վերագրելով հաւանական ազատութիւնը երկու կիներուն, որոնց համար, ծրագրած էր մեղմացուցիչ փաստեր մացնել պատրաստուելիք տեղեկագրին մէջ, և անկէ ետք, խաղալ կասուի խաղը, իր թաթերուն մէջն ինկող երկու որսերուն հետ:

Վերստին ձեռք առաւ կեղծիքի վերաբերումը.

— Էսմա հանր՛մ, դեռ միջոց ունիք, հանդարտեցէ՛ք, ես վճիռ չէ որ կ'արձակեմ . . . :

— Գիտեմ, որ վճիռ չէք արձակեր պ. հարցաքննիչ: Բայց միշտ նախնական հարցաքննութիւններու վրայ կը հիմնուին վճիռները, այս երկրին մէջ դատարանները քաղաքականութեամբ կը կառավարուին... պատասխանեց և սպասեց արձանացած՝ աղերսադէմ ու անհամբեր...:

— Ձեզ, Ձեր ընկերուհիին մօտն առաջնորդեմ, միասին տեսակցութիւն մը ունեցէ՛ք, քիչ մը զովացէ՛ք ըսաւ, կեղծ հոգածութիւնով մը հարցաքննիչը, ու միասին մտան դատական սրահ:

Նէճմէտին առանձին ձգեց երկուքը:

Այս առիթը, որ նենգամիտ մարդու մը կողմէ կը տրուէր, երկուքին ալ հաւաստարապէս, միտք առկախող վարանում մը պատճառեց: Կարեկցութիւն, բարի՞ք թէ միջոց մըն էր, զիւային նպատակ մը հետապնդող: Ինչ որ ալ ըլլար ասիկա, երկուքն ալ պէտք ունէին այդ առիթին, իրարու վիճակի մասին և հարցաքննութեանց շուրջ տեղեկութիւններ առնելու համար իրարմէ: Փաթթութեան իրարու ողբազին հեծծիւնով մը, որ սակայն, պահ մը անոնց մրրկող հոգիներուն վրայ սառնորակ սիւքի մը պէս արեւցնող զովութիւն մը սրկեց: Սուղ էին վայրկեանները, այդ իրողութենէն թելադրուած՝ խօսիլ սկսան, կարճ ու կուռ նախադասութիւններով իրարմէ հասկնալով ի՛նչ որ պէտք էր:

Գաղուած տեղեկութիւնները, այդ երկու եղբրաբաղդ կի-

ները միևնույն եղրակացութեան հասցուցին: Մութին մէջ խաղ-
ցուող խաղը դրուեցաւ քննութեան լոյսին տակ և հասկցուեցաւ.
որ հարցաքննիչը իր անհատական գիծն ունէր: Որովհետեւ Յաս-
միկ չծածկեց և իրողութիւնը յամայն, ծանօթացնելով
անձը հարցաքննիչին:

— Այս մարդը, սիրելի էսմա՛, իմ երրեմնի առեանգիւս է,
Գոնիայի ոստիկանական անօրէնը, որ կը փորձէ ծածկել իր անձը,
իմ անձս՝ որուն դէմ ոխ ու վրէժ ունի, ըսաւ ու անդամ մըն
ալ դողերու մատնուեցաւ հէք կիներ:

— Բայց չէ՞ք կարծեր Յասմիկ, վրայ բերաւ էսմա, թէ
մենք կրնանք այս մարդը օգտագործել, համը հարուածներ տա-
լով իր տրոփող սրտին, մարած յոյսեր ու յուշեր վերարծարծելով
իր մէջ:

Ժպիտ մը մարեցաւ Յասմիկի դունատ դէմքին վրայ, ժպիտ
մը՝ որ աշնանային վերջալոյսի վաղանցու պայծառութիւնն ու-
նէր. ինչ որ չկրցաւ ծածկել Յասմիկի մէջ ու դէմքին վրայ ուր-
ուազձուռող մեղադրանքի ու քաղցր բարկութեան մը զգացու-
մը: Էսմա ալքուեցաւ, կսրիւրեցաւ ու զղջաց այդ առաջարկը
տուած ըլլալուն համար. որովհետեւ, Յասմիկի պատասխանն ու
նայուածքները, ծակող անկիւնաւոր սուրի մը պէս մխուեցան
էսմայի սրտէն ներս:

— Սրբազան ուխտով մը մեր սիրտն ու հոգին, մեր ար-
ժանաւոր ամուսիններուն յանձնելէ ետք, չէ՞ք խորհիր էսմա՛,
որ անոնց տէրը այլեւ մենք չենք, ու մենք՝ պէտք է մնանք ա-
նոնցմէ անբաժան, հոս, այս աշխարհէն մինչեւ անդենականը,
մանաւանդ որ, սրբազան պարտականութեան մը ճամբուն վրայ
ենք, ուր մահը լուսաւոր կեանքի մը ցայտաղբիւրը պիտի դառ-
նայ, ուրկէ չեմ ուզեր ու պէտք չէ ուզենք զրկուիլ բաժանուե-
լով մեր հերոս այրերէն. . . :

Այս էր պատասխանը հայ կնոջ, ուրկէ ազդուեցաւ էսմա,
ու դարմանելու համար իր ելուծը.

— Ներէ ինձ քո՛յր, ես այդ մարդուկը խաղի մը առջեւ

դնելով մեր ու մեր ամուսիններուն կեանքը փրկելու մօտո՞ւմն
ուենցայ, որուն դարձեալ պատասխանեց հայուհին.

— Բայց երբեք մի հաւատաք թէ, այս մարդուն ձեռքը
ոյժ մը կայ, Ձեզ կը վստահցնեմ՝ որ այս դատաւարութիւնը ձե-
ւական է և նպատակ ունի մենէ նոր դադանիք կորզելու,
եթէ ոչ՝ վստահ եղիր թէ, մեզ համար մահէ դատ փրկութիւն
չկայ, նոր վճիռ մը չէ որ մեզ դէպի կառափնատ պիտի տանի,
այդ վճիռը արուած է արդէն. . . :

Էսմա սահմուկեցաւ, վերջիւ ի վերջին յայ-
տարարութիւնը, թէ ինք՝ «պիտի ջանար մեղմացնել երկու կինե-
րու արարքը և ազաւել զանոնք մահապառիժէ»:

Ուրեմն՝ ճիշտ էր Յասմիկի դատողութիւնը. . . : Էսմա սարսռազին
նոր ու անծանօթ խռովքի մը մատնուեցաւ: Ան՝ Յասմիկի
թրծուն կեանքը չէր ապրած, մահը և մահուան կարելիութիւնը
կ'անգիտանար, հետեւաբար, մոլեգին վախով մը դուժական
մոռնջ մը արձակեց ու ինկաւ Յասմիկի գիրկը. . . Անոնց՝ ամպրո-
պային գոռումի մը պէս լացը, չորս պառերը արձագանգեցին,
նէճմէտտին ներս մտաւ, ու կարեկից վերաբերումով մը մօտե-
նալով երկու կիներուն.

Գացէք այսօր հանգիստ ըրէք, դուք այլեւս, իրարմէ ան-
բաժան պիտի մնաք, այսպէս հրամայեցի, ըսաւ, ու աչք ըրաւ
պահապաններուն, երկուքը մէկ առաջնորդել միևնույն խցիկը. . . :

Անոնք՝ երբ կը հեռանային դատասրահէն, նէճմէտտին, ան-
յառ նայուածքներով, բայց յաղթական զօրավարի մը հպար-
տութեամբ՝ կը հրճուէր, ինքն իր մէջ, «դուք այլեւս իմօ էք. . .»
մըթմըթալով:

Զէյթունցի Արթինի հարցաքննութիւնն ալ լրացաւ: Ան՝
հարցաքննութեան ամբողջ տեւողութեան, նէճմէտտինի խայ-
թող և սիրտ ծակող խօսքերուն, սպառնալիքներուն ու տուած
չարչարաններուն զարմանալի անտարբերութեամբ մը դի-
մադրեր էր, երբեք չհակասելով իր ընկերները, իր կարճ ու կուռ
պատասխաններով ճարահատ ձգեր էր հարցաքննիչը, որ տեղի

տալով, վերջ տուած էր իր դերին, յաջորդօրն իսկ, պատրաստելով ու Զին. դատարանին յանձնելով իր շինծու տեղեկագիրը:

Մէկ շաբաթ վերջ դատական ատեանն ևս, իր վճիռն արձակեց, ձեւական դատավարութեամբ մը, ամբաստանեալներէն երկու այրերը կախաղանի՝ իսկ երկու կիները բերդարդելութեան դատապարտելով:

Մահագոյժ վճիռը, որ անարդար ու ոճրային էր պարզապէս, չորս դատապարտեալները բոպէական զսրմանահրաշ սառնասըրտութիւնով մըն էր որ լսեցին: Սառնասրտութիւն մը՝ որ գաղափարական վսեմ նպատակի մը ծառայելու կոչուող մեծ ջահակիրներն ու առաջնորդները կրնան ունենալ: Որովհետեւ, լուսածին հաւատքի մը ծնունդն է ան՝ որ կը ներշնչուի ազգին, հայրենիքին ու նմանին ծառայելու գլխակցութենէն: Կոչում ու հաւատք մը՝ որ ենթական կը բաժնէ աշխարհէն, մարդկային բոլոր եսականութիւններէն, մղելով զայն կորովին, որուն կառչած՝ հոգին կ'ուեննայ թոխքներ ու խիզախումներ, որ յաւիտենականութեան մը տեսիլքովը կը վերջանայ: Ան՝ այլեւս, վսեմագոյն այդ տեսիլքովը նախապայտուած է, այլեւս կ'անգոսնէ կեանքն ու աշխարհը, սեւեռելով նպատակին: Ահա՛ թէ ինչո՞ւ մարդկութեան, ազգին և հայրենիքին ծառայութեանը նուիրուող մեծ առաջնորդներ, գաղափարական կամաւոր մեծ զոհեր, հոգեպարար անդորրութեամբ մըն է որ կը դիմաւորեն մահը . . . :

Անծանօթ այս ոյժը, որ անառարակոյս երկնքէն իջաւ այդ վայրկեանին, աղաւնակերպ սաւառնումով մը մտաւ մահապարաներուն և անոնց սրտահատորներուն հոգիէն ներս ու հոն սրսկեց նուիրուածներու, գաղափարական մեծ առաջնորդներու յառուկ այդ կորովը՝ տեսիլքն ու ներշնչումը՝ որոնց ոյժին ազդեցութեամբ, անոնք մէկ մէկ սուրբերու վերածուեցան, ժպտաղէմ ու արհամարող ակնարկներ ուղղելով բարձրէն վար, նախագահէն մինչեւ բարապանները:

Անշարժ կեցուածքը ու խոր լուութիւնը անոնց՝ պարսաւանքի,

քամահրանքի ու բողոքի խօսունց ոյցն էր, որ՝ կը կատեցնէր դահիճները, որոնք կը բաղձային, գոնէ վերջին այս վայրկեանին, լսելու անոնց բերնէն խոստովանութեան բառ մը, ղրենք մեղքէն թեթեցնող յուսատու արարքի մը յայտնութիւնը, որոնց՝ ինչպէս ըսինք, հրաշող աչքերով, իմաստալից լուութեամբ ու արհամարհող անշարժութեամբ մը միայն պատասխանեցին . . . :

ՀՈԳԵԶՄԱՅԼ ԽԱԶԵԼՈՒԹԻՒՆԸ

Չորս օր ետք, գիշիրուան կիսուն, Քեախդէի հինաւուրց միջնաբերդին դռները բացուեցան ու մահապարտ երկու այրերը դուրս հանուեցան, առաջնորդուելով դրան կից բերդապահութեան սենեակը, ուր վաթթոցաւոր Մուլա մը իրենց կը սպասէր:

Օրէնքի մաս կը կազմէ դատապարտեալին պատկանած կրօնքին ծիսակատարութեամբ վերջին խոստովանանքն ու հաղորդակցութիւնը իր Աստուծոյն հետ: Ինչպէս նաեւ, օրէնքը նուիրականութիւն մը տուեր է մահապարտին վերջին բաղձանքներուն գոհացում տալու սովորութեան: Այդ էր Մուլային պաշտօնը: Անոնք՝ Քիւրտ բժիշկը իսլամ նկատելով, անոր համար պատրաստուած էր Մուլան, բայց Արթինի համար, հոգեւորական մը չէին կրցած գտնել: Պարզ էր՝ այդ չրջանին մէջ այլեւս, հայ կամ ուրիշ Քրիստոնեայ չէր մնացած, ամէնքը քչած ու սպաննած էին: Եւ որպէսզի օրէնքը իր տեղը գտնէր, դահիճներուն կաղ հնարամտութիւնը հո՞տ ալ միջոցը ճարած էր: Հայոց եկեղեցիէն սրբազան նկար մը վերցնելով բերած էին բանտ, փարազող Զէյթունցիին յանձնարարելով որ՝ ա՛յդ պատկերին առջեւ ընէր իր վերջին պաշտամունքն ու խոստովանանքը:

Իսլամ հոգեւորականը, մուկեռանդ սկեպտիկութեամբ մը մոռաւ պէյը հրաւիրեց աղօթքի, զղջում լայտնելով թողութիւն գտնելու համար Ալլահէն: Որովհետեւ, համաձայն իսլամի մբրն հոռմին, ամէն իսլամի վերջին հանգրուանը արքայութիւնը պէտք է ըլլայ, որուն արժանաւայու համար, ապետքն ու աղօթքն բաւական են բոլոր սեւութիւնները ներկայցնելու եւ երկնային յոյս առնելու մտքներու համար «հաւատացեալ»ը . . . :

Այս հրաւերին ի լուր՝ Քիւրա բժիշկը իր ճակատագրի ընկերոջ նայեցաւ, ցատում ու խռովք յայտնող նայուածքով մը, մինչ Արթին՝ դիրքն ու իմաստութիւնը առած էր այնպիսի մաղդու մը, որուն իմաստալից նայուածքները շատ խոր ներգործեցին Ֆուատ պէյի վրայ։ Ան՝ իսկոյն ըմբռնեց վայրկեանին գերազանցօրէն պարտադիր նշանակութիւնը, զգաց՝ որ պէ՛տք էր հերոսավայել վերաբերումը մը ցոյց տար, պէ՛տք էր գաղափարական մարդու հետքեր ու յիշատակներ ձգէր իր ետեւ, որոնք սրբազան կտակներու վերածնելով, սերունդներ պիտի դաստիարակէին ու քաջէին իրենց ետեւէն։

— Ո՛չ, Մօլլա, ո՛չ... Ես այնքան անմեղ եմ և ինքզինքս այնքան մօտը կը զգամ Աստուծոյ, որ պէտք չունիմ ո՛չ աղօթքի և ո՛չ ալ զղջումի...

— Բայց աղա՛ս, վրայ բերաւ Մօլլան, խլամին վերջին աղօթքն ու զղջումը հազար ապտեաւ ու աղօթք կ'արժէ, հնազանդէ՛ և կատարէ՛ պարտականութիւնդ։

— Ո՞վ ըսաւ Մօլլա՛, որ բաղձանքով ու բռնութեամբ Քիւրտն ու Հայը խլամ ու թիւրք կը դառնան... Դէ՛հ... հեռացի՛ր և մեզի առանձին ձգէ՛, պատասխանեց բժիշկը, ջղայնօք երեւոյթով մը ու աւելցուց,

— Եթէ՛ կ'ուզէք Աստուծոյ հաճելի դառնալ և մեզի ալ վերջին գոհունակութիւն մը պաշտօնել, ըսէ՛ մեծերուդ, թող մեր կիները զրկեն մեզի, որպէսզի վերջին հրաժեշտնիս ասնք անոնց, ահա՛ մեր վերջին բաղձանքը...

Մօլլան՝ բժիշկին այս վերաբերումը նախատական գտած էր, թշնամական նայուածք մը ուղղեց Ֆուատին և անէծքի բառերով փորձեց հեռանալ։ Բայց Արթին կեցուց զայն։

— Ա՛ռ այս սրբազան նկարն ու տար իր տեղը։ Ե՛ս ալ աղօթքի ու զղջումի պէտք չեմ զգար, որովհետեւ, մեռնողի հոգիովս, սա վայրկեանին, ամբողջ կեանքս քննեցի ու հոն՝ ապաշխարելու արժանի մեղք չգտայ...

Մօլլան անոր ալ թշնամական նայուածք մը ուղղեց, ու ծռեցաւ վերցնելու նկարը, այս անգամ ալ սակայն, Քիւրտ բժիշկն էր որ արդիւնց հօճան, ընդմիջելով իր ընկերը, խորիմաստ ակնարկով։

— Ո՛չ, աղնիւ ընկե՛րս, կը բաղձամ որ մնայ սրբազան այդ նկարը, որուն վրայ տեսնուող խաչեցեալին առջև ծնրադրելու և աղօթելու պապակը կը զգամ այս գերագոյն իրաւէին, ու աւելցուց. եթէ այս աշխարհէն մեր բաժանումը արգիլող ունէ արդարութիւն և ոյժ չկայ այս անէծքի երկրին մէջ, եթէ պէտք է մահանալ՝ ե՛ս, մեր մահուն թագուն իմաստը այդ խաչելութեան ու խաչեցեալին մօտ է որ կը գտնեմ։ Որովհետեւ, կը զգամ թէ՛ ինչպէս որ անոր մահը ծառայեց մարդկութեան, մերիսն ու մեզիպէսներուն ալ պիտի ծառայէ մեր երկսւ ժողովուրդներու ապագային, անոնց առջև մե՛նք ենք, որ պիտի բանաք լուսնապիտակ այն ուղին, ուրկէ պիտի քալեն հայն ու քիւրտը, անցեալէն խրատուած ու ապագային սեւեռուած։ Հետեւաբար, թոյլ տուէ՛ք և միացէ՛ք ինձ, որպէսզի միասին մեր տենդահար ճակատները խոնարհեցնենք սրբազան այդ նկարին առջև և խնկաթե հաւատքի մը ներշնչումով աղօթենք։ Որովհետեւ, այս պահուս, հինը՝ դարերու անցեալովը ծածկուած մեր պապեանական օրերն են որ կը գծուին իմ մտքիս առջև։ Հոն՝ ե՛ս կը տեսնեմ իմ նախնիքս, անոնք՝ որոնք խաչին ու խաչեցեալին կը ծնրադրէին, անոր վառ արեւովը կը լուսաւորուէին...։ Մենք և դուք՝ նոյն ժողովուրդն էիք, նոյն օրէնքներովը կառավարուող ու նոյն թագին հպառակող...

— Սրտագրաւ՝ երանելի՛ օրեր, հառաչեց Արթին, յորում՝ այս ժողովուրդներուն մէջ եղբայրութեան հոգեհոտ լեզու մը կար, որ ծաղկաւէտ երանութիւն մը կը ցանէր մեր մայր հողին, Հայաստանին վրայ...

Գերյուզումի ու խոհանքի լուռ՝ բայց իմաստալից վայրկեաններ սահեցան։ Անոնք՝ իրարու կը նայէին բողբոջող եղբայրական սիրոյ և գաղափարական յաղթանակի հաւատքով...։ Խաւարին մոլեռանդ քարոզիչը, վրէժխնդիր նայուածքներով, պարտութիւնը ընդունեց և հեռացաւ։

Քիչ ետք՝ բերդապահ սպան էր որ ներս մտաւ, թթուադէմ ու կարեկից մարդու երեւոյթով մօտեցաւ մահապարտներուն՝ և անոնց առաջարկեց քիչ մը ուտելիք առնել։ Մինչ պահնորդ մը՝

ուտելիքի և ջուրի գաւաթներ պարունակող ափսէ մը կը տեղաւորէր անկիւն մը: Այս պարողութիւնն ևս օրէնքի մաս կը կազմէր, բայց երկուքն ալ մերժեցին, պայման դնելով իրենց սրտակիցներուն էլիմայի և Յասմիկի այցը միայն:

Ձէթի պատրոյգ մը, մարմրուն ու հալող իր լոյսը կը ցանէր պահպանողի մրոտած պատերուն վրայ և անոր զոդացող կիսաստուերը, երկու մահապարտներուն դժգոյն դիմագծերուն խառնուելով, մահուան դող մը կը սփռէին խոնաւ միջոցին մէջ: Լուռ էին երկուքն ալ, կոտաւացող վշտի մը հարուածող յռութիւնը՝ որ անոնց յօրինուած քէններս, սպառող ջղայնոտութիւն մը կը հոսեցնէր: Մօտեցող մահուան անարկու տեսարանն էր որ կը ցցուէր իրենց տեսողութեան առջև, ուրկէ սահմոկած՝ կատաղի մարդոց ցնցումն ու բնազդային շարժումները կ'ունենային, կրծելով իրենց շրթունքներն ու եղունգները: Մերթ ա'լ ընկճուած՝ կենդանի արձաններու կը փոխուէին, ժգոյն ու պակուցիչ երեւոյթներով, կարօտահիւժ ակնարկներն դէպի դուռը հառած միջոցին մէջ կ'աւակալուէին, վայրկեան մը առաջ տեսնելու և գրկելու համար իրենց սրտակիցները: Կարծես յոյսի և կեանքի աւետիսովն էր որ ներս պիտի մտնէին անոնք . . . : Ակնթարթ մըն ալ՝ ու հա՛, դուռը ծխնիներուն վրայ շարժեցաւ ու եղբարազդ երկու կիները, չար ձեռքերէ սպրդող, վիրաւոր և փեռաթափ երկու ծիծեռնակներու պէս, վշտի ծիւր իրենց շրթներուն՝ խոյացան մահաբոյր այդ սենեակէն ներս, նետուելով իրենց երկարող բազուկներուն մէջ . . . :

Հոգեմաշ գերյուզումի մը անձնատուր՝ անոնք վայրկեաններով մնացին իրարու գրկաց մէջ, սրտերնին անէծքներով բեռնաւոր, հոգիով ծովերու զայրոյթը զգեցած ու մտքով՝ մոլեգին կառաւորութիւնով մը պարուրուած . . . :

Բայց՝ մահուան մորիկը դռները կը կոծէր, անոնց այս ընթացքը, հաշտ չէր մօտեցող մահուան խուլ ժխորին հետ: Ո՞վ պիտի կրնար զգաստութեան բերել զանոնք, առաջնորդելով նոր խիղախումի մը: Որովհետեւ, բարեկամ ու արեւակից հեռաքրքիր աչքեր, դուրսը, խօսական ցանկութիւնով մը՝ իրենց ազգակից նուիրուածներուն, հրաշագեղ վերջին այդ ցոյցին էր որ կը սպասէին: Յեղին հպարտութիւնը փայփայող, անարդարութեան դէմ ընդվզումի ու բողոքի երեւոյթն առնող խոյանքի մը՝ որուն առջև ոճիրը պիտի սմբէր, իսկ ոճրագործը՝ եթէ մարդ էր, ամօթահար պիտի դառնար:

Մահապարտներուն մէջ, գիտակցութեան ու մարտնչումի ոգի չեփօրողը, դարձեալ հայորդին եղաւ: Ձէթունցին՝ միշտ իր սիրասունը գրկին մէջ սեղմած՝ վեր առաւ գլուխը և մոռնչով մը՝ որ երգեռնի մը մահերգին թրթռումն ունէր, բայց նաեւ վճռական, ներազդու և հրամայող էր, գոչեց.

— Հերի՛ք, ընկերներ . . . վե՛ր առէ՛ք Ձեր հպարտ ճակատները, խօսի՛նք ու վճռե՛նք մեր ընկիւթը: Այն՝ ինչ որ կը պարտադրէ զարուերելի այս վայրկեանը: Մեր բաժինը այս աշխարհէն, այլեւս, միայն քանի մը վայրկեանէ, խորունկ ու բարձր իմաստ մը դնենք հոն, ջա՛ մը վառելով նէմրութի այս բարձունքէն, որուն լոյսերը մեր երկու ցեղերուն առջև բանան զգաստութեան և իմաստութեան ճամբան, պատմական անկիւնադարձ մը կերտելով . . . :

Հեռո՛ւ մենէ, վատերու յատուկ թուլացումը, պառասխանեց բժիշկը, վե՛ր բռնենք զաղափարական այդ դրօշը որ մեզ վիճակած է: Բայց՝ ի՞նչ կրնանք ընել, ի՞նչ միջոց կայ փառաւոր վախճանի մը հասնելու համար . . . :

— Ձեզ հետ համաձայն եմ, վրայ բերաւ Յասմիկ: Բոյրս էսմա՛ն ալ մեզ հեռ է աւելցուց ու շարունակեց. թշնամին չմեցնող միակ միջոցը, և փառաւոր այն վախճանը, որուն կը բաղձանք, պատրա՛սա է: Պայմանաւ սակայն, որ մե՛նք ևս չբաժնուինք Ձեռնէ, ինչպէս ա՛յս աշխարհին մէջ, նոյնպէս ալ անգնականին մէջ կ'ուզենք Ձեզի հեռ մնալ . . . :

— Ի՛նչ կ'արժէ կեանք մը առանց բարձր նպատակի, խօսք առաւ իր կարգին էսմա, յրացնելով Յասմիկի խօսքը. քանի որ նպատակ դրիք փառաւոր վախճան մը ունենալ, այդ կրնայ ըլլալ մեր ամէնքի՛ն խմբական մահովը: Յասմիկ քոյրս իր առաջարկով մեր երկուքին վճռական որոշո՛ւմն է որ Ձեզ կը յայտնէ: «Մարդ մի անգամ պիտի մեռնի, երանի՛ անոր՝ որ իր ազգին կը զոհուի»: Թոյլ տուէ՛ք որպէսզի՛ քոյր ազգի մը մեծ ջահակիրին հետ, մե՛նք ալ մեռնինք, անոր վանկերուն թրթռացումը մեր շրթներուն վրայ . . . : Թող թշնամին տեսնէ մեր ընթացքն ու կարմրի, թող ճանչնայ մեր նպատակին վեհութիւնը . . . :

Բժիշկը ապշահար՝ Ձէթունցիին նայեցաւ. դժայւանքի նայուածքով մը, ուրկէ ժպիտն ու արցունքը միասին կը կայակէտին: Մահուան զոդերէն ապաակուող իր երկու այտերը յեղակարծ տաքութիւնով մը կաթկլտիլ սկսան, ու փչրուող կոհակի մը պէս՝ գոռալ սկսաւ, նետուելով այս անգամ, իր ճակատագրի ընկերով Արթինի, գիրկը:

— Դո՛ւք և Ձեր ցեղը՝ իրա՛ւ որ մե՛ծ էք գոչեց, ու՛շ չարունակեց, Ձեր ցեղին հոգիին մէջ անհունութիւն մը կը տեսնեմ: Ի՛նչ ոգի և ի՛նչ դաստիարակութիւն է ձերինը, որուն փողփողուն արեւներն են վսեմին ու բարձրին գիտակցութիւնը ունեցող ա՛յս երկու կիները, ու դառնալով իր կնոջ՝ գոչեց,

— Էսմա՛, կշռա՞ծ ես այն քայլը, զոր առնել որոշած ես: Չե՞ս մեղքնար ծաղիկ կեանքիդ, ուրկէ մա՛հ չէ, կեանքի երգ ու վայելքի ծփանք կը յորդի...:

— Առանց քեզի, պաշտելի Ֆուա՛տս, կեանքն ինձ համար կը դադրի երգ ու վայելք ըլլալէ ու կը փոխուի տանջանքի ու դժոխքի, մանաւանդ՝ որ չեմ ուզեր զրկուիլ ա՛յն կեանքէն ու վայելքէն. որ հոգեկան է ու մեզ կը սպասէ անդենական լոյս աշխարհին մէջ, ուրկէ՝ սիրելի ամուսի՛նս, մենք ամէն օր, ամէն վայրկեան, հոգիի աչքերով ու ականջներով, պիտի տեսնե՛նք ու լսենք մեր յաջորդներուն օհներգութիւնը: Ազատագրուած Քիւրտիստանին ու Հայաստանին խնկելի նահատակները պիտի դառնանք խառնուելով մեզի պէս բաղմահադարներու՝ որոնց դործն էր որ շարունակեցինք...:

Անդին՝ Արթի՛ն և՛, իր կարգին, նոյն հարցումը կ'ուզէր իր կնոջ, որուն՝ նոյն ոգիով ու վճռականութեամբ կը պատասխանէր Յասմիկ ևս: Դատողութիւններու ու մտքերու փոխանակում մը՝ որ տակաւ համր հարուածներով վէճի բնոյթ կը ստանար: Զէյթունցի՛ն ալ կը բաղձար, որ Յասմիկ ապրէր: Մանաւանդ՝ որ կարելիութիւն չէր տեսնէր բերուած առաջարկին մէջ, քանի որ երկու այրերը պիտի քշուէին դէպի կառափնատ: Բայց Յասմիկ՝ ո՛չ միայն իր սրտէն ու նուիրումէն ճառեց, այլ նաեւ լռեցնելու համար իր ամուսինը, պարզեց անդունդը՝ որուն մէջ պիտի գլորէր ինք անտարակոյս, եթէ երբեք անգամ մըն ալ իյնար հարցաքննիչին ճանկերուն մէջ, որուն հին թշնամի մը ըլլալը յայտնեց, ծանօթացնելով զայն Գոնիայէն՝ այսպէսով փշրելով իր ամուսնոյն բոլոր ընդդիմութիւնը:

— Ամէնքս մէկ՝ ու միեւնոյն ճամբայով... այս է մեր վախճանը, ուրկէ՛ չենք կրնար ու պէտք չէ՝ խոստափինք ըսաւ, անգամ մըն ալ նեղուելով իր ամուսնոյն հրակէզ գրկացը մէջ...:

Քիչ ետք դուռը դարձեալ բացուեցաւ: Սպայ մը երեւց դրան չէմին վրայ ու կոպիտ ձայնով յայտարարեց.

— Էֆէնտինե՛ր... վերջին ժամն է... մէկ ժամ վերջ՝ օրէնքին ձեռքն է որ պիտի գործէ: Հետեւաբար փութացուցէք ձեր բաժանումը, ըսաւ ու դուռքը քաշելով հեռացաւ:

Պաւարեցնող ու դժնդակ նոր լռութիւն մը տիրեց պահականոցին մէջ: Մոլեգին նոպայի մը ալիքները անցան անոնց երակներէն: Չորս աղեկէզ սրտեր, կարծես դադրեցան բարախելէ: Ու անոնք՝ ստուերներու փոխուեցան, իրարու նայելով անշարժ, իրարմէ սպասելով ներշնչում, կորով ու քաջութիւն...:

Այդ դերը, այս անգամ ալ, Յասմիկին վիճակեցաւ: Ան՝ զգաց որ իրմէ դատ ո՛չ մէկը պիտի կրնար ցոյց տալ ելքի ճամբան, հակառակ անոր՝ որ ամէնքն ալ, հաշտուած էին «խմբական մահուան» հետ: Կառափնատը կանխող մահ մը՝ որ նամէրաթ թշնամիին դէմ արձակուած վերջին հարուած մը պիտի ըլլար: Ու այդ փրկարար միջոցը, ինք միայն գիտէր ու պիտի կրնար ցոյց տալ: Հետեւաբար, քար քաշեց իր մարդկային բոլոր զգացումներուն վրայ, ու դառնալով անմեկնելի՝ անխռով ու վեհութեան մը թեւերով ցցուեցաւ երեքին մէջտեղը, և իր մարող ու հառնող կուրծքէն վերջին հառաջ մըն ալ փրցնելով ձայնեց.

— Իրարու հետ, աշխարհիկ մեր կապը, այս վայրկեանին փշրուած է: Մենք՝ այլեւս իրարու կը միանանք մեր հոգիներովը՝ անցնելու համար խաչելութեան ա՛յն ճամբէն որ պիտի ծառայէ ուրիշներու, մեր երկու ազգերուն... Մեր՝ դէպի մահ անվեհեր գնացքով, յաղթանակէն ետք՝ անոնց երախտանքին արժանանալու համար, կոչո՛ւմ կ'ընեմ Ձեզ, որպէսզի քաջերու պէս եւ միասին՝ դիմաւորենք մահը, որ այնքան ալ դառն չպիտի ըլլայ: Կանխե՛նք թշնամին ըսաւ, ու ձեռքը մխրճեց իր կուրծքին խորը՝ անկէ դուրս բերելով ծրարիկ մը, որուն մէջէն՝ իր դողդղացող մատներով, փոքր սրուակ մը առաւ ու երկարեց բռնկին:

Առէ՛ք այս շիշը... Քննեցէ՛ք զայն ու վճռեցէ՛ք, դո՛ւք էք գիտութեան մարդը աւելցնելով...

Այս այն շիշն էր որ Գոնիայի մէջ իր եղերաբաղդ խօսեցեալը՝ բժիշկ Սմբատէն ստացեր էր, երբ անոնք կը բաժուէին իրարմէ, երկուքն ալ երկու ճամբով դէպի մահուան գիրկը դիմելով: Այս այն շի՛շն էր, որ իրեւ ինքնապաշտպանութեան հուսկ վերջին դէնք պիտի գործածէր, երբ պէտքն զգար, ու չէր կրցած. որովհետեւ, ամէն անգամուն ալ, անակնկալը եկեր վրիպեցուցեր էր ձեռնարկը:

Ֆուաա պէյ, քննեց սրուակը, բացաւ զայն՝ ու հոռոտեց. և դառնալով ամէնքին, անթարթ նայուածք մը ուղղեց անոնց, որոնց աչքերուն մէջ, պայծառօրէն մահուան այգը կը կարմրէր, և որոնց մէջ ներքին խռովքը յուզումն ու արցունքը իրար ու կը խառնուէին...:

Բժիշկը ինքամփոփուեցաւ, ու ցոյց տալով սրուակը ըսաւ.
— Այս գիւտը հրաշալի է, անկէ քանի մը կաթիլ բաւա-
կան է մեզ խաղաղ ու յաւիտենական քուէն մը պարզեցիլու:
Չ'ուշանանք ու գործի անցնի՛նք . . . :

Եղբարբաղդ հէգ Սմբատին վճիռն էր որ կը կրկնէր բժիշկը:
Յասմիկ՝ անոր գէմքին վրայ, Սմբատի խուսափող ուրուագիծը
տեսաւ, ու դարձաւ իր ամոնանոյն՝ և փլած սրտով մը, վերջին
անգամ մըն ալ ինկաւ անոր թեւերուն մէջ:
Էսման ալ նոյն բանը կրկնեց . . . :

Հոգեվարձ պատրոյգը, իր լոյսի վերջին շունչը փչեց, խոր
ու գաղտնապահ խաւար մը չոքեցաւ խցիկին մէջ:

Երկու զոյգեր, իրարու գրկի մէջ, խեղթուած արցունքներու
աղին, խորաակուած երազներու անդոհը ու կոխոտուած ծաղիկ
կեանքերու օրհասը խառնեցին իրարու:

Մահաբեր թոյնը՝ անոնք խմեցին երկնային նեկտարի մը
պէս, ու գինովցած հոգիներով՝ յափշտակուած ըլլալով երկնայի-
նով, չզգացին մարմնական կսկիծն ու ցաւը... Ու անոնք գացին
յալիսեմականութեան անվիւթ խաղաղութիւնը . . . :

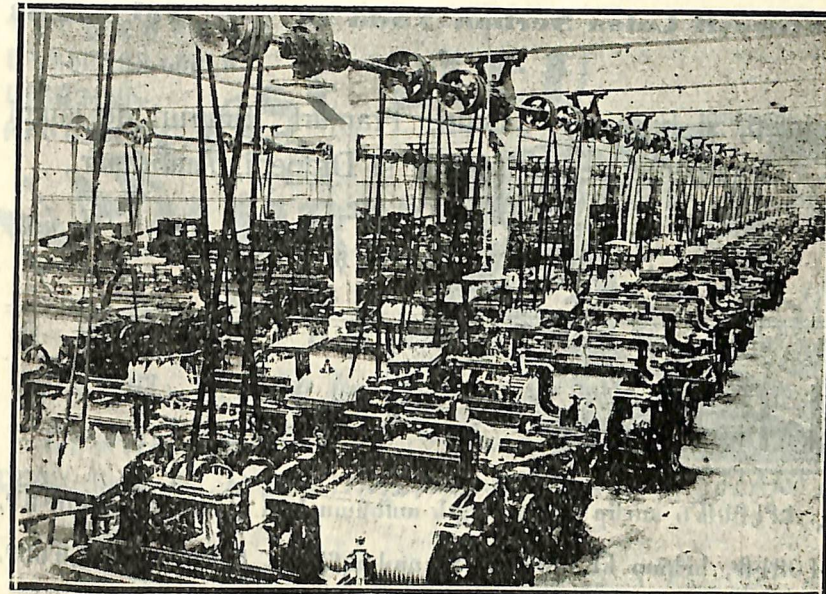
Մեռելային լուսնեան մը մէջ, բրտօրէն ընդհատուած հա-
ռաչանքներու հեծքը, ոչ ոք չիմացաւ... Կէս ժամ վերջ դէպի օ-
րէնք՝ դէպի կառափնատ՝ ջօլիւրներու թափօրը պատրաստ էր մեկ-
նելու: Բայց զոհերը չկային... Ներս մտնող օրէնքի մարդիկը,
պատկերին առջև՝ որ դմայելի վեհութեան մը պատկերն էր,
պիղծ ժպիտներ ու անամօթ քրքիչներ միայն ունեցան, գնչու-
ներու ձեռքով դիակները զրկելով հողին՝ արեւածագէն առաջ,
անհետացնելու համար ամէն բան . . . :

Այդ օրը սակայն, արեւը չելաւ: Լեռներու վրայ կարմրող ար-
դարութիւնը կարծես կամաչէր: Ան՝ սպիտակ ամպերու շղարշով
մը քողածածկեց երկինքը...:

Չորս զոհերը քաղուեցան՝ Նեմրուքի բարձունքներէն միոյն փե-
շերուն վրայ: Անոնց փոսը փրգացաւ, յիշատակարանի մը վերած-
ուեցաւ ու ծածկող հողը, յագեցած՝ դառնութեամբ ուռած՝ հեւոտ
կուրծքի մը պէս, շարժեցաւ ու դեռ պիտի փողփողի, մինչեւ որ,
գա՛յ օրերուն օրը, փառաւոր իրականութեան փոխելով անոնց մահ-
ուան նպատակն ու գաղափարական տեսիլքը: Մինչ այդ՝ անոնց
հողակոյտերը, ուրիշ բազմահազարներու հետ, բրգացած պիտի մնան,
խաւարի ա՛յդ երկրին մրնոլորտին մէջ ցանելով, սեւ անեծքի բոյր՝
ու կարմիր պատգամներ...:

ՊՈՀԱՍԼԵԱՆ ԵՒ ՍԷՖԵՐԵԱՆ ԵՂԲԱՐՑ ՀԻՒՍՈՒԱԾԵՂԷՆԻ
ԳՈՐԾԱՐԱՆԻՆ ԱՐՏԱՔԻՆ ՏԵՍՔԸ

ՊՈՀԱՍԼԵԱՆ ԵՒ ՍԷՖԵՐԵԱՆ ԵՂԲԱՐՑ ՀԻՒՍՈՒԱԾԵՂԷՆԻ
ԳՈՐԾԱՐԱՆԻ ՆԵՐՔԻՆ ԲԱԺԻՆՆԵՐԷՆ ՄԻՆ

Պ. Ճ Ա Պ Ո Ւ Ր Ո Յ

Մեծ վաճառատուն գորգի հնուրեանց, համբողջութեան պիտոյքներու ու կանանց պայուսակներու եւ զարդեղեններու

Calea Victoriei 76

— Telefon 3.58.98

Fabrica Mecanică CEAPRĂZĂRIE

A. Abalian & A. Minasian

Bucureşti Calea Şerban Vodă 48 — Tel. 3.77.68

Eghileţi, şi Furajeri, Ciucuri, Franjuri, Şnururi de lămpi
Ornamente pentru Mobile şi Draperii, Ambrasuri,
Artistice etc.

Se primesc comenzi şi en-detail

Ա Ր Ա

Վ. ԵՐԷՅԵԱՆ տունը կրհայրալքե ամենաաժան գիներով ԼԱՎՈՒԱՐ,
ՔԼՕՋԷԹ, երկաթ եւ կապար խողովակներով, նիւեյե ծՈՐԱԿՆԵՐ,

եւ ջուրի զեւեղման ամեն սեսակ պիտոյքներ

Str. Carol 26

— telefon 4.70.28

„NATIONALA“
SOCIETATE
GENERALA
DE ASIGURARI

— Fondat în 1882 —

NA — BOU

Որ արմատալէս կը փնացնէ բոլոր խայրող եւ վնասալար

— Միջաւանները

Կեդրոնացեղի, Ն. ՊԱԼԹԱԶԱՐ

Şelari 7

ԳՈՐԾԱԾԵՑԷՔ

ԱՆԳԵՐԱԶԱՆՅԵԼԻ

ԱՐՏԱԴՐՈՒ-

ԹԻՒՆՆԵՐԸ

NARCISSE BLEU

de

MURY

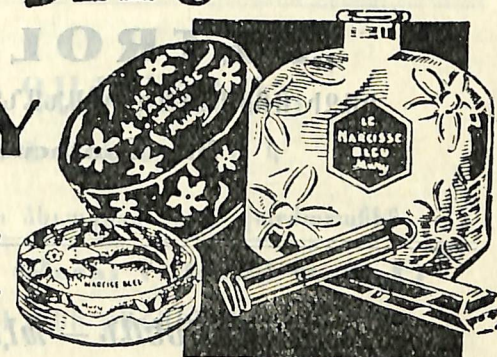
Paris

ՕՏԸ ՔՈԼՈՆ

ԲՈՒՏՐԱ, ԴԷՄԲԻ ԵԼ

ՇՐԹՈՒՆԲԻ ՆԵՐԿ

REPR. G-LA N. H. BALTHAZAR, BUCUREŞTI, ŞELARI 7

„NAȚIONALĂ“ SOCIETATE GENERALĂ DE ASIGURĂRI

— Fondat în 1882 —

Capital social deplin vărsat lei 25.000.000
Fonduri de garanții la 31 Decembrie 1938 Lei 269.869.82

București I Str. Doamnei, 12 (Palatul Soc.)

ASIGURARI DE

Incendiu, Grindină, Transport,
Accidente, Automobile, Furt,
Geamuri etc. Viața în toate com-
binațiunile, Asigurări de grup,
Pensii și caz de moarte, pentru
intreprinderi comerciale și indus-
triale etc.

— **AGENȚII IN TOATA ȚARA** —

„PETROLMINA“

ԿԱԶԻ ՌՈՒՄԱՆԱԿԱՆ ԱՆԱՆՈՒՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ

Str. Cantacuzino 30

ՎԱՐԴՊԱՐՈՆԵԱՆ — ԽԼԷՊՆԻԿԵԱՆ ԸՆԿ.

Str. Gabroveni No. 6

Միակ հայ վաճառատունն է որ մեծաքանակի հետ,
կը վաճառէ նաև փոքրաքանակ ամէն կարգի բուրդէ
ընտիր կերպաներ, իր իսկ գործարաններուն ար-
տադրութիւնը, տոկուն և աժան:

H. ALTĂOCCA IAN

Str. Alex. Lahovari 6, Ploesti

telefon 1216

35 տարւան հնուրիւն ունեցող այս տունը, որ կը վայելէ հիմ-
նադրին՝ Համբարձում Ալթոգգայեանի վերին հսկողութիւնը,
Բլոեքի մեջ նանչցուած է եւ կը վայելէ ամենաառաջնակարգ
նպարեղենի վաճառատան համբար:

ԱՐԱՄ ԱԼԹԸ ՕԳԳԱԵԱՆ

ՄԵԾԱՔԱՆԱԿ ՍՈՒՐՃ ԵՒ ԹԷՅ

Piața 8 Iunie, str. Halelor 27, București

telefon 4.11.82

ԱԻԵՏԻՍ ԳԱՓԼԱՆԵԱՆ

Վ Կ Ա Յ Ե Ա Լ Գ Ե Ր Չ Ա Կ

Academia Franceză-ի ձեւագիտութեան վարժարանէն

Calea Victoriei 48, (Pasaj Victoriei scara E)

— ԳԻՒՐԱՄԱՏՉԵԼԻ ԳԻՆ ԵՒ ՆԱՇԱԿԱՒՈՐ ՀԱԳՈՒՍ —

ԿԻՐԱԿՈՍ ԹԱԹԵՈՍԵԱՆ

COLONIALE

Șos. Panduri 28, București

Oțetul de vin
„ROMANIȚA“

N. ROMANIȚĂ

Este cel mai bun

București Str. Căpitan Vasilescu Iosif 79

Telefon 4.57.83

„O D E“

Fabrica de articole din Ciment

București — Str. Inclinață 8—12

Dalle din mozaic pentru interior și trotore. Tuburi din beton pentru canalizări și puțuri. Borduri trotore. Pardoseli din xylolith. Piatră și marmură pentru mozaic.

Plăci de faianță. Plăci de gresie culori speciale pentru ciment. Plăci ușoare izolatoare. Material special pentru fațade „Marbro-lith“.

CIMENT, VAR, IPSOS, TRESTIE etc.

Ե Ր Ր Ե Մ Պ Ո Տ Ո Ւ Ր Ե Ա Ն

Կը պատրաստէ ընկեր ՐԱՀԱԹ, պարզ համեմուած, պտղախառն եւ նուազուր: Իր խաղողի եւ բահաթի ՍՈՒՃՈՒԳՆԵՐԸ կը փնտրուի նաեւ ուրիշ:

Ապստարան կ'ընդունի եւ կը յանձնէ անձամբ:

Գաւառի համար հետեւեալ հասցեով ապստարան կ'ընդունի

H. Agemian, Bul. Elisabeta 18, București

Telefon 4.71.42

ՍԱՐԳԻՍ ՃԻՊՐԱՅԻԼԵԱՆ

Fund. Menachim H. Elias

Str. Sf. Ion Nou 1

Այս բասաժին մեջ պիտի գտնուի քանակութիւն սեւ եւ կարմիր պիպեռի, քիմիոնի, քաւառի եւ բոլոր փոշի համեմունքներու միակ քաւարիքան, որ դիւրութեամբ կը գործադրէ տնուած ապստարանները, մաքուր եւ խղճամիտ սպասարկութեամբ

ՏՕՔԹ. ՍՄ ՍԱՐԵԱՆ

ԿՆԱԽՏԱՐՈՅԺ ՄԱՆԿԱՐԱՐՁ

Bul. Ferdinand 55 bis

(Ստ. Ալպիւրայի անկիւնը)

Telefon 2.53.56

Ընդունելութեան ժամեր 3—6

„RAHAT ISTAMBUL“

ՍԵՂՐԱԿ ՄՈՐՃԻԿԵԱՆ

Նախընտրեցեք վաճառել „Rahat Istanbul“ը, որ կը գերազանցէ ուրիշները, եւ փնտրուած է ամեն կողմ:

Գաւառներէն եւս ապստարան կ'ընդունի

Str. Lizianu 15, București III

Լ. ԹԱԹԱՐԵԱՆ

Cusături Naționale

și Pânzării Românească

Str. Carol 33 (vis-a vis Hotel Dacia) București

„La Gustul Nou“

Si

„CAFEA UNIC“

ԽՈՐԷՆ ՍԱՐԱՖԵԱՆ

Piața Hamzei 24 — Telefon 4.05.92

ՆԱԽԸՆՏՐԵՑԷՔ

„Hamzei“ հրապարակին խիստ աչքառու այս երկու վաճառատուները, որոնց մեջ պիտի գտնեք բնօրինակ նպարեղեն ու սուրճ, բարձր անուշեղեններով միասին

ՕՍԿԻԱՆ ԶԱԳԱՐԵԱՆ

„La Sphinx“ Magazin Egiptean

Str. Bis. Enei 22 — Telefon 3.77.01

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԱՃԷՄԵԱՆ

„Cafea Marghiloman“

Bul. Elisabeta 18

Telefon 4.71.42

Գ. ՊԵՆԼԵԱՆ

Ժամագործության աշխատանոց

Տարիներու փորձառութիւն խղճամիտ աշխատութիւն եւ չափաւոր գին

Str. Academiei 21 (sub Hotel Paris)

Ա. ԿԱՐԱՊԵՏԵԱՆ

Նրբանշաւի գոհարեղեններու վաճառատուն
Բլաթինի վրայ գեղարուեստական գործ եւ դիւրամասշտի գին

Pas. Victoriei etaj. III scara C.

Calea Victoriei 50

ԱՄԷՆ ՏԵՂ ՓՆՏՈՒՅԵՔ
ՐԱՀԱԹ ՊԱՐՈՆԵԱՆ

BULEVARD FERDINAND

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0372360

25

60568

La București, locuiți la

GRAND HOTEL

„LAFAYETTE“

Este hotelul cel mai modern și cel mai central. Apă rece și caldă și telefon în toate camerele. Lift, serviciul conștiincios

PREȚURI FOARIE MODERATE

Când veniți în CAPITALA, vizitați
cel mai mare magazin din țară

GALERIES LAFAYETTE

unde găsiți o abundență de mărfuri, de
calitate inegalabilă, cu prețurile cele mai
avantajoase. În acest magazin găsiți tot ce
doriți. Din acest magazin plecați mulțumiți.

GALERIES LAFAYETTE

În toată Europa
cafea cu lapte

cafea cu lapte cu **Franck**